

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ DİNİ METAFORALARIN
LİNGVOKULTUROLOJİ PERSPEKTİVLƏRİ**

İxtisas: 5708.01 – “German dilləri”

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı: _____ **Dilbər İsgəndər qızı Orucova**

Elmi rəhbər: _____ Filologiya elmləri doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

N A X Ç I V A N – 2 0 2 4

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
 I FƏSİL . DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN YENİ PERSPEKTİVLƏRİ	
1.1. Dilçilikdə dil və mədəniyyət məsələlərinin təşəkkülü.....	8
1.2. Dil və mədəniyyət probleminə yeni uorfizm yanaşması.....	18
1.3. Dil sistemində dini strukturların ifadə vasitələri.....	28
 II FƏSİL. DİL SİSTEMİNDƏ DİNİ KONSEPTUALLAŞMA	
2.1 Dildə konseptuallaşma məsələsi.....	48
2.2 Konseptuallaşma və metafor.....	65
2.3 Konseptuallaşma və metonimiya.....	84
 III FƏSİL. MÜXTƏLİF TIPLİ DİSKURSLARDA DİNİ METAFORLAR	
3.1 Siyasi diskursda dini metaforlar.....	99
3.2 Media diskursda dini metaforlar.....	113
3.3 Bədii diskursda dini metaforlar.....	125
 NƏTİCƏ.....	136
 İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	140

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Metafor dilin və təfəkkürün baza hadisələrindən biri kimi həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, dilçilikdə antroposentrik paradigmin ön plana çəkilməsi, koqnitiv dilçiliyin inkişafı ilə bu dil hadisəsi konseptual metafor probleminin ortaya qoyulması şəklində yeni bir elmi istiqamət almışdır. XX əsrin ikinci yarısından etibarən bir sıra elm sahələrində metaforun rolu və funksiyasının əsaslı şəkildə öyrənilməsinə artan diqqət, aparılmış araşdırmalar metaforun yalnız məcaz növü deyil, insanın koqnitiv sisteminin bir hissəsi kimi elmlərin tədqiqat obyektı olması qənaətini təsdiq etdi.

Müasir dövrdə linqvistikada təfəkkürün koqnitiv strukturlarının söz və fikir arasındakı münasibətlərinin, yeni mənanın yaradılmasının öyrənilməsinə marağın çox yüksək olması aşkar hiss olunur. Metaforun bu kontekstdən tədqiqi getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilər insanın konseptual dil mənzərəsinin formalaşmasında metaforun mərkəzi yer tutmasına diqqəti cəlb edirlər. Bu istiqamətdə qərb dilçiliyində G.Fokonye, M.Turner [138], Z.Kovekses [142], J.Lakof [143], P.Rikoyer [169] və başqalarının, rus dilçiliyində N.N.Boldırevin [61], Y.S.Kubryakovanın [84; 85], İ.A.Sterninin [109], V.N.Teliyanın [111], A.P.Çudinovun [120] və digərlərinin işləri xüsusi maraq kəsb edir.

Metaforun funksionallıq aspektləri fərqli mətn və diskurs tiplərini öyrənmək, hansı tipli diskursda metaforun çəkisinin yüksək olması və bunun səbəblərini aydınlaşdırmaq mətnin təşkilində koqnitiv mexanizmin roluna yeni istiqamətdən yanaşmanı ortaya qoyur.

Dini diskurslar və müqəddəs kitabların konseptual strukturlara görə təhlili ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır [129; 103; 91; 97] və s. Tədqiqatlar dini diskursların məcazlarla, xüsusən metaforlarla zənginliyini təsdiq edir. Siyasi, bədii və publisistik diskurslarda dini metaforların işlənməsi ilə bağlı araşdırmalar da az deyildir. Bununla belə, həmin diskurslarda işlənən dini metaforların xüsusiyyətləri, onların

yanarınna mexanizmləri, addəyişmə və adəvəzləmənin strukturu kimi məsələlər az öyrənilmişdir. İngilisşünaslıqda konseptual metafor tədqiqat obyektı olsa da, dini metaforlara münasibətdə həllini gözləyən bir çox məsələlər vardır.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən cəhətlərdən biri də siyasi və media diskurslarda dini metaforlar məsələsinin dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilməsidir.

Metaforun tədqiqinin semantik və koqnitiv konsepsiyaları bir-birindən fərqlənən yanaşma üsullarıdır. Semantik konsepsiya mənanın daxili dəyişmə mexanizmini diqqət mərkəzinə çəkirsə, koqnitiv yanaşma insanın konseptual düşünmə mexanizmində metaforun rolunu öyrənməyi əsas götürür. Hər iki istiqamətdə dilçiliyimizdə ümumiləşdirici kompleks tədqiqatlar kifayət qədər aparılmamışdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, metaforun semantik və koqnitiv tədqiqatlarının bir-biri ilə əlaqələndirilmiş şəkildə aparılmasını nəzərdə tutan elmi işlər də dilçiliyimizdə yox dərəcəsinədir.

Dini metaforların mətnin, diskursun məzmun perspektivləri ilə münasibətinin tədqiqi metaforlaşma mexanizminin öyrənilməsini, metaforlaşma modellərini aşkara çıxarmağa kömək edir. Koqnitiv nəzəriyyə metaforu onun müəyyən təfəkkür strukturlarına aidliyi müstəvisində təsvir edir. Konseptual metafor anlayışı belə yanaşma çərçivəyə daxil edildikdə bu və ya digər hadisənin metafor zəminində təsvirinə imkan verir. Eyni zamanda metaforun mətnyaratma xüsusiyyətləri də bu prosesdə üzə çıxır. Metaforun belə istiqamətdə tədqiqinə dair işlərə ehtiyacın çox olması baxımından da bu tədqiqat işi aktuallığı ilə seçilir.

Tədqiqat işində müxtəlif tipli mətnlərin formalaşmasının metaforik mexanizminin açılması da diqqət mərkəzinə çəkilir və bu istiqamətdə araşdırma konkret olaraq dini metaforlar əsasında aparılır. Qeyd olunan cəhət də dissertasiya mövzusunun aktuallığını təsdiq edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müxtəlif tipli diskurslarda işlənən dini metafor və metonimiyalardır. Tədqiqatın predmeti dini metaforun müxtəlif tipli, o cümlədən bədii mətnə siyasi və media diskurslarında işlənmə

xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi dini metaforların diskursiv xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- din konsepti anlayışını təyin etmək və onun konseptual sistemini qurmaq;
- konseptual metafor anlayışını təyin etmək;
- dini metafor anlayışını təyin etmək;
- dini metafor və metonimiyanın bədii mətndə işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- dini metafor və metonimiyanın siyasi diskursda işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- dini metafor və metonimiyanın media diskursda işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- dini metaforların mətnyaratma potensialını aşkara çıxarmaq və mətnyaratma funksiyalarını müəyyənləşdirmək;
- metafor əsas nəzəri yanaşmaları nəzərə almaqla onun mətnyaratma əlamətlərini aydınlaşdırmaq;
- metaforun media diskursa daxil olmasını təmin edən semantik və koqnitiv metaforlaşma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- bədii, siyasi və media diskursların metaforik təşkilini öyrənmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işi metaforun koqnitiv və semantik konsepsiyasına əsaslandığı üçün onda klassik metodoloji üsul və metodlardan istifadə edilir. İşdə təsviri, kontent təhlili, kontekst təhlili, modelləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Nitq subyektinin koqnitiv fəaliyyətinin obyektivi olan metafor müxtəlif tipli diskursların təşkiledici amili kimi çıxış edir, müəllifin niyyətini reallaşdırır.
2. Metaforun köməyi ilə mətn mono metaforik və poli metaforik şəkildə inkişaf edir.

3. Baza metaforunun bir freyminin slotunun aktuallaşması ilə mətnin inkişafı mono morfematik inkişafdır.

4. Polimetaforik üsulun mahiyyəti ondadır ki, mətndə bir neçə metaforik model iştirak edir.

5. Analitik mətnlərdə metaforun açılması hadisələrin ümumi axarı ilə əlaqələnir.

6. Bədii mətndə fərdi dini metaforlar çox işlənirsə, siyasi diskursda danışan metaforik modellərə tez-tez müraciət edir.

7. Bədii mətndə dini metaforlar dini mövzuda yazılmış əsərlərdə daha çox istifadə olunur. Başqa mövzularda olan bədii mətnlərdə qəhrəman və personajların xarakterinin açılması, onların davranış tərzini, real hadisələrə və başqalarına münasibətlərinin təsviri və təqdimatı zamanı müəllif dini metaforlara müraciət edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müxtəlif tipli diskurslarda dini metaforaların və metaforik modellərin işlənməsi, onların mətnin təşkili prosesində iştirakı ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə araşdırılmışdır. İşdə metaforik təşkil olunmuş mətnlər təyin olunur, onların tipologiyası və əsas linqvistik xüsusiyyətləri aşkarlanır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq dini metaforaların müxtəlif tipli diskurslarda işlənməsi məsələlərinə baxılmışdır. Bu yanaşma dil və mədəniyyət məsələsinin bir daha təhlilə cəlb olunmasına, həmçinin mədəniyyət sahəsində dinin yerinin müəyyənləşdirilməsinə, dünyanın dil mənzərəsində dinin ifadə olunması kimi məsələlərin fərqli nəzəri aspektdən öyrənilməsinə səbəb olmuşdur. Dil sistemində konseptuallaşma, dini konseptlərin, freym, ssenari və slotların təyini xüsusi elmi-nəzəri əhəmiyyəti ilə seçilir və tədqiqat işinin nəzəri dəyərini artırır. Dini metaforaların siyasi, media və bədii diskurslarda işlənmə xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq qarşılıqlı əlaqəli şəkildə tədqiq edilmiş, hər bir diskurs üçün dini metaforaların koqnitiv modellərinin təyin edilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmışdır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti bundadır ki, onun materiallarından və əldə olunmuş nəticələrdən nəzəri qrammatika, leksikologiya, üslubiyyat, ədəbiyyat, mətnin interpretasiyası üzrə xüsusi kurslar və xüsusi seminarlar,

tarixi üslubiyyat üzrə mühazirə kurslarında, kurs və diplom işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 11 iyul 2018-ci il tarixli iclasında (protokol №11) təsdiq olunmuş və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şurasının 14 fevral 2019-cu il tarixli iclasında (protokol № 2) qeydiyyatına alınmışdır

İşin əsas müddəaları müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən müəyyənləşdirilmiş jurnal və toplularda çap etdirdiyi 16 elmi məqalə, konfrans materialı və tezisdə öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın nəticələri Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasının elmi seminarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri haqqında XXVI Beynəlxalq elmi konfransda (XXVI International Scientific Conference, – Penza, Russia: 2021) “Dil sistemində dini strukturlar məsələsi” (“Issue of Religious Structures in Language System”) adlı, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Tərcüməşünaslığın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransında (2024) “Dildə konseptuallaşma məsələsi” adlı məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Tədqiqat işi “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə”, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş” 5 səhifə – 8544 işarədən, I fəsil 40 səhifə – 75531 işarədən, II fəsil 51 səhifə – 96043 işarədən, III fəsil 37 səhifə – 71098 işarədən, “Nəticə” 4 səhifə – 7371 işarədən, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 16 səhifədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 280596 işarədir.

I FƏSİL

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN YENİ PERSPEKTİVLƏRİ

1.1. Dilçilikdə dil və mədəniyyət məsələlərinin təşəkkülü

Dil və mədəniyyət probleminin təşəkkülünün qədim dövrlərə gedib çıxması heç bir şübhə doğurmur. Bununla belə, bu problemin çoxəsrlik tədqiqat tarixi keçməsinə baxmayaraq, bu gün də elmi mübahisələrin obyektı olması özünü aşkar hiss etdirir. Tədqiqatçıların bir qismi dilə mədəniyyətin bir hissəsi kimi baxır, başqa bir qismi dilə mədəniyyətin ifadə forması kimi yanaşır, nəhayət üçüncü qisim alimlər isə belə hesab edirlər ki, dil mədəniyyətin nə ifadə forması, nə də elementidir.

Mədəniyyət məsələsinin dərk edilməsi dilə münasibətin dəyişməsi ilə bağlıdır. XXI əsrin əvvəllərinə qədər linqvistika ekstralingvistik hadisələrin inkarından başlayaraq dil ünsiyyətinin sosial-mədəni, kommunikatıv, psixoloji və situativ-kontekstual məsələlərinin öyrənilməsinin zəruriliyinin ortaya atılmasına qədər bir yol keçmişdir. XX əsrin 70-ci illəri dilə semantik, 80-ci illəri isə kommunikatıv planda yanaşma ilə səciyyələnir. XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq dilə koqnitiv yanaşma daha çox diqqəti cəlb etməkdədir.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi həmişə filosofların, dilçilərin, psixoloqların, sosioloqların və linqvokulturoloqların diqqətini cəlb etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində dilin mədəniyyətlə əlaqəsi məsələsinin Qrimm qardaşları tərəfindən irəli sürülməsi qeyd olunsa da, əslində bu əlaqənin axtarışının dilin yaranmasına münasibət fonunda ortaya gəlməsi aşkar müşahidə olunur. Səslərdə mənənin varlığı, dilin Allah tərəfindən insana bəxş edilməsi, ağır fiziki iş zamanı çıxarılan səslər, əmək nəğmələri, əşya və predmetlərin adlandırılması, təqlidi sözlər və bu qəbildən olan digər işlərdə dilin psixologiya ilə bağlılığı və bundan çıxış edərək onun mədəniyyətlə əlaqəsi haqqında fikirlər söylənilmişdir. Aydınır ki, dilçiliyin təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdə sözün mənasını və mahiyyətini aydınlaşdırmaq diqqət

mərkəzinə çəkilmişdir. Dilə dair ən qədim fikirlərdə sözün formasına, onu təşkil edən səslərə münasibət bildirilmişdir.

Yunan filosoflarının bir qismi sözün xarici (formal) və daxili (semantik) tərəflərini müqayisə etmiş, əşyaların adlarının onların təbiətinə əsaslandığını söyləmişlər. Filosofların başqa bir hissəsi isə əşyaların adlandırılmasının insanlar arasında razılaşma, müqavilə üzrə baş verməsini qəbul etmiş, Tesey nəzəriyyəsini yaratmışlar. “Təbiət” nəzəriyyəsinin əsasını Heraklit qoymuşdur. Onun fikrinə görə sözlər əşyaların “kölgəsi”, onların obrazlarıdır [50, s.45].

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə və intibah dövründə Fusey və Tesey nəzəriyyələri tez-tez ortaya atılmışdır. Qədim Yunanıstanda Demokrit fusey nəzəriyyəsinin əleyhinə olmuş, öz mövqeyini müxtəlif əşyaların eyni sözlərlə, eyni əşyaların isə müxtəlif sözlərlə adlandırılması ilə izah etmişdir. Onun fikrinə görə, adları insanlar razılaşma əsasında vermişlər. Belə razılaşma isə müəyyən mədəni dövrdə mümkün sayıla bilərdi. Qeyd olunan cəhət, Demokritin dillə mədəniyyətin əlaqəsini vacib hesab etdiyini təsdiqləyir və filosof “Təbiət” nəzəriyyəsi ilə müəyyən dərəcədə razılaşmışdır. O, bir sıra sözlərin səs təqlidi üsulu ilə yarandığına heç də şübhə ilə yanaşmamışdır [50, s.48].

Platon sözün səs cildi ilə onun ifadə etdiyi əşya arasında təbii əlaqənin mövcudluğu fikrini irəli sürmüşdür. Bu fikir Q.V.Leybnitsin əsərində də yer almışdır. Q.Leybnits sinxron planda sözləri ixtiyari saysa da, onların insanların ideyalarının işarə göstəricisi olduğunu qəbul etmişdir. O, sözlərin yaradılmasında motivləşməni axtarmış, mənaca yaxın kökləri təhlilə cəlb etmişdir [47, s.214].

Nitqin ideyanın, ideyanın isə obyektlərin təsviri olmasına inam, sözlərlə ideyalar, ideya ilə obyekt arasında əlaqənin varlığını söyləməyə əsas vermişdir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, insanlar predmeti, fikri ifadə edərkən ona yaxın, yaxud uyğun olan səsi seçmişlər. Yəni insanlar səsle məna arasında əlaqə yaratmaq istəmişlər.

A.Axundov göstərir ki, dildə xalqın adət-ənənələri də öz ifadəsini tapır [5, s.112]. Aydın ki, xalqın mədəniyyəti onun adət-ənənələri zəminində formalaşır,

dildə verballaşır, dildə yaşayır. Bütün mədəni dəyişmələr, inkişaf və tərəqqi də dildə, dil materialında qalır, öz izlərini saxlayır. Bu baxımdan, dillə mədəniyyətin daim qarşılıqlı təsirdə və vəhdətdə olması heç bir şübhə doğurmur. Buna baxmayaraq, dillə mədəniyyətin əlaqəsi dilçilik tədqiqatlarında həmişə önəmli bir yer tutmuş və araşdırılmışdır.

Müasir linqvistikada dillə mədəniyyətin münasibəti üç istiqamətdən öyrənilir. Birinci istiqamət dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə istinad edir. Dil gerçəkliyi əks etdirir, mədəniyyət isə gerçəkliyin ayrılmaz tərkib hissəsidir. İnsan bu gerçəkliklə əlaqədə olduğuna görə, dildə mədəniyyəti ifadə edir və ya dil vasitəsilə mədəniyyəti verballaşdırır. Başqa sözlə desək, gerçəkliyin dəyişməsi ilə milli-mədəni mühit və beləliklə, dil də dəyişir.

V.Fon Humboldt dillə mədəniyyət probleminə xüsusi diqqət vermişdir. Onun mövqeyi ikinci istiqamətə aiddir. O bu iki anlayış arasında struktur yaxınlığı məsələsini qoymuş, dilin mədəniyyətə təsirini ön plana çıxarmışdır. V.Humboldt xalqların mədəni ruhunun spesifikliyini, özünəməxsusluğunu qəbul etmiş, dilçilik görüşlərində “xalq ruhu” ilə dili vəhdətdə götürmüşdür. Tədqiqatçının fikrinə görə, “xalq ruhu” xalqın bütün əqli sərvəti kompleksinin və mədəniyyətinin məcmusunu, mənəvi xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur. Mədəniyyət özünü, hər şeydən əvvəl, dildə göstərir, dil mədəniyyətin reallaşmasıdır. Bütün dillər xalqların yaradıcı məhsulu olub milli formaya malikdir [70, s.151].

V.Humboldtun yaratdığı konsepsiyayı ümumi şəkildə belə izah etmək olar: 1) maddi və mənəvi mədəniyyət dildə ifadəsini tapır; 2) hər bir mədəniyyət millidir və onun milliliyi xüsusi dünyagörüşündə özünü göstərir. Dilə hər bir xalq üçün spesifik olan daxili forma xasdır; 3) dilin daxili forması “xalq ruhunun və mədəniyyətinin ifadəsidir; 4) dil insanla ətraf mühit arasındakı təyinedici vasitədir [69, s.48].

Hər bir mədəniyyətin özünün dil sistemi vardır. Bu dil sistemi ilə həmin dilin daşıyıcıları bir-biri ilə ünsiyyət qurur. Ona görə də hər bir xalqın mədəniyyətində onun dilinin öz yeri vardır. Dil və mədəniyyət qarşılıqlı əlaqədədir. Onların qarşılıqlı əlaqəsi kommunikativ proseslərdə, insanda dil bacarıqlarının formalaşmasında özünü göstərir.

Bu iki anlayış aşağıdakı aspektlərdə bir-birindən fərqlənir: 1) dildə kütləvi adresata, mədəniyyətdə isə elitarlığa köklənmə güclüdür; 2) mədəniyyət də dil kimi işarələr sistemidir. Lakin bu iki işarələr sistemi fərqlidir.

A.Axundov göstərir ki, V.Humboldtun ideyalarını Leo Vaysgerber inkişaf etdirməklə yeni humboldtçuluğun əsasını qoymuş, dil və xalqın əlaqəsi problemini idealist planda irəli aparmışdır [5, s.112]. L.Vaysgerberə görə, hər bir dil unikaldır və hər bir dilin əsasında özünün dünya mənzərəsi durur.

Müasir etnolinqvistikanın banilərindən biri olan E.Sepir özünün tələbələri ilə birlikdə Amerika hindularının dillərini və mədəniyyətlərini öyrənmiş, mədəni relyativizm prinsipini irəli sürmüş və bununla insanların davranışını, o cümlədən nitq davranışını onların mədəniyyətləri çərçivəsində öyrənməyin zəruriliyi qənaətinə gəlmişdir. Ona görə də, dil və mədəniyyət məsələsinə başqa bir yanaşma istiqaməti E.Sepirə aid edilir. O, dilin əsas funksiyasının ünsiyyət olduğuna istinad edərək mədəniyyətin dillə vəhdətdə kommunikasiya zəminində reallaşmasını qabartmışdır. Dil cəmiyyətdə kommunikasiya prosesini həyata keçirir. Mədəniyyət isə insanın gerçəklikdə mövcudluq formalarından biridir. Burada söhbət maddi mövcudluqdan deyil, məhz mədəni mövcudluqdan gedir, insanların, onların birliklərinin, etnosların adət-ənənələrinin mövcudluğundan gedir. Dil bu adət-ənənələri, davranış tərzlərini ifadə və əks etdirir. E.Sepir mədəniyyətlə cəmiyyəti bir növ eyni müstəvidə qoymuşdur [105, s.211]. E.Sepir dili davranışın açarı saymış, insan təcrübəsinin konkret dil prizmasından şərhini tapdığını, dillə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsində özünü nümayiş etdirdiyini qeyd etmişdir. Onun tələbəsi B.L.Uorf dilin insan davranışına təsirini müşahidələri əsasında qiymətləndirməyə çalışmışdır. O, üzərində – boş benzin çənləri, – yazısı olan yerlərdə adamların siqaret çəkməsini və yanan siqaret kötöklərini hara gəldi atdığını görmüş və bu cür davranışa boş (empty) sözünün yol açdığı qənaətinə gəlmişdir. Əslində, içində benzin buxarı olan boş çən, içi benzinsiz dolu çəndən partlayış etibarını ilə daha qorxulu sayılır. Buna baxmayaraq, insan təfəkkürünə təsir edən boş sözü adamları arxayınlaşdırmışdır. V.Uorf belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, müxtəlif xalqların müxtəlif dillərdə danışmalarının səbəbini davranış və mədəniyyətdə,

real gerçəkliyə fərqli münasibətdə axtarmaq lazımdır. B.Uorfa görə, ingilis dilində danışanlar zaman məsələsini xətti inkişaf edən hadisə kimi qavradıqlarına görə, hadisələrin obyektiv uzlaşmasını indiki, keçmiş və gələcək zamanlar üzrə sistem halında kodlaşdırırlar [112, s.47].

Ümumiyyətlə, dil və mədəniyyət məsələsinə münasibətdə üç fikrin mövcudluğu diqqəti cəlb edir: 1) dil mədəniyyəti əks etdirir; 2) dil mədəniyyəti dəyişikliyə uğradır; 3) dil mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Bu üç yanaşma arasında qarşılıqlı əlaqə də vardır. Bütün hallarda dil mədəniyyəti əks etdirir, onu verballaşdırır, izah və şərh edir. Bu cəhət dilin həm ünsiyyət, həm də metadil funksiyasından irəli gəlir.

Dil və mədəniyyət məsələləri dilçiliyin müxtəlif müasir istiqamətlərində bir-birinə əsaslı şəkildə nüfuz edir. Etnolinqvistik istiqamətdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, onun əsasını Avropada V.Humboldt, Amerikada F.Boas, E.Sepir, B.Uorf qoymuşlar. Məhz etnolinqvistika öz diqqətini dil və mədəniyyətin əlaqəsinə, xalq adət-ənənələrinə, cəmiyyətin sosial strukturu və bütövlükdə milli əlaqələrin öyrənilməsinə yönəldən bir istiqamətdir.

Dil və mədəniyyət məsələsinə fərqli yanaşmalar arasındakı münasibətləri bir qədər aydınlaşdırmağa çalışaq. Birinci və ikinci yanaşmada mədəniyyət insanın müxtəlif sahələrdə əldə etdiyi nailiyyətlərin toplusu kimi qəbul olunursa, üçüncü yanaşmada mədəniyyət ictimai və mənəvi baxımdan yüksək inkişaf səviyyəsi kimi qiymətləndirilir.

Dil mədəniyyətin inikası kimi təqdim olunduqda onun gerçəkliyi ifadə etməsi və mədəniyyətin bu gerçəkliyin ayrılmaz tərkib hissəsi olması nəzərdə tutulur. Dil mədəniyyətlə qırılmaz şəkildə bağlıdır. O, mədəniyyətin yaratmaq, inkişaf etdirmək, qorumaq və saxlamaq aləti rolunu oynayır. Dilin köməyi ilə maddi və mənəvi mədəniyyət vasitələri yaradılır və adlandırılır. Mədəniyyət dilin lüğət fondunun vahidləri ilə nominasiya olunur, onların dərk olunması və qiymətləndirilməsi dil vasitəsi ilə həyata keçirilir. Leksik vahidlər etnosun mədəniyyətinə aid əşya və predmetləri adlandırır. Bir xalqın milli mədəniyyətində, onun məişətində istifadə olunan elə əşya və predmetlər vardır ki, onlar başqa xalqlarda yoxdur. Təbii ki, belə

əşyaların adları da başqa dillərdə olmur və yalnız dil əlaqələri yolu ilə başqa dillərə keçir.

Dil əlaqələri sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr zəminində gerçəkləşir. Bu prosesdə dillərin qarşılıqlı təsiri baş verir. Dominant və qeyri-dominant dilin təsiri eyni səviyyəyə malik olmur. Mədəniyyətlərarası fərqlər fikrin ifadə olunma vasitələrində, ünsiyyətin qurulmasında, kommunikasiya prosesinə münasibətdə də fərqli cəhətlər yaradır. Ünsiyyət prosesinin iştirakçılarının bir-birinə münasibəti ayrı-ayrı mədəniyyət müstəvilərində başqa-başqa şəkildə təzahür edir. Rabitəli nitqdə istifadə olunan dil vasitələrinin, xüsusən də sözlərin mənalarında mənə çalarları çox zaman mədəniyyətin dilə təsirinin nəticəsi kimi verballaşır. Ona görə də mədəniyyətlərarası fərqlərin aşkara çıxarılması üçün çox zaman son nəticədə sözlərə, leksik vahidlərə müraciət olunur. Mədəniyyət amilinin təsiri ilə dilə hopmuş semantik çalarlar bəzən tərcümə prosesində fikrin dəqiq verilməsi üçün əlavə vasitələrin axtarılmasına səbəb olur. Təkcə mədəniyyətin təsiri deyil, dil təmasları, etnosun həyatının tarixi və bir çox başqa amillər də dilə təsir göstərir. Bütövlükdə dil sistemində, o cümlədən də dilin leksikası və qrammatikasında mədəni amillərin birbaşa təsiri vardır. Belə ki, diskurs çərçivəsində, hadisələri diskursda təsvir edərkən çox vaxt qaynaqlardan söhbət getmir, qaydalardan çox, strategiyalar ön plana çəkilir. Onlardan istifadə kommunikantlara seçimdə böyük sərbəstlik verir. Bununla da, praqmatik, o cümlədən sosio-mədəni amillərin dil formasına təsiri daha artıq əyani və sübuta yetirilən olur [71, s.4]. A.Bayramova göstərir ki, dil və mədəniyyətin vəhdətdə öyrənilməsi və ya dilə etnosun mədəniyyət, adət-ənənə prizmasından baxılması kommunikasiya prosesində meydana çıxan bir çox məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Dil və mədəniyyət kontekstində yeni elmi istiqamətlər formalaşır [9, s. 112]. Müəllif N.Quliyevaya istinadla qeyd edir ki, hazırda 3 belə istiqamət müəyyənləşdirilir: linqvoölkəşünaslıq, etnolinqvistika və linqvokulturologiya (dil və mədəniyyət). Buraya digər fənn də əlavə etmək mümkündür: sosiolinqvistika (sosial dilçilik), praqmatika, diskurs təhlili, antropoloji dilçilik, qermenevtika (mətnlərin şərhə nəzəriyyəsi), semantik təhlil və başqaları. A.Bayramova bu istiqamətlər cərgəsinə koqnitiv dilçiliyi də əlavə etmişdir.

Onu da qeyd edək ki, koqnitiv dilçiliyin bu sərəya daxil edilməsi yeni deyildir. F.Cahangirov isə bütövlükdə koqnitiv dilçiliyi bir deyil, çoxsaylı istiqamət kimi dəyərləndirmiş, onu “dil və mədəniyyət” ilə tam eyniləşdirmişdir [11, s. 18].

“Müasir dilçiliyin əsas istiqamətləri – koqnitiv dilçilik, dil və mədəniyyətdir ki, bunlar dildə mədəniyyət amili və insanda dil amilinə yönəlmişdir” [112, s.59]. Dili və mədəniyyəti davranışla əlaqələndirən mədəni antropologiya cərəyanına görə, dil insan davranışının ən mühüm formalarından biridir. Bu cərəyanın nümayəndələri dilçiliyi ümumi mədəniyyət nəzəriyyəsinin tərkibinə daxil edirlər. Biheyvorizm ideyalarına əsaslanan mədəni antropologiya tərəfdarları nitqi vərdiş, insan orqanizminin standart fəaliyyət növü hesab edir. Bir ictimai hadisə olan dil cəmiyyətin digər komponentlərindən kəskin şəkildə fərqlənir. Dil təkcə mənəvi mədəniyyət sahəsinə xidmət göstərmir, həm də istehsal ilə bilavasitə əlaqədar olub, əmək proseslərinə, istehsal proseslərinə xidmət edir. Bundan əlavə, dil həm də bilavasitə ictimai əlaqələrlə bağlı olub, onlara xidmət edir. Dil ünsiyyət aləti, mübarizə alətidir və deməli, ictimai sahənin tərkib hissələrindəndir. Bütün bunlarla yanaşı, dil həm də mənəvi mədəniyyət hadisəsidir.

F.Cahangirov qeyd edir ki, “*Dil və mədəniyyətlə etnopsixolinqvistika sıx bağlıdır. Etnopsixolinqvistika müəyyən adətlə bağlı davranış elementlərinin nitq fəaliyyətində ortaya çıxmasını, müxtəlif dil daşıyıcılarının verbal və qeyri-verbal davranışının fərqi təhlil edir, eləcə də iki və çoxdilliliyi müxtəlif xalqların nitq davranış xüsusiyyətləri kimi öyrənir və s.*” [11, s.20]. XX əsrin axırlarında “Dil və mədəniyyət” problemi tədqiqatlarda diqqət mərkəzinə keçir və dil haqqında elmin inkişafında əsas istiqamətlərdən biri olur. Müasir dilçiliyin ümumi antropoloji tərəfini idrak və mədəni aspektlər təşkil edir. Əgər əvvəllər dil və mədəniyyətin əlaqəsinə əlverişli baxılırdısa, indi bu əlaqə xüsusi ayrıca aspektdə tədqiq edilir.

Müasir linqvistikada dil işarələrinin milli-mədəni spesifikliyinin aşkar edilməsi probleminə dair iki baxış vardır. Birinciyə əsasən, milli-mədəni tərkib hissəsi yalnız redaksiya – söz deyilən vahidlərin (başqa terminologiyada – kulturemlər, ekzotizmlər, lakunalar: samovar, Big Ben, sari və başqaları) mənalarında görmək olur. Bu nöqteyi-

nəzərə görə, milli-mədəni tərkib hissəsi kifayət qədər ucqarda yerləşən (məhdud) hadisədir. V.Fon Humboldtun dilin daxili formasının “xalq ruhu”nun təcəssümü olması ideyalarına gedib çıxan ikinci nöqtəyi-nəzər milli-mədəni spesifikliyi xeyli geniş miqyasda nəzərdən keçirir. Dil həm predmetləri ifadə etmək üçün, həm də ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir.

Dil insanın əsrlər boyu əldə etdiyi təcrübəni, bilik və bacarıqları, davranış və həyat tərzini öz daxilində saxlayan, onu qoruyan və ötürən mürəkkəb mexanizm və sistemdir. Tarixi inkişaf əvvəlcə mədəniyyət amilini, sonralar isə bütövlükdə mədəniyyətin yaranmasını şərtləndirmişdir. Belə dinamikanın mövcudluğunun əsasında həmişə dilin dərk və qəbul olunanları saxlamaq, nəsildən-nəsilə ötürmək funksiyasından qaynaqlanmışdır. *“Dil və mədəniyyət dilçilik və kulturologiyanın kəşfiyyəti bir nöqtədə əmələ gəlmiş və xalqın dilində möhkəmlənmiş mədəni təzahürləri tədqiq edən bir dilçilik sahəsidir”* [11, s.19].

Müəyyən etnosun mədəniyyət elementləri, təşkilədiciləri, bir qayda olaraq digər mədəniyyətin daşıyıcıları tərəfindən həmişə tam şəkildə qəbul olunmur, stereotip xarakterli bir sıra elementlərdə təzahürünü tapır: resipient digər mədəniyyətdə gördüyü hər bir şeyi nəzərə alır, lakin bu mədəniyyətdəki hər bir şeyi, hadisəni başa düşmür. Mədəniyyətin sabitliyi onun bütövlüyünü təyin edən strukturun nə dərəcədə inkişaf etməsi ilə şərtlənir. Belə mədəni strukturda din də özünəməxsus yer tutur.

Rusiyada XIX əsrin 60-70-ci illərində F.İ.Buslayev, A.N.Afanasyev, A.A.Potebnyanın tədqiqatlarında onu öyrənmək, əsaslandırmaq işləri davam etdirilmişdir. V.Humboldtun dilçilik görüşlərində “xalq ruhu” ilə dil bir-biri ilə sıx əlaqədədir. V.Humboldta görə, dil mədəniyyətin həqiqi reallığıdır, o insanı mədəniyyətə aparıb çıxara bilər. Dil mədəniyyətin dünyanın yaradılışına və öz-özünə dəqiq baxışıdır [70, s.151].

Dil mədəniyyətin yarısıdır, onun məhsulu və onun əsasıdır. Dil mədəniyyətdən asılı olmadan mövcud deyil. O, mədəniyyətin qırılmış bir hissəsi deyil, müəyyən vaxtda və müəyyən yerdə yaşayan xalq mədəniyyətinin vacib bir hissəsini toplayır.

Kommunikativ funksiya diqqəti məlumat üzərində cəmləşdirməyə xidmət edir.

Dilin kommunikativ funksiyasının özünün də forma və növləri vardır. Bu forma və növlər dildən hansı şəkildə və formada istifadə edilməsindən irəli gəlir. Əgər kommunikasiya mətn əsasında gerçəkləşirsə, bu zaman mətnin kommunikativ funksiyaları ön plana keçir.

Ünsiyyət vasitəsi kimi dil ayrılıqda götürülmüş bir fərdə, sosial strata, sosiuma xidmət göstərir. Kimə xidmət göstərməsindən asılı olmayaraq, dil kommunikativ funksiyanı yerinə yetirərkən kommunikativ aktın iştirakçılarının məqsədlərini ifadə edir. Bütün bunlar dilin və nitqin kommunikativ funksiyasının yerinə yetirilməsi prosesində meydana çıxan yeni cəhətlərə diqqət yetirmək tələbini ortaya çıxarır.

Dil mədəniyyət faktı, mədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir. Dil nəsildən-nəslə ötürülür. Dil vasitəsi ilə insan mədəniyyəti mənimsəyir. Mədəni nizamın ən vacib hadisəsi dildir. Əgər biz mədəniyyətin, elmin, ədəbiyyatın mahiyyətini dərk etmək istəyiriksə, bu hadisələrə dil şəklində formalaşan müəyyən kod kimi baxmalıyıq. Ona görə də mədəniyyətin konseptual dərki yalnız təbii dilin vasitəsilə mümkündür.

Dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında olur və hər bir sfera dilə özünün linqvokulturoloji təsirlərini də göstərir.

Müasir linqvokulturologiyada və mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsində milli kommunikativ üslub anlayışı işlənib hazırlanmışdır. O, kommunikasiya makrokonteksti kimi mədəniyyət vasitəsilə ortaya çıxarılan kommunikativ təsəvvür, qayda və normaların sabit cəmi kimi təyin olunur.

Etnik düşüncənin (mentalitetin) və dilin qarşılıqlı münasibəti etnolinqvistika və linqvokulturologiya tərəfindən öyrənilir. Dil maddi və mənəvi mədəniyyət kimi, müşahidə edilə bilən strukturdur ki, onun xüsusiyyətləri milli düşüncə (mentalitet) tərəfindən müəyyən olunmuşdur. Etnolinqvistikanın mövqeyindən yanaşdıqda, dil qrammatik modellərdə və leksikada dildən xaric məzmunun təmsil olunmuş dil kollektivi tərəfindən sınaqdan keçirilmiş üsullarını qeyd edir ki, bunlar sonrakı nəsillərin nitqində təzədən istifadə edilir. Milli spesifiklik onda özünü biruzə verir ki,

dil üzərinə hansısa ümumiləşmələrə təfəkkür kateqoriyalarının ifadəsində assimetriya qoyulur və bu “dil anlayışları”na idioetniklik verir. Məhz belə bir hal dil vahidlərindən mentalitetin bərpası üçün alət kimi istifadə etməyə imkan verir. Milli spesifiklik dildə məcazlaşma və müxtəlif məcaz növlərinin işlənməsinə də əsaslı təsir göstərir. Məcazlaşma prosesi bədii üslubda olduğu kimi publisistik üslubda da geniş dairədə öz əksini tapır. Bu üslubun xarakterindən irəli gələn məcazlar sistemi onun məzmun və formasını semantik baxımdan zənginləşdirir.

Metaforlaşma prosesində yeni mənənin yaranması həmişə birbaşa inikasla gətmir. Köçürmə dərhal baş vermir. Əşya, hadisə, predmetlər şüurda təsəvvür olunur, müqayisə və qiymətləndirmələr aparılır. Metaforun əmələ gətirdiyi modellər mürəkkəbdir. Yeni dil vasitəsi, reproduktiv-kombinator vahidlər müəyyən model əsasında formalaşır.

Metafor kifayət qədər mürəkkəb və geniş yayılmış məcaz növüdür. Metaforik mənə oxşarlığa görə adların köçürülməsi, digərinə aid edilməsi yolu ilə meydana çıxsa da, onun formalaşdırılması fərdi bənzətmə, subyektiv köçürmələrlə də gedir. Bu baxımdan insan-zaman modeli əsasında qeydə alınan metaforların fərdi növləri və ya fərdi üsluba xas olanları çoxdur.

Metaforikləşmə hadisəsi kütləvi informasiya vasitələrinin dilində də geniş yayılıb. Radio verilişlərində bu hala çox rast gəlirik. Radio verilişləri sinkretik üsluba malikdir. Buna görə də bəzən müxtəlif tipli verilişlərdə bədii üsluba xas olan metaforikləşmə vasitələrindən istifadə edilir. Şübhəsiz, bu bədii ifadə vasitələri verilişlərdən asılı olaraq yerində işləndikdə müsbət keyfiyyət yaradır.

Metaforikləşmə prosesində metaforik obrazlar yaranır. Bədii əsərdə metaforik obrazlar özü-özlüyündə çıxış etmir, onlar bədii obrazlarla sıx əlaqədə olur və bir qayda olaraq, obrazların dil əsasını təşkil edirlər. Əsərin şifahi və bədii obrazları obrazlar sistemində cəmləşir. Bədii əsərin bədii sistemini orada yaradılan obrazların arasındakı və həmçinin bütövlükdə müəllif fikri ilə əsərin məzmununa qarşılıqlı münasibət təşkil edir. Obrazların arasındakı əlaqələr horizontal (xətti, sintaqmatik) və vertikal (iki tərəfi açıq, paradiqmatik) ola bilər.

Linqvokulturoloji və linqvistik tədqiqatlarda tətbiq olunan definisiya təhlili bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Bu da tədqiqat sahəsinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ümumi şəkildə götürüldükdə dil mədəniyyəti qeyd və əks etdirən vasitə kimi əsas tədqiqat obyektı olur. Dar mənada isə dilin bir və ya bir neçə etnosun mədəniyyəti, etnik xüsusiyyətləri ilə bağlı cəhətlərini əks etdirən dil vasitələri tədqiqat obyektı olur. Dil vasitələri mədəniyyətin universal və ya spesifik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirə bilər. Linqvokulturologiyada tədqiqat predmeti etalon, metaforlaşmış və simvolik mədəni amillərə malik dil vasitələridir. Definitiv təhlil linqvokulturoloji araşdırma üçün əhəmiyyət daşıyan semləri müəyyənləşdirməyi və onların müqayisəsi zəminində müxtəlif etnosların dünya dil mənzərəsindəki müvafiq sektorlardakı ümumi və spesifik cəhətlərinin açılmasını nəzərdə tutur.

1.2. Dil və mədəniyyət probleminə yeni uorfizm yanaşması

Dil və mədəniyyət məsələsinin tədqiqatını E.Sepirin tələbəsi B.Uorf davam etdirmişdir. O öz müşahidələrinə görə gəldiyi qənaətləri elmi cəhətdən əsaslandırmaq məqsədilə hindu dillərini öyrənməyə başlamışdır. B. Uorfun hinduların dil və mədəniyyətləri arasındakı fərqlər üzrə apardığı araşdırmalar ona inkişaf etmiş dillərini və mədəniyyətlərini Orta Avropa standartı adı altında birləşdirmək nəticəsinə gəlməyə imkan vermişdi [112].

B.Uorfun əsas məqalələrindən biri Avropa dillərində zamanın ifadəsi ilə hopi hindularının dilində zamanın ifadəsinin müqayisəsinə həsr olunmuşdu. Bu məqalədə o göstərmişdir ki, hopi dilində saat, səhər, an kimi zamanın müəyyən dövrünü ifadə edən sözlər yoxdur və bu dilin daşıyıcıları zamanı diskret elementlərin ardıcılığı kimi dərk etmirlər. B.Uorf müxtəlif dillərdə zamanın qrammatik və leksik ifadə vasitələrini davranış və mədəniyyətlə əlaqədə araşdırmağa çalışmışdır. O, müxtəlif dillərdə qar bildirən sözləri nəzərdən keçirmiş və eskimos dilində qarın müxtəlif növlərini ifadə edən bir neçə sözün olduğunu, ingilis və bir çox başqa dillərdə isə bu mənada yalnız

bir sözün olmasını müəyyənləşdirmişdir. B.Uorfun fikrinə görə insan təbiəti ana dilinin çəkdiyi xətlər üzrə ayırır. Beləliklə, E.Sepir və B.Uorfun məşhur linqvistik nisbilik fərziyyəsi yaranmış oldu.

Dilçi-antropoloqlar E.Sepir və B.Uorfun nəzəriyyəsi mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsi adını almış xüsusi tədqiqat istiqamətlərinin formalaşmasından xeyli qabaqlar dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi konsepsiyalarının inkişafı üçün qüdrətli təkan olmuşdur. Yeni istiqamət üçün o ideyalar son dərəcə aktualıq kəsb etmişdir. Həmin ideyaya görə, təfəkkür, dünyabaxışı və insanların davranışı linqvistik cəhətdən, yəni onların danışdıqları dilin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir.

Sepir-Uorf fərziyyəsi mövcud olduğu dövr ərzində fərziyyə olaraq qalsa da o, təkzib olunmayıb və eyni zamanda, hamı tərəfindən də qəbul edilməyib. Lakin mədəniyyətlərarası kommunikasiyalar problemlərinin tədqiqatçıları belə bir fərziyyənin məhsuldar olduğu fikrinə şərək çıxırlar. Çünki burada dil, dünyabaxışı və adamların davranışının sıx şəkildə qarşılıqlı təsirdə olmasından söhbət gedir.

Müasir dövrdə bu məsələ daha çox linqvokulturologiyada araşdırılır. Eyni zamanda, qeyd olunan problem etnolinqvistika ilə də sıx bağlıdır. Etnolinqvistika konkret etnosların dilində mədəniyyətin izlərini, onun göstəricilərini öyrənir, onların dilə təsirini aydınlaşdırır.

E.Sepir[105] və B.Uorfun[112] linqvistik nisbilik prinsipinə münasibət birmənalı olmamışdır. Bu fərziyyənin əleyhdarları, hər şeydən əvvəl, B.Uorfun hindu dilləri ilə yaxından tanış olması və istinad etdiyi faktların doğruluğunu şübhə altına almışlar. Bu istiqamətin nümayəndələri hopi dilində diskret zamanı bildirən sözlərin olduğu barədə faktları üzə çıxarmışlar.

XX əsrdə relyativizim və universalizm ideyaları arasındakı mübarizə rənglərin adlandırılması problemi ətrafında genişlənmişdir. Universalizm tərəfdarı olan B.Berlin və P.Key rəngadlandırmanın insanın rəngi qavramasının fiziolojoloji imkanları ilə bağlılığını ortaya atdılar və 11 əsas rəngi və bu rənglərin adlandırılma iyerarxiyasını təyin etdilər [168]. Relyativistlər isə müxtəlif dillərdə rəng adlarının yaranma

xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyini və beləliklə, bu cəhətin insan təfəkkürünə təsiri nəticəsində rənglərin dərk olunmasının da fərqləndiyini iddia edirdilər.

Müasir dövrdə Sepir-Uorf prinsipinə münasibət müsbət istiqamətdə dəyişmişdir. Buna səbəb dilçiliyin bir elm kimi inkişafı və məlumatların eksperimentlər yolu ilə dəqiqləşdirilməsi və öyrənilməsinin mümkünlüyüdür.

Hazırda linqvistikada Sepir-Uorf fərziyyəsinin təsdiqi və ya inkarı deyil, təfəkkür, dil və mədəniyyət arasındakı münasibətlərin, onların bir-birinə qarşılıqlı təsirinin konkret mexanizmlərinin öyrənilməsinə daha çox diqqət verilir. Sepir-Uorf prinsipi ətrafında aparılmış mübahisələr isə həm linqvistikanın, həm də bir çox humanitar elmlərin inkişafında əsaslı rol oynamışdır. Linqvistikada bu fərziyyədən bir qədər uzaqlaşmaqda dünyanın dil mənzərəsi anlayışı xüsusi önəm daşıyır. Dilçilər təfəkkür, dərk etmə, düşüncə kimi mürəkkəb anlayışlar əvəzinə bilavasitə linqvistik hesab edilən bu terminə daha çox müraciət edirlər.

Dünyanın mənzərəsi adların sinfi kimi, işarə formalarında maddiləşdirilir. İdeal sinfə mənsub olan hər bir qurum kimi, dünyanın mənzərəsi ikili mövcudiyyətə malikdir, insan şüuru və həyat fəaliyyətinin əşyalaşdırılmamış ünsürü kimi və obyektivləşdirilmiş, dillə predmetləşdirilmiş təsəvvürlər şəklindədir. Dünyanın mənzərəsi, yaxud məntiqi söz quruluşu insanın ətraf aləmi dərk etməsi prosesində onun şüurunda yaranan gerçəkliyin məntiqi, konseptual və dil modelidir.

Düşüncə tərzini, real gerçəklik hadisələrinə münasibət daha dar səciyyə daşıyan rəng adları, zamanın diskret ifadə formaları, tərəf və cəhətlər əsasında lokallaşmanın təyini, az və çoxu, konkret miqdarı müəyyənləşdirmək səviyyəsindən daha qlobal milli-mədəni yanaşmalara zəmin yaradır. Müasir mədəniyyət çərçivəsində din özünəməxsus yer tutur və dinin milli və ümumi dil mənzərəsinin təyini kimi mürəkkəb bir problem də həllini gözləyir.

Mədəniyyətin təşəkkülü, eləcə də dinin təşəkkülü və müxtəlif səmavi dinlərin yaranıb sabitləşməsi uzun bir tarixi yol keçmişdir. Müasir Britaniyanın ərazisinə romalıların gəlişinə qədər bütperəstlik və müxtəlif allahlara inanclar hökm sürürdü. Məsələn, britan keltləri ildırım Allahı Taranisə, od Allahı Tevtata, sağlamlıq Allahı

Bernuna və bir sıra ümumkelt allahlarına sitayiş edirdilər. Onlar müxtəlif təbiət hadisələrinin səbəblərini bilmədiklərinə görə onları müqəddəsləşdirirdilər. Keltlər dağların, çayların və ya ağacların ruhlarına inanırdılar, onlara müraciət edirdilər. Roma işğalının ilkin dövrlərində bu ərazilərdə bütperəstlik qalırdı. Roma imperiyasında xristianlığın yayıldığı dövrlərdə də Britaniya ərazilərində bütperəstlik yayılırdı. Anqlo-saksların bu əraziləri ələ keçirdiyi V-VI əsrlərdə bütperəstlik mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. VII əsrdə missioner fəaliyyətinin güclənməsi ilə Britaniyada xristianlıq yayılmağa başladı. İngiltərədə xristianlığa münasibətdə də güclü islahatçı mövqeyi hökm sürürdü. Artıq XVI əsrdə Bibliya Oksford Universitetinin professoru Con Uiklif tərəfindən ingilis dilinə tərcümə olunmuşdu. Bu tərcümə 1525-ci ildə nəşr edilmişdir. İngiltərədə əsas dini islahat VIII Henrinin dövründə aparılmışdır. Arvadı Ketrin Araqonludan oğlan övladının olmayacağını bəhanə edən VIII Henri ondan ayrılıb lüteranlıq məzhəbinə qulluq edən Anna Boleynlə evlənmək istəyirdi. Lakin əvvəlki izdivacın ortadan götürülməsinə Papa icazə vermir. VIII Henri parlamenti toplayır onun qərarı ilə İngilis kilsəsinin Roma katolik kilsəsindən ayrılması haqqında qərar qəbul etdirir. Beləliklə, Church of England Roma Papasının hakimliyindən azad olur. Müasir Britaniyada aparıcı din xristianlıqdır. 2015-ci ildə keçirilmiş sorğuya görə Birləşmiş Krallığın əhalisinin 42%-i xristian, 17%-i anqlikans (Church of England), 8%-i katolikdir, 17% başqa konfessiyalara etiqad göstərir. Ölkədə müsəlmanların sayı 5% təşkil edir. Əhalinin 3 faizi iudaizm, buddizm, sinkxizm və digər dini cərəyanlara etiqad edir. İngilis kilsəsi rəsmi dövlət statusuna malikdir. İngilis dilində dini terminologiya, şübhəsiz ki, bu ərazidə mövcud olan dinlər əsasında formalaşmışdır. Dini terminologiyanın əsasında xristian dini terminləri əsas yeri tutur ki, bu da Bibliyanın ingilis dilinə tərcüməsi prosesində formalaşmış və yaradılmış terminlərdir. Bu terminlər müasir ingilis dilinin lüğət tərkibində əsaslı yer tutur və dilin terminoloji təbəqəsinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. İngilis dilindəki bibleizmlər Bibliyanın hansı dildən (qədim yunan, latın, qədim yəhudi) tərcümə edilməsindən asılı olaraq müxtəlif mənbələrə malikdir. Onların hansı mənbədən gəlməsi isə etimoloji təhlil prosesində müəyyənləşdirilir.

Linqvokulturologiyada mədəniyyət vahidlərinin dildə səpələnməsi, onların leksikləşməsi üsulları öyrənilir. Burada dil və mədəniyyətin əlaqə formaları, tipləri əsas tədqiqat obyektidir. Tədqiqat məqsədindən asılı olaraq linqvokulturologiya milli dildə yaradılmış etnomədəniyyəti modelləşdirən mətnlərin toplusudur. Digər tərəfdən, linqvokulturologiya dildə maddiləşən mədəniyyət amillərinin çoxluğuudur.

Dini kontekstlər və dini mətnlər də linqvokulturoloji cəhətdən diqqəti cəlb edir. *“Hər bir dinin təzahürü, bu və ya digər şəkildə (və miqyasda) təbliği və yayılması kifayət qədər mürəkkəb dil proseslərilə müşayiət olunmuşdur. Dinin dili bizim “insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi” kimi tanıdığımız adi dildən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Əsas fərq də ondan ibarətdir ki, bu dil ali üslubi xarakteri (və strukturu) etibarilə fəvqəladə (eyni zamanda heç bir polemikaya gəlməyən) müqəddəs metafizik izahların dili olub bir-biri ilə sıx bağlı zəngin simvolik – obrazlı mühakimələr sistemindən ibarətdir”* [12, s.2-3].

Qeyd etmək lazımdır ki, fərqli dinlərə aid kontekstlərin qavranılması və dərk olunmasında dini mənsubluq aparıcı rol oynayır. Ona görə də şair və yazıçıların əsərlərində dini kontekstlər çox zaman onların öz dinləri ilə bağlılığa malik olur. Bunun əsas səbəblərindən biri də yazılanın dil daşıyıcısı ilə dini mənsubluqla əlaqələnməsidir. Şair və ya yazıçının əsərindəki dini kontekst onun özünün dindəşləri üçün ona görə nəzərdə tutulur ki, onlar bu kontekstin daşdığı mənanı qavrayırlar. Azərbaycan dilində olan nümunəyə nəzər salaq:

*Guşumda sırğadı, sinəmdə dağdı,
Ağıllı unutmaz, necə ki sağdı:
Dövlətdən qismətin beş arşın ağdı,
Çəkdiyın qovğadı, qaldı dünyada.*

*Yığılar məxluqat, qurular məhşər,
Boyunlarda kəfən, əllərdə dəftər,
Onda vay halına, yazıq Ələsgər,
Özün getdin, sözün qaldı dünyada* [6, s.33].

Aşiq Ələsgərin qoşmasından götürülmüş parçadakı birinci bənddə dini terminin danışıq dilindəki, yaxud qeyri-standart variantından istifadə edilmişdir. Kəfən islam dini qaydaları ilə basdırılan ölünün, cəsədin büründüyü ağ pambıq parçadır. Onun ölçüsü, bir qayda olaraq, 5 arşın nəzərdə tutulur. Kəfən parçanı ortadan kəsməklə ölünün boynuna salınır. Nümunədəki birinci bənddə insanın bu dünyadan özü ilə “beş arşın ağ”dan başqa heç bir şey aparmadığını ifadə edir. “Beş arşın ağ” kəfən anlayışının təkrar nominasiyası kimi istifadə olunan sabit birləşmədir. İslam dininə mənsub olan şəxs bu birləşmənin hansı məzmun daşımalarını aydın başa düşür. Lakin mədəniyyətlərarası kommunikasiya baxımından, qoşmanın bu konteksti başqa dinə mənsub şəxs üçün izah və şərh tələb edir.

Qeyd edək ki, qoşmanın sonrakı bəndindəki dini kontekst, əvvəlki bənddəki “beş arşın ağ” birləşməsi ilə koheziyaya malikdir. Linqvokulturoloji vahid sonrakı bənddəki “kəfən” termini ilə eyni anlayışın nominasiyasına görə əlaqələnsə, digər linqvokulturoloji əlaqə xətti İslam dininə görə “məhşər”in bəsit təsviri ilə bağlılığa malikdir. Buradakı “boyunlarda kəfən” birləşməsində insanın o dünyaya yola salınması prosesinə işarə vardır. Qiyamət günündə ölümlər də, dirilər də bu dünyada etdiklərinə, yaxud bu dünyadakı əməllərinə görə sorğu-suala çəkiləcəklər. Bu məqsədlə onlar qəbirlərində qalxmalı olacaqlar. Şair məhşərə çəkilən ölümlərin hansı geyimdə, yaxud hansı formada olacağını təsvir edir. Kontekstdəki “əllərdə dəftər” insanın pis və yaxşı əməllərinin yazıldığı lövhədir. İslam dininə görə insanın çiyində oturmuş iki mələk onun bütün ömrü boyu etdiyi pis və yaxşı əməlləri yazır. “Əllərdə dəftər” bu əməllərin yazıldığı mənbəyə işarədir. Yenə də mədəniyyətlərarası kommunikasiya baxımından linqvokulturoloji informasiya daşıyan vahidlər və kontekst izah və şərh tələb edir.

Qeyd edək ki, dini terminlər lüğətlərində məhşər və qiyamət terminlərinin müxtəlif izahlarına rast gəlinir. N.Seyidəliyevin lüğətində “məhşər” terminindən sonra “qiyamət” termininin də izahı verilmişdir. Bu da müəllifin bu iki anlayışı eyniləşdirməsi kimi də başa düşülə bilər. Bununla belə onun “qiyamət” termininin izahında “məhşər” termini də istifadə olunmuşdur. Müəllif qiyamət terminini belə izah

etmişdir: “*QIYAMƏT - 1. dini əqidəyə görə axırüzzəmanda bütün ölümlərin dirilib qalxması; məhşər, haqq-hesab günü; qiyam; 2. Quran surələrindən birinin adı*” [14, s.54]. Burada qiyam, haqq-hesab günü və məhşər terminlərinin eyni mənada verilməsi aşkardır. Başqa bir lüğətdə məhşər və qiyamət terminlərinin ayrı-ayrılıqda izahı verilmişdir.

“*Məhşər. Termin kimi həşr; insanların öldükdən sonra dirilib dünyadaykən etdikləri işlərdən və söylədikləri sözlərdən ötrü sorğu-suala çəkilmək üçün “məhşər” yerə aparılmaları və burada toplanmalarıdır. Qiyamət gününə “yovmül-bəs” (təkrar dirilmə günü) “yovmün-nəşr” deyildiyi kimi, “yovmül-həşr” (toplanma günü) də deyilir*” [14, s.243-244].

“*Qiyamət. Dini termin kimi qiyamət dünyanın sona çatması və ölümlərin qəbirlərindən qalxaraq məhşərə yönəlməsidir*” [14, , s.224]. Onu da qeyd edək ki, bu mənbədə məhşər insanların toplandığı meydan da adlandırılmışdır. Təbii ki, dini terminin linqvokulturoloji izahı hər iki lüğətdə tamlıq səciyyəsi daşımır. Burada qiyamət həm “sorğu-sual günü”, həm “dirilmə günü”, nəhayət “son gün” mənalarını daşıyır. İkinci mənbədə qiyamətin izahında “məhşərə yönəlmə”, fikrimizcə, özünü doğrultmur. Yəni məhşərə yönəlmə qiyamət ola bilməz. Əslində qiyamət günü dirilmə və sorğu-sual günüdür. Məhşər konkret yer adı kimi qəbul edilərsə, bütövlükdə qiyamət gününün tam mənası açılmır. Burada vacib məqam ölümlərin və dirilərin əməllərinə görə sorğu-sual edilməsi və bu əməllərə görə cəzanın da verilməsi kimi bir prosesin getməsidir. Azərbaycan dilində “məhşərə çəkmək” frazeoloji birləşməsi vardır ki, onun mənası sorğu-suala çəkmək də olur. Yəni frazeologizm sorğu-sual meydanına, yerinə aparmaq (çəkmək) kimi başa düşülmür.

İngilis dilində dünyanın axırı “doomsday” termini ilə ifadə olunur. Bu terminin sinonimi kimi qeydə alınan “Judgment day” termini də vardır. Bu termin Azərbaycan dilində sorğu-sual günü, məhkəmə günü (hərfi tərcümə) mənasına uyğun gəlir. “Judgment day” - a time when all will be judged and sent either to hell or heaven (hamının mühakimə olunub cənnətə və ya cəhənnəmə göndəriləcəyi gün) – qiyamət günü (haqq-hesab, sorğu-sual günü). -*In the Christian religion, The Day of*

Judgment is the day in the future when all people who are living or dead will be judged by God [164]- Xristian dinində Qiyamət günü, diri və ya ölü olan bütün insanların Allah tərəfindən mühakimə ediləcəyi gündür.

"When the End of Days is come and judgement rains down upon us all..." – Dünyanın axırı gələndə, hamı Allahın qəzəbinə düşər olacaqdır.

İngilis dilində "The Last Day" birləşməsi də qiyamət və ya məhşər gününə uyğun gəlir: – *But understand this, that in the last days there will come times of difficulty. For people will be lovers of self, lovers of money, proud, arrogant, abusive, disobedient to their parents, ungrateful, unholy, heartless, unappeasable, slanderous, without self-control, brutal, not loving good, treacherous, reckless, appearance of godliness, but denying its power* [164]. – *Başə düşün ki, dünyanın sonunda ağır zamanlar gələcəkdir. Pulu, sərvəti, istəyənlər, ürəksiz, böhtanı sevən, xeyirxahlıqdan qaçan, naşükür adamlar üçün haqq-hesab zamanı çətin olacaqdır.*

Praqmatika ifadələr və onların aid olduqları obyektləri, eləcə də həmin ifadələri bu və ya digər şəraitdə istifadə edən şəxslər arasındakı münasibətləri araşdırır. Praqmalingvistikada insanı tədqiqata daxil edir, lingvistik tədqiqat isə subyektlə obyekt arasındakı münasibətin fəlsəfi ümumiləşdirilməsi səviyyəsinə qaldırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ yanaşma mətnin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərini bir kənara qoymur.

Dünyanın dillə qavranılmasının meydana çıxmasının spesifik xüsusiyyətlərini, dünyanın dərk edilməsinin, hər şeydən əvvəl, dil vasitələri sistemindən keçməsinə vurğulamaq, şübhəsiz ki, zəruridir. Kultural simvollar da dil vasitəsilə ötürülür. Eyni zamanda terminoloji vahidlər, müəyyən mədəniyyətə əsaslanan kulturoloji simvollar əlavə biliklər tələb edir. Belə simvolların mətndə işlənməsi və belə mətnin başqa mədəniyyət daşıyıcısına, xüsusi halda başqa dinə mənsub olana təqdim edildikdə mədəniyyətlərarası kontekst formalaşır. Sözlərin mənalarını tərcümə etmək nə qədər çətindirsə, cümlə quruluşunun verdiyi mənaları və ya diskursun bir dildən başqa bir dil mədəniyyətində verdiyi mənanı tərcümə etmək daha da mürəkkəb işdir. Diskurs təcrübəsi imkan verir ki, danışan şəxs güman etdiyi mənalara diqqət yetirmədən belə

onları öz nitqində ifadə edə bilsin.

Hesabdarlar gələr, çəkər hesabı,

Günahkarlar necə gətirər tabı!?

Mizan, Sirat, sual, qəbir əzabı –

Bu işlər qabaqda var, olacaqdı [6, s.81].

Bu nümunədə qeydə alınan “hesabdar” sözü maliyyə terminologiyasına aid deyildir. Qoşmada söhbət yenə də axirət dünyasından gedir və kontekst dini mahiyyət daşıyır. Onun məzmunu bilavasitə İslam dini ilə bağlıdır.

Mizan: Ölçü və çəki işində istifadə edilən tərəzi, ölçü aləti. Axirətdə günah və savabların, yaxşılıq və psliklərin ölçüləcəyi mənəvi ölçü aləti.

Qiyamət günündə yaxşı və pis əməllərin miqdarının ölçülərək bilinməsinə məxsus mizan (tərəzi) haqdır. Uca Allah qiyamət günündə qoyulacaq bu tərəzi üçün buyurur: – *We will set the scales of justice on the Day of Judgment. No injustice will be done to anyone. Revealing what has been done even if it is the size of a mustard seed. We are enough as those who see the account -Qiyamət günü ədalət tərəziləri qoyacağıq. Heç bir kimsəyə heç bir haqsızlıq edilməz. Xardal dənəsi boyda belə olsa ediləni ortaya qoyaraq. Hesab görənlər olaraq bizlər yetərik (Ənbiya, 21/47) [14, s.259].*

Sirat yol, əsas yol, ana yol mənasında olan sözdür. “Siratal-müstəqim” – Allahın yolu, doğru yol deməkdir.

Beləliklə, qoşmada olan hesabdarlar sözünün qiyamət günündə hesab götürənlər mənası aydınlaşır. Bundan əlavə, qoşmada işlənən mizan, sirat, sual, qəbir əzabı terminləri də izahını tapmış olur. İnsanlar qiyamət günü sorğu-suala çəkilirlər. Lakin qiyamət günü insana onun etdiyi əməllər barədə sual verilməyəcəkdir. Qiyamət günü pis və yaxşı əməllər mizana çəkiləcəkdir. Azərbaycan dilində tərəzinin mizanını düzəltmək ifadəsi işlənir. Bu ifadə tərəzinin iki qolu bərabər səviyyədə durmayanda, yəni bir qol digərindən ağır və ya yüngül olduqda istifadə edilir. Belə hallarda yüngül tərəfə nəşə kiçik bir şey qoymaqla bərabərlik təmin edilir. Bəzən həmin qoyulan şeyə tərəzinin mizanı da deyilir. Fikrimizcə, qoşmada “mizan” haqq tərəzisi, yaxşılıq və

pisliklərin ölçüldüyü tərəzidir. Sirat insanların keçəcəyi haqq yoludur və bu yolda, Siratal-müstəqimdə Cəhənnəm körpüsü də vardır. Pis əməlləri, günahları olanlar bu körpüdən keçə bilməyəcəklər. Qeyd olunduğu kimi, qiyamət günündə insanlara etdiklərini aydınlaşdırmaq məqsədilə suallar verilmir, onların əməlləri mizan tərəzidə ölçülür. Qoşmada isə sual terminindən də istifadə edilmişdir və həmin termindən sonra qəbir əzabı terminoloji birləşməsi gəlir. Əslində insanlar öldükdən sonra qəbirdə sorğusuala tutulurlar. Qoşmada sual məhz bunu ifadə edir. Qəbir əzabı isə suallara cavab verə bilməməkdən irəli gələcək əzab mənasındadır.

Lüğəvi vahidin əsas mənası və bu mənanın yaranmasında iştirak edən daha kiçik mənalara ifadə edən semləri vardır. Sem nominasiya edilənin – predmetin, əşyanın, hadisənin müəyyən əlamətlərini ifadə edir. Bu baxımdan sözün əsas mənası ilə yanaşı belə semlər haqqında məlumat da lüğətdə əksini tapmalıdır. Söz, leksəm lüğətdə definisiya olunur, izahını tapır. Definitiv metodun əsasında bu durur [52, s.52-55]. Leksik vahidlərin lüğət definisiyasının təhlili semləri linqvistik araşdırmaya cəlb etmək imkanı yaradır. Lakin linqvokulturoloji səviyyə üçün bu yetərli deyildir. Çünki linqvokulturologiyanın əsas vəzifəsi etnos mədəniyyətinin onun dili ilə ifadəsinin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqdır. Dini kontekstlər və dini mətnlər də linqvokulturoloji cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Linqvokulturologiyanın dəqiq sərhədlərinin təyin olunması fikirini irəli sürmək mümkün deyildir. İstiqamət etnolinqvistika ilə sıx bağlıdır və deyə bilərik ki, etnolinqvistikanın da sərhədləri hələ ki genişdir.

Din çoxşaxəli mürəkkəb ictimai hadisə olub müxtəlif forma və tiplərə malikdir. Mədəniyyət tarixində üç din – buddizm, xristianlıq və islam xüsusi yer tutur. Din gerçəkliyin elə inikas formasıdır ki, burada psixoloji amil, irrasional elementlər – insanın əhval-ruhiyyəsi, fikir və duyğuları, çətin izah olunan hadisələrə münasibəti aparıcı rol oynayır. Qədimə getdikdə mifik təfəkkür, mifləşdirmə, ilahiləşdirmə insan iradəsindən kənarında olan böyük, ilahi qüvvəni, ilahi və gözəgörünməz olanı qəbul etmək zərurəti dinin təşəkkülünə, formalaşmış sabitləşməsinə səbəb olmuşdur.

Müasir dinlərin yaranışında da qədim insanın inam və inancları, təbiət

hadisələrinə, eləcə də başqa varlıqlara münasibət əhəmiyyətli rol oynamışdır. Mifləşdirmə, mifin hökmranlığı təsadüfi səciyyə daşımamışdır. İnsan izah edə bilmədiklərini, çəkinib qorxdığı hadisələri mifin varlığı ilə izah etməyə çalışmışdır. Dinlərin yaranışı, söykəndikləri mifik təfəkkür, dinin əsasları və mahiyyəti dil vasitələri ilə təqdim olunmuşdur. Ona görə də dildə mifologizmlər, həmçinin dini leksik vahidlər, elmi-nəzəri prizmadan yanaşsaq, dini terminlər çoxdur. Dünyada müxtəlif dinlərin mövcudluğu və hər bir dinin də özünün spesifik terminlərinin olması mədəniyyətlərarası kommunikasiyada bu cür vahidlərin informativliyinə güclü təsir göstərir. Qeyd edilən cəhət dini kontekstlərin qavranılmasına da öz təsirini göstərir.

1.3. Dil sistemində dini strukturların ifadə vasitələri

Din bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan elementlərin mürəkkəb sistemidir. Bu elementlər, onların iyerarxiyası və əlaqəsi ümumi dini strukturu təşkil edir. İstənilən dini sistemə dini təfəkkür və düşüncə, dini fəaliyyət, dinin təşkilati strukturu, dini təcrübə daxil olur. Qeyd olunanlar dini strukturun alt struktur vahidləridir.

Dini təfəkkür dinə aid təsəvvürləri, təlimləri, inanc və inanları, doktrinaları və başqa komponentləri özündə birləşdirir. Din insanın mənəvi özəyini, əsasını təşkil edir, özünü dərk etmə qabiliyyəti və psixoloji hadisə rolunu oynayır. Din Allaha, dünyaya, həyata inamdır. Dünyanın din mənzərəsi dini dillə təsvir olunur və bu dilin özünəməxsus özəllikləri vardır. İnkişaf etmiş dini təlimlərdə yaradılış, xilas və dünyanın sonu konsepsiyaları əsas yeri tutur.

Dini fəaliyyət ayin və qeyri-ayin növlərində reallaşır. Ayinlər dini fəaliyyətin əsas növü olub dini qrupları birləşdirir, bir yerə cəmləyir. Onun məqsədi müqəddəs dünya ilə ünsiyyət, dini obrazları təkrar canlandırmadır.

Dil həyatda və insan cəmiyyətində faktların, biliklərin, mədəniyyət, ədəbiyyat, mifologiya və s. haqqında məlumatların toplanmasında müstəsna rol oynayır. Söz bizi

əhatə edən aləm haqqında bilikləri özündə ehtiva edir, toplayır, qoruyur. O, dilin daşıyıcılarının tələbatını ödəyən mühüm vasitə, mədəniyyət abidəsi, millətin keçmişinin və çağdaş dövrünün güzgüsü, xalqın həyat tərzini anlamağın açarı, ümumiyyətlə, bilikləri gerçəkləşdirən vasitədir [106, s.3]. Dilin lüğət tərkibi anlayışı dildəki sözlərin məcmusunu ifadə edir [4, s.152]. Dilin leksik sistemi cəmiyyətin tarixi və həyatı ilə sıx şəkildə bağlı olduğu kimi, təfəkkürlə də əlaqəlidir, cəmiyyətin həyatında, obyektiv gerçəklikdə baş verən bütün hadisələr, dəyişikliklər, inkişaf meyilləri dilin leksik tərkibində əksini tapır. Leksikanın vəziyyəti, ümumən cəmiyyətin inkişaf sahəsini əks etdirir və müxtəlif sosial amillər dildə öz parlaq ifadəsini tapır.

B.Xəlilov “işlədilmə dairəsinə görə fərqlənən sözlər” anlayışından istifadə etmiş və bu sözləri belə qruplaşdırmışdır: 1) ümumişlək: hamı tərəfindən başa düşülən sözlər; 2) məhdud dairədə işlədilən sözlər: dialektizmlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, vulqarizmlər, loru sözlər, jarqon və arqo sözlər; 3) xüsusi sözlər: terminlər, peşə-sənət sözləri; 4) alınma sözlər: ekzotizm və varvarizmlər [19, s.26].

İ.Qalperin ingilis dilində işlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qruplarını neytral, xüsusi ədəbi dil lüğəti və xüsusi danışıq dili lüğəti olmaqla üç hissəyə ayırmış, xüsusi ədəbi dil lüğətinə terminləri, poetik sözləri, arxaik (obselet və obselesent) sözləri, varvarizmləri (*barbarisms*) və neologizmləri (*nonce-words*), xüsusi danışıq dili lüğətinə slənqləri, jarqonları, peşə-sənət sözlərini, dialekt sözləri daxil etmişdir [67, s.70-72].

Dilin lüğət tərkibinin terminoloji təbəqəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Elmin müxtəlif sahələrinə aid hər hansı bir əşya və ya mücərrəd anlayış məfhumunu bildirən sözlər termin adlanır. Elmin, texnikanın, incəsənətin hər bir sahəsinin özünəməxsus terminologiyası vardır. Termin adı altında elə söz və ya leksikləşmiş söz birləşməsi başa düşülür ki, həmin söz öz mənasını müvafiq anlayışlar sistemində definisiya ilə müəyyənləşdirir.

Terminologiya bütün dillərin lüğətlərinin böyük bir hissəsini təşkil edir və lüğətin ən yüksək səviyyədə inkişaf edən hissəsidir. Terminologiya bir çox terminlərin sistemindən ibarətdir. Hər hansı bir sahəyə aid olmasından asılı olmayaraq, sənaye,

hərb, mədəniyyət, din, elm və s. dəqiq anlayış yaradan və insanda düzgün təsəvvürün formalaşmasına xidmət edən söz terminidir.

İngilis dilində terminoloji təbəqə, əsasən, latın və yunan dillərindən alınmalar hesabına formalaşmışdır. Belə alınma terminlərin az olmayan bir qismi hazırda beynəlmiləl terminlər təbəqəsini təşkil edir.

Termin aid olduğu sahədə ancaq bir məfhumu ifadə edir. Termin müxtəlif elmlərə məxsus məfhumların adlarını bildirir. Dilin lüğət tərkibinin terminoloji təbəqəsində dini terminologiya xüsusi yer tutur və bu layın təşəkkülü mifologizmlərin yaranması ilə başlanmışdır. Elmi ədəbiyyatda mifologizmlərlə dini terminləri bəzən ayırsalar da, onlar bir-biri ilə sıx əlaqədar olub, əvvəlcə, mifologizmlər, bundan sonra isə dini terminologiya formalaşmışdır. Ona görə də dini terminologiya sanki mifologizmlərin davamı kimi meydana gəlmişdir. İnsanın real gerçəklik hadisələrinə münasibəti birdən deyil, tədricən inkişaf etmişdir. *“Mifoloji dünyadan Mədəni dünyaya – yazı mədəniyyətinin çiçəkləndiyi zamana keçid qədim dünya insanı üçün inkişaf idi – sadədən mürəkkəbə, yekrənglikdən çox rəngliyə, psixoloji yüklənmələrə doğru gedən inkişaf! Amma bu keçid prosesini bir nöqtə kimi almaq doğru deyil – mif qurtardı, mədəniyyət başladı, – düşünmək o dərin dəyişmələrə, bir-birinin içində yaşayan və bir-birilə mübarizə aparan cərəyanlara göz yummaq olardı”* [3, s.4].

Mifik təfəkkür, mifləşdirmə, ilahiləşdirmə insan iradəsindən kənarında olan böyük, ilahi qüvvəni, ilahi və gözəgörünməz olanı qəbul etmək zərurəti dinin təşəkkülündən tutub onun formalaşma sabitləşməsinə səbəb olmuşdur. Fərqli etnosların cəmiyyətləri, fərqli düşüncə tərzləri, hadisələrə fərqli münasibətlər kökü bir nöqtəyə yığılan fərqli dinlərin yaranmasını gerçəkləşdirmişdir. Bu dinlərin yaranışı, söykəndikləri mifik təfəkkür, dinin əsaslarının və mahiyyətinin dil vasitələri ilə verballaşması dini leksikanın köməyi ilə mümkün olmuşdur. Ona görə də, bütövlükdə dini dil və dini leksika ümumi dil sistemində öz yerini almışdır.

“Məlumdur ki, xristianlığın əsasları iudaizmdən gəlir. Və yunanca olan ilk xristian mətnləri yəhudicədən (ivritdən) “tərcümə” və ya təbdil olaraq meydana çıxmışdır. Yunanların xristianlığı qəbul etməsilə Bibliya Homerin, Sokratın, Platonun,

Aristotelin... dilində danışmağa başlamışdır...

XIII əsrdə “latın”larla “yunan”ların kilsə siyasəti ilə bağlı mübahisələri xristianlığın iki qola – katoliklərlə pravoslavlara ayrılmasına gətirib çıxardı... Pravoslavlar “Bibliya”nın yunanca katoliklər isə latınca mətnini əsas alsalar da, xristianlıq bu dini qəbul edəcək xalqların dillərinin inkişafına təkan verən çox əhəmiyyətli bir ənənənin əsasını qoydu: müqəddəs mətnlər müxtəlif dillərə tərcümə olunmağa başladı” [12].

İngilis dilində işlənən dini anlayışların adları dini terminlər lüğətinə daxil edilmiş və izah olunmuşdur [166].

Dillər bir-biri ilə əlaqə prosesində bir-birinə təsir göstərir və bu təsir nəticəsində dillərdə alınma ünsürlər, elementlər meydana gəlir. L.Blumfildə görə alınmaların aşağıdakı növləri vardır: 1) mədəniyyət anlayışları olan alınmalar; 2) ərazi və ya siyasi yaxınlıq nəticəsində yaranan təmaslı əlaqə hesabına meydana gələn “daxili” alınmalar; 3) dialektlərdən ədəbi dilə keçən dialekt alınmaları [58, s.123].

L.Blumfildin ayırdığı növlərdən birincisi dini terminləri və ya dini leksikanı da əhatə edir. Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də dinlə bağlı alınmalar müəyyən çoxluq təşkil edir.

İngilis dilində alınmaların ikinci əsas qrupunu latın dilindən alınmalar təşkil edir. Latın dilindən olan sözlər ingilis dilinə daha qədim dövrlərdə şifahi yolla keçmişdir. Həmin sözlər ingilis dilinin qrammatik quruluşuna tam tabe olmuş, latın dilinə xas qrammatik formalarını isə itirmişdir. Latın alınmaları ingilis dilinin inkişaf tarixi boyu tələb olunan bütün fonetik dəyişikliklərə məruz qalmışlar.

Latın dilindən alınmaların əksəriyyəti konkret anlayışları ifadə edir və əsasən isimlərdir. İngilis dilinin dini terminologiyasında mənbəyi latın dilinə gedib çıxan bir sıra terminləri təhlilə cəlb edək.

DEIST – Allah və ya allahların mövcudluğunu qəbul edib onlar haqqında heç bir şey bilmədiyini etiraf edən, Allahdan gələn vəhləri inkar edən şəxs. Qədimdə azad düşüncəli şəxsləri də bildirmişdir.

İDTL-də belə izah olunur: *DEIST – a person who believes in the existence of*

deity, usually male, who created the universe, but has not been involved with the world since [165]- DEIST – kainatı yaradan, lakin o vaxtdan bəri dünya ilə əlaqəsi olmayan, adətən kişi olan tanrının varlığına inanan şəxs.

MV-də etimologiyası barədə aşağıdakı məlumat verilir: DEIST – dēəst noun (-s) Usage: often capitalized Etymology: French déiste, from Latin deus god + French -iste –ist. Sözüün kökü mənşəcə latın dilinə aiddir. Fransız dilindən -iste –ist suffiksinin artırılması ilə formalaşmışdır.

Aşağıdakı dini terminlərin mənbəcə latından olması qeyd olunur: *engel (angel - ангел) Lat. angelus; biscop (bishop - епископ) Lat. episcopus; cyrice (church - церковь) Lat. cyriaca; munuc (monk - монах) Lat. monachus; nunne (nun - монахиня) Lat. nonna; papa (pope - papa) Lat. papa.*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərdən bir qisminin qədim yunancadan latıncaya keçməsi ehtimal edilir. Məsələn, Angel. Yun. *Aggelos; agellō* “məlumat vermək/xəbər vermək, elan etmək” mənasında olan feildən törəmədir. Yunan dilində *ἄγγελος* – xəbər gətirən, elçi, allah tərəfindən göndərilən mənası vardır.

Pentacle (n.) - 1590s, from Medieval Latin *pentaculum* "pentagram," a hybrid coined from Greek *pentē* "five"- Yunanca *pentē* "beş" sözündən hazırlanmış hibrid (from PIE root *penkwe - "five") + Latin *-culum*, diminutive (or instrumental) suffix. *OED notes other similar words: Italian had pentacolo "anything with five points," and French pentacle (16 c.) was the name of something used in necromancy, perhaps a five-branched candlestick- OED digər oxşar sözləri qeyd edir: italyan dilində pentakolo "beş tərəfi olan hər şey" ifadəsi var idi və Fransız pentacle (16 c.) nekromansiyada istifadə olunan bir şeyin adı idi, bəlkə də beş budaqlı şamdan;; French had pentacol "amulet worn around the neck" - Fransızlarda pentakol "boyununa taxılan amulet" var idi. (14 c.), from *pend* - "to hang" + a "to" + *col* "neck."- *pend* - "asmaq" + a "to" + *col* "boyun". The same figure as a pentagram, except in magical usage, where it has been extended to other symbols of power, including a six-point star. Related: *Pentacular* - Altı guşəli ulduz da daxil olmaqla, digər güc simvollarına şamil edildiyi sehri istifadə istisna olmaqla, pentaqramla eyni*

rəqəm. Əlaqədar: Pentakulyar [165]-

“Pentakl” sözü pentaqramma, pentalfa, pentaheron variantlarında işlənir. Dini və simvolik məna dairəsi genişdir. Etimologiyasına görə, mənşəcə qədim yunan sözüdür. İngilis dilinə fransız dili vasitəsilə latıncadan gəlməsi ehtimal olunur. Bu sözün müxtəlif dini mənaları və simvollaşdırılması Dən Braunun “Da Vinçi şifrəsi” əsərində geniş izah olunmuşdur.

- It's a pentacle, “ Langdon offered, his voice feeling hollow in the huge space. One of the oldest symbols on earth. Used over four thousand years before Christ. – Bu pentakldır. – Lenqdon dedi və qalereyanın divarları arasında cingildəyən səsi qərribə və yad təsir bağışladı. – Yer üzündəki ən qədim rəmzlərdən biridir. Məsihin mövludundan dörd min il əvvəl yaranıb.

Fache nodded. Devil worship. – Şeytana pərəstiş, – Faş başını tərپətdi.

"No," Langdon corrected, immediately realizing his choice of vocabulary should have been clearer. Nowadays, the term pagan had become almost synonymous with devil worship – a gross misconception. The word's roots actually reached back to the Latin paganus, meaning country-dwellers. “Pagans” were literally unindoctrinated country-folk who clung to the old, rural religions of Nature worship. In fact, so strong was the Church's fear of those who lived in the rural villes that the once innocuous word for “villager” - villain - came to mean a wicked soul. - Axı, indi bütپərəst və ya bütپərəstlik sözləri şeytana ibadət kimi başa düşülür. Bu isə qətiyyəyən düzgün deyil. Bu sözün kökü latın mənşəli pagan sözündəndir, mənası isə - “kənd sakinləri” deməkdir. Bütپərəstlər əsasən kənddə və meşədə yaşamışlar, dini baxışlarına görə politeist olmuşlar, təbiət hadisələrinə ibadət etmişlər. Xristian kilsəsi isə, villes, - kənddə yaşayan bir çoxallahlı insanlardan o qədər qorxub ki, kənd sakini mənasını verən “vilain” sözü cinayətkar kimi işlədilib.

The pentacle, Langdon clarified, is a pre-Christian symbol that relates to Nature worship. The ancients envisioned their world in two halves - masculine and feminine. Their gods and goddesses worked to keep a balance of power. Yin and yang. When male and female were balanced, there was harmony in the world. When they were

unbalanced, there was chaos. “Langdon motioned to Saunier’s stomach. “This pentacle is representative of the female half of all things - a concept religious historians call the 'sacred feminine' or the 'divine goddess. ' Saunier, of all people, would know this.” -Beş guşəli ulduz, - Lenqdon aydınlaşdırdı, - bu, xristianlıqdan əvvəlki dövrə aid, təbiət hadisələrinə ibadətlə bağlı rəmzdir. Qədim insanlar dünyanı iki yerə bölürdülər – kişi və qadın. Onların eyni sayda tanrı və ilahələri vardı. İn və yan. Kişi və qadın başlanğıclar balanslaşdırıldıqda dünyada harmoniya hökm sürür. Balans pozulduqda isə xaos yaranır. – Lenqdon mərhumun qarnını göstərdi: – Pentakl yerdəki bütün canlıların qadın yarısının simvoludur” [10, s. 46-47].

Verilmiş parçada bir sıra digər dini terminlərdən də istifadə olunmuşdur. Onlardan bəzilərinin təhlilini verməyə çalışaq.

Christian. Bu termin müxtəlif mənalara malikdir. İDTL-də belə izah olunur:

– *Census offices consider any person or group to be Christian if they devoutly, seriously regards themselves to be Christian. Thus, Jehovah's Witnesses, Mormons, Roman Catholic, and Unificationists are Christians. Many groups, particularly conservative Christians, regard many of these denominations as “cults” and not part of Christianity [166]- Siyahıyaalma idarələri hər hansı bir şəxsi və ya qrupun həqiqətən özlərini ciddi şəkildə xristian kimi hiss edənləri xristian hesab edir. Beləliklə, Yehovanın Şahidləri, Mormonlar, Roma Katolikləri və Birlikçilər Xristianlardır. Bir çox qruplar, xüsusən də mühafizəkar xristianlar, bu məzhəblərin çoxunu xristianlığın bir hissəsi deyil, “kültür” kimi qəbul edirlər.*

“Webster’s New World Dictionary” terminin izahı aşağıdakı kimidir: *“A person believing in Jesus as the Christ, or in the religion based upon the teachings of Jesus.” - İsayə Məsih kimi inanan və ya İsanın təlimlərinə əsaslanan dinə inanan şəxs.*

“Concise Oxford Dictionary” lüğətində: *“Person believing in, professing or belonging to the religion of Christ” (They don't define exactly what the religion of Christ is)- Məsihin dininə inanan, etiqad edən və ya mənsub olan şəxs” (Onlar Məsihin dininin nə olduğunu dəqiq müəyyən etmirlər).*

Christian (n., adj.). 16 c., forms replacing earlier Christen, from Old English

cristen (noun and adjective), from a West Germanic borrowing of Church Latin christianus, from Ecclesiastical Greek christianos, from Christos (see Christ). First used in Antioch, according to Acts xi. Christian Science as the name of a religious sect is from 1863 - Xristian (n., adj.). 16 c., köhnə ingilis dilində cristen (isim və sifət), Kilsə Latin christianusunun Qərbi Alman borclanmasından, Yunan Kilsəsi christianosundan, Christosdan (bax: Məsih) əvvəlki Christen'i əvəz edən formalar. Həvarilərin işləri xi görə ilk dəfə Antakyada istifadə edilmişdir. Dini bir təriqətin adı olaraq Xristian Elmi 1863-cü ilə aiddir.

ANİMİZM [alm. Aïmismus; fr. Animismè; ing. Animism; lat. Animismus = anima – ruh; osm. tr. ervahiye; tr. Canlılıq; ər. جادأاس – [ruhlardan qaynaqlanan hal və ya hərəkətlərin varlığını önə sürən dünyagörüşü. Şamanist dini təlimlərdə mövcuddur. Olan hadisələrin, baş verənlərin ruhlar aləminə bağlı olan qüdrətdən qaynaqlandığını, bilavasitə ruhlarla əlaqələndirildiyi dini təsəvvür. Yaxud da tək və eyni ruhun təfəkkür və təbii həyatımızın qaynağı olduğunu irəli sürən görüş. Animizm bəzən uşaqlarda maddi və cansız əşyaları canlı göstərə bilmək bacarığına da deyilir. Guya ruhlar insanların, heyvanların həyatına, ətraf aləmin predmetinə və hadisələrinə təsir göstərir [159, s.18].

İngilis dilində yunan mənşəli alınma dini terminlər də müəyyən çəkiyə malikdir. Bu alınmaların az olmayan bir qismi dinlə bağlıdır.

ARMAGEDDON. Dünyanın axırında xeyir və şər qüvvələrin sonuncu döyüş yerini bildirən onomastik vahiddir. Mənbəyinə görə qədim yunan sözüdür (q.yun. Ἀρμαγεδών). İngilis dilinə XIV əsrdə keçməsi ilə bağlı Merriam-Webster English lüğətində məlumat verilmişdir. İngilis dilinin milli korpuslarında bu sözün müasir dildə işlək olması qeydə alınır [167].

APOKRİF. Yunan dilindən olan apokryphos – gizli anlamlı sözüdür. Bibliya süjetli hadisələr haqqında rəvayətləri ifadə edir. Apokriflər kilsə tərəfindən qəbul edilmədiyindən onlar gizli saxlanılır və düzgün sayılmır. Sözü mənəsidəki gizli anlamı da buradandır. Söz düzgün və ya doğru sayılan əsərləri də bildirir [159].

ASKET. Yunan dilindən olan *asketes* sözüdür, məşq edən, mübarizə aparan

mənalarını verir. Qədimdə ömürlərini məhdudiyətlərlə keçirən, ciddi pəhriz saxlayan xristianlar asket xristianlar adlandırılmışdır. Bununla belə, asketlər və asketizm daha əvvəlki dinlərdə də mövcud olmuşdur. Asketizm atəşpərəstlikdən daha güclü olmuşdur [159, s.25]..

ASKETİZM [alm. Askese, asketik; fr. Ascetisme; ing. Ascetism; osm. tr. zühdiyye; yun. Askein den – məşq edirəm]. Ümumi olaraq ənənəvi, ayınlərdə təbii fəaliyyətləri, hissiyyatları imkan olduğu qədər azaltmağa çalışmaq şərtilə özünün və nəfsinin öhdəsindən gəlmə vərdişlərinin aşılansını. Asketizmi bəzən dünyəvi olanlardan uzaqlaşmaq kimi də xarakterizə edirlər. Asketik həyat formasını sufizmlə eyniləşdirənlər də vardır [159, s.25].

Yunan dilində olan *aske* müəyyən bir nəsnəni məşq etmək mənasını verir. Bədən və mental vərdişləri məşq etməyi ifadə etmişdir. Atəşpərəstlikdə övlad böyütmüş, ağac əkib becərmiş şəxslərin öz həyat borclarını yerinə yetirmiş olması qəbul edilirdi. Belə şəxslər bu dünyadakı işlərini başa vurduqdan sonra bu dünyanı tez tərk etməli, müqəddəs ünsürləri – odu, torpağı, havanı, suyu çirkləndirməməli idilər. Atəşpərəst asketlər özlərinə cismani əzablar verməklə ölümlərini yaxınlaşdırmağa çalışmışlar. Suraxanı Atəşgahına gəlib orada ömürlərinin sonunu oda sitayiş etməklə keçirən asketlər bədənlərinə mıx, məftil, dəmir batırmaqla ömürlərini azaltmağa bu dünyadan tez köçməyə çalışmışlar.

ATEİZM [alm. Atheismus; fr. Ethèisme; ing. Atheism; yun. A-theos; tr. Tanrıtanımazcılıq; ər. إنهاد – Tanrını rədd etmək, təbiətdə və kainatda Tanrının rolunu danmaq]. Sovet hakimiyyəti dövründə Sovet İttifaqına daxil olan ölkələrdə və kommunistin hakim olduğu dövlətlərdə Marksizm-Leninizm fəlsəfəsi əsasında elmi ateizm geniş tədris edilirdi. Elmi ateizm Tanrının varlığının təhrif edilməsi ideyasını elmi dəlillər və arqumentlərə dayanaraq əsaslandırır. Ərəbcədə isə daha çox ilhad termini işlədilir. Ateizm a – teos – yəni hərfi anlamda Tanrının inkarı deməkdir. Bu cür baxışlar sistemi sadəcə islamdan, xristianlıqdan və yəhudilikdən bizə məlum olan Tanrı anlayışını deyil, hər növ dini iman və etiqadi sistemlərdə Tanrı və Tanrı adına olan hər varlığı inkar edir [159, s.27]..

**dhēs-*, Protohind – Avropa kökü olub dini mənalı sözlərin yaradılmasında iştirak edir. Ola bilsin ki, **dhe-* **dhē-*, Protohind – Avropa kökü olub “to set, put” mənasını verən kökdən törəmədir. **dhēs* – ingilis dilində işlənən apotheosis; atheism; atheous; Theodore; Theodosia; theogony; theology; theophany; Timothy və başqa sözlərin yaradılmasında istifadə olunmuşdur.

Belə hesab etmək olar ki, yunan *theos* “god” – allah, latın *feriae* “holidays,” *festus* “festive,” *fanum* “temple” sözləri ilə bağlılığa malikdir.

Dini terminlərin ümumişlək leksik qata daxil olması onların ifadə etdikləri əsas mənanın konnotasiyadan asılı olaraq yeni konnotativ məna almasına təkan verir. Dildəki sözlərin semantikasını əşya və predmetləri, real həyatda baş verən və ya baş verə biləcək hadisələri və insanların bu hadisələrə olan münasibətini əks etdirir. Konnotativ, köçürmə mənalara məcazlaşmadan irəli gəlir. “*Məcaz bədii ifadəlilik məqsədi ilə əşya və məfhumları müstəqil yolla deyil, dolayı yolla əks etdirmək üçün işlənən söz və ya ifadədir. Hər hansı məcaz müxtəlif əşya və hadisələrin şüurda təsəvvür edilən qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində yaranmış olur*” [4, s.163].

Metafor insan tərəfindən yaradılır və bu zaman insanın şüurunda müxtəlif bilik sahələri arasındakı münasibət və əlaqələr qarşılaşdırılır, bir sferadan digərinə keçid yaradılır. Metafor modellərinin yaradılmasında iki qütbədən istifadə edilir. Bu qütblərdən birində duran semantik sahənin vahidi özünün ilkin, yəni metaforlaşmamış mənasında olur, digər qütbədə metaforlaşmış məna durur. Dini terminlər metaforlaşmada çox iştirak edir.

Müqəddəs kitabların mətnlərində nəql olunan hadisələr, istifadə olunan nominativ vahidlər və bu vahidlərin semantikasını ilə motivləşən sabit söz birləşmələri cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişmələr nəticəsində assosiativ əlaqələrin ya qismən, ya da tam itirilməsinə səbəb ola bilər. Bibliya mənşəli frazeologizmlərin bir qismi Bibliya praobrazından uzaqlaşır [163].

Metafor müxtəlif semləri aktualaşdırmaqla bütün söyləmin ekspressiv mərkəzini təşkil edir, metaforlaşma obyektinin qəbul edilib-edilmədiyi haqqında qənaəti gücləndirir. Metafor insanın intellektual, sosial və emosional daxili aləmini

səciyyələndirir. Metaforlaşma prosesində ingilis dilinin daşıyıcıları zamanı Allah tərəfindən verilmiş bəxşiş kimi qəbul edirlər. Maddi aləmin konseptual xüsusiyyəti insanların xilaskarının insanlara bəxş etdiyi, saxladığı hədiyyə anlamını alır. Bibliyada xilaskarın dilindən “Öz dünyamı sizin üçün qoyub gedirəm, öz dünyamı sizə verirəm” söyləmi səslənir. Mətnə “peace” leksik-semantik qrupundan istifadə olunur: “*That this evening may be holy, good, and peaceful, We entreat thee, O Lord*”- *Bu axşam müqəddəs, xeyirli və hüzzurlu olsun deyə, Ya Rəbb, Sənə yalvarırıq*”; “*May God bless her and you and grant you many years of peace and love- Allah ona və sizə xeyir-dua versin və sizə uzun illər sülh və sevgi bəxş etsin*”; “*O God... Give unto thy servants... that by thee, we, being defended from the fear of all enemies, may pass our time in peace and quietness- İlahi... Sənin sayəndə bütün düşmənlərin qorxusundan qorunaraq vaxtımızı dinc və sakit keçirməyi bəndələrinə nəşib et.*”. “*O Lord, our heavenly Father, Almighty and everlasting God, who hast safely brought us to the beginning of this day...- Ya Rəbb, bizi bu günün başlanğıcına təhlükəsiz şəkildə çatdıran səmavi Atamız, Uca və Əbədi Allahımız*” [130, s.44].

Qeyd etmək lazımdır ki, metaforlaşma prosesində digər yaxın semantik qruplara aid sözlər də istifadə olunur. “*And my fervant prayer That fairer may be its anniversary – in the year to come- Və mənim hərarətli duam odur ki, onun gələn ildə ildönümü daha gözəl olsun –*””; “*God speed you, ancient father, // And give you a good daye- Allah səni barındırsın, qədim ata, // Gününüz xeyirli olsun*”; “*And Our Lord give you as long good life, health and joy- Rəbbimiz sizə uzun ömür, can sağlığı və sevinc bəxş etsin*”; “*We humbly pray Almighty Father that Thou met prolong our lives for many years- Biz təvazökarlıqla Uca Ataya yalvarırıq ki, gördüyümüz günləri ömrümüzü uzun eləsin*””; “*Grant the Queen a long life- Kraliçaya uzun ömür versin*”; “*May God restore her to you for years of happiness- Allah onu sizə xoşbəxtlik illərinizə qaytarsın*””; “*O Lord our God ...the whole Royal Family that they...may continue before thee in peae, joy and honour, a long and happy life upon earth- Ya Rəbb, Allahımız... bütün kral ailəsi... sənin hüzzurunda sevinc, hüzzur və şərəflə yer üzündə uzun və xoşbəxt bir ömür sürsün.*”; “*Is the Lord's Day a joyful day of worship and rest-*

Rəbbin Günü şən ibadət və istirahət günü deyilmi?"; "...that God may grant her many years of uninterrupted happiness is my constant wish and prayer- Mənim daim arzum və duam odur ki, Allah ona uzun illər fasiləsiz xoşbəxtlik bəxş etsin"; "O Lord our heavenly Father... Endue him plenteously with heavenly gifts, grant him in health and wealth long to live..- Ey uca Tanrımız. Ona öz dərgahından bol-bol nemətlər bəxş et, ona can sağlığı və uzun ömür bəxş et..."; ". "; "I pray God sende the prosperous lyfand long- Allahdan rəhmət diləyirəm ki, uzun ömür versin.."; "And, my dearest heart, I now beseech you of pardon of my long and tedious writing, and pray Almighty God to give you long, good, and prosperous life"; "Almighty God.. Jet her Reign be long and prosperous- Ey əzizim, indi uzun və yorucu yazılarım üçün səndən bağışlanma diləyirəm və Uca Tanrıdan sənə uzun, xeyirli və firavan ömür verməsini diləyirəm." [130, s.46]-

Göründüyü kimi, nümunələrdə zaman – bəxşiş metaforası “dünya/aləm”, “rifah”, “uzun ömür”, “xoşbəxtlik”, “sağlamlıq”, “maddi rifah” konseptual əlamətlərlə təyin olunmuşdur.

“Eternal life is gift of the God- Əbədi həyat Allahın hədiyyəsidir” konseptual metaforu xristianlıqda bu dünyadakı həyat müddəti ilə insanın mövcudluğunun başa çatmadığı inamına əsaslanır. Xristianlıq bu dünyaya ölümsüzlük, əbədilik hissi gətirir. Bibliya əbədi həyat haqqında müjdədir. Müvəqqəti və əbədi həyatın mahiyyəti və mənbəyi İsus Xristos və ona inamdır. *“-I am the resurrection, and the life- Mən yenidən dirilmə və həyatam”*. Gələcək həyat

(o dünyadakı, ölümdən sonrakı həyat) insanın bu dünyada görmədiyini, ondan uzaq olan bir şeydir. Onun insanın ürəyində olması üçün inam lazımdır. Ölülərin dirilməsi bu dünyadakı həyatın müvəqqəti və o dünyadakı həyat üçün çalışmaq olduğuna inamı yaradır. Əbədi həyat, eləcə də bu dünyadakı həyat *“Eternal life is gift of the God”* metaforu anlaşılır. *“And this is the record, that God hath given to us eternal life, and this life is in his Son- Və bu, Allahın bizə bəxş etdiyi əbədi həyatdır və bu həyat Onun Oğlundadır”*; *“...of Gocf, Whowill render to every man according to his deeds: To them who by patient continuance in well doing seek for glory and immortality, eternal*

life- Hər kəsə öz əməlinə görə mükafat verəcək Gəcf haqqında: Yaxşı işlərdə səbirlə izzət və ölümsüzlük, əbədi həyat istəyənlərə həyat verəcək”; “For the wages of sin is death; but the gift of God is eternal life through Jesus Christ our Lord- *Çünki günahın əvəzi ölümdür; Allahın hədiyyəsi isə Rəbbimiz İsa Məsih vasitəsilə əbədi həyatdır*” [130, s.48-49].

Baxılan metaforada əsas məna “*Inheritance- Vərəsəlik*” konseptində cəmləşir. Burada “bəxşiş almaq” semantik qrupu aktuallaşır.” ...Good Master, what shall I do that I may *inherit eternal life*- *Ulu Tanrım, nə etməliyəm ki, əbədi həyatı irs olaraq ala bilim* ...; “For he that soweth to his flesh shall of the flesh reap corruption; but He that soweth to the Spirit shall of the Spirit *reap life everlasting*”; “There is no man that hath left house, or brethren, or sisters, or father, or mother, or wife, or children, or lands, for my sake and the gospel’s. But he shall *receive* an hundredfold now in this time,... and in the world to come *eternal/z/e-Mənim və Müjdənin xatirinə evini, qardaşlarını, bacılarını, atasını, anasını, arvadını, uşaqlarını və ya torpaqlarını tərk edən heç bir kişi yoxdur. Amma o, indi həm bu zamanda, həm də əbədi həyatda yüz qat əvəzini alacaq.*” [130, s.49].

“*Eternal life is gift of the God- Əbədi həyat Allahın bəxşisidir*” metaforu və onun dildə verballaşmasının təhlili göstərir ki, İsus Xristosa inananlara Allah tərəfindən əbədi həyat verilir.

Beləliklə, dinin ingilis dilinin lüğət tərkibinin müxtəlif təbəqələrinə təsirinin iki istiqamətdə getməsi aydınlaşır. Birinci istiqamət dini terminlərin və dini leksik vahidlərin dilin müxtəlif leksik təbəqələrində, xüsusən ümumişlək leksik qatında və müvafiq terminologiyasında işlənməsini əhatə edir. Bu sözlərin müxtəlif leksik təbəqələrə daxil olması dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Zənginləşmə bir tərəfdən yeni sözlərin alınması, digər tərəfdən, mövcud sözlərdə mənanın semantik inkişafı hesabına baş verir. İkinci istiqamət metaforlaşma hadisəsi ilə bağlı özünü göstərir. Müxtəlif konseptual metaforlarda işlənən sözlərin dairəsinin və eləcə də, onların mənalarnın genişlənilib artması hadisəsi baş verir.

“*Life time is a journey to the kingdom of Heaven- Həyat vaxtı Cənnət səltənətinə*

səyahətdir” konseptual metaforunda insan həyatı səyahətə bənzədilir. Bu səfərə sərf olunan zaman insanın Allah dərğahına getməsi ilə tamamlanır. Metafor köçürmə “səyahət” (‘Journey’) üzərində qurulmuşdur. Metaforda ‘Motion’: “*Brethren, I count not myself to have apprehended: but this one thing I do, forgetting those things which are behind, and reaching forth unto those things which are before, I press toward the mark for the prize of the calling of God in Christ Jesus-Qardaşlar, mən özümü başa düşmüş hesab etmirəm; ancaq bunu edirəm, arxada qalanları unudub və əvvəlkilərə çataraq, Məsih İsada Allahın çağırışının mükafatı üçün işarəyə doğru irəliləyirəm.*” konsepti istifadə olunur. Müqəddəs Pavelin insanlara “*things which are behind*” ifadəsi keçmişdə qalan, *things which are before* ifadəsi isə gələcəkdə insanı gözləyən hadisələrə işarə edir. Müqəddəs apostolun deyimində işlənən *forth, toward* önlükləri Allah dərğahında Allahla görüşə işarə edir. Başqa bir konsept ‘Guide- Bələdçi’ dini mahiyyət kəsb edir. “*The Lord is my shepherd, I shall not want*”; “*Thy word is a lamp to my feet and a light to my path.- Rəbb mənim çobanımdır, istəməyəcəyəm*”; “*Sənin sözün ayaqlarıma çıraq, yoluma işıqdır...*”; “*I will instruct you and teach you the way you should go- Mən sənə göstəriş verəcəyəm və getməli olduğun yolu öyrədəcəyəm*”; “*He leads me beside still waters; he restores my soul. He leads me in paths of righteousness for his name's sake- O, məni sakit suların kənarına aparır; ruhumu bərpa edir. O, adı naminə məni salehlik yollarına aparır*”; “*The steps of a man are from Lord, and he establishes him in whose way he delights- İnsanın addımları Rəbbindənindir və O, bəyəndiyi şəkildə onu möhkəmlədir*”. Bu konseptdən istifadə olunması yolçuya bələdçinin lazım gəlməsini ifadə edir. Məna Allah dərğahına Allahın köməyi olmadan getməyin mümkünsüzlüyünü əhatə edir.

İngilis dini terminologiyasında ərəb dilindən olan bir çox alınmalar da vardır. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Mosque (n.). 1717, earlier moseak (c. 1400), also mosquee (16 c.), probably in part from Middle French *mosquée*, from Italian *moschea*, earlier *moscheta*, from Spanish *mesquita* (modern *mezquita*), from Arabic *masjid* “temple, place of worship,” from *sajada* “he worshipped” + prefix *ma-* denoting “place.” Mangled in Middle

English as muskey, moseache, etc. Ərəb dilindən olan məscid sözüdür. Ərəb dilində “məscid” səcdə olunan yer mənasına gəlir. Müsəlmanların ibadət etdikləri yerə deyilir. İslam dininə aid termin kimi ingilis dilinə keçmişdir.

MOSQUE & quot Masjid & quot is the name used by Muslims to refer to their house of worship. Mosque is the English version of that term. It literally means & quot place of prostration. & quot- MƏSCİD & quot -Məscid, müsəlmanların ibadət evlərinə istinad etmək üçün istifadə etdikləri sözdür. Məscid həmin terminin ingiliscə versiyasıdır. Hərfi mənada səcdə yeri deməkdir.

MOSQUE noun Etymology: earlier ~e, from Middle French, from Old Italian moschea, from Old Spanish mezquita, from Arabic masjid temple, from sajada to prostrate oneself, worship Date: 1717 a building used for public worship by Muslims [167]- MƏSCİD adı Etimologiyası: əvvəllər ~e, orta fransızcadan, qədim italyan dilindən moschea, qədim ispan dilindən mezquita, ərəb məscid məbədi, səcdədən səcdə etmək, ibadət Tarixi: 1717 Müsəlmanların ictimai ibadət üçün istifadə etdiyi bina.

JIHAD A striving for perfection, frequently used within Islam. The Western media incorrectly interprets the term as a synonym for “holy war- CİHAD İslamda tez-tez istifadə olunan kamilliyə can atmaqdır. Qərb mediası bu termini “müqəddəs müharibə”nin sinonimi kimi yanlış şərh edir..”

JIHAD also jehad noun Etymology: Arabic jihād Date: 1869 a holy war waged on behalf of Islam as a religious duty, a crusade for a principle or belief - İHAD həmçinin cihad isim Etimologiyası: Ərəbcə cihad Tarix: 1869-cu il İslam adından dini bir vəzifə kimi aparılan müqəddəs müharibə, prinsip və ya inanc üçün səlib yürüşü [167].

Sanskritdən alınmalar: KARMA the integrated collection of good and evil that a person accumulates during life. It is believed by Hindus and others that the amount and type of karma will determine a person's state when they are reincarnated in their next life- KARMA, insanın həyatı boyu topladığı yaxşı və pisin inteqrasiya olunmuş toplusudur. Hindular və başqaları hesab edirlər ki, karmanın miqdarı və növü bir insanın sonrakı həyatında reinkarnasiya edildiyi zaman vəziyyətini müəyyən

edəcəkdir..

KARMA. *noun Etymology: Sanskrit ~ fate, work Date: 1827 the force generated by a person's actions held in Hinduism and Buddhism to perpetuate transmigration and in its ethical consequences to determine the nature of the person's next existence, vibration 4, karmic adjective – Karma. Isim – Etimologiyası: Sanskrit ~ taleyi, iş Tarixi: 1827 Hinduizm və Buddizmdə köçürülməni davam etdirmək və onun etik nəticələrində insanın növbəti varlığının təbiətini təyin etmək üçün Hinduizm və Buddizmdə keçirilən hərəkətlər nəticəsində yaranan qüvvə, vibrasiya 4, karmik -sifət kimi işlənir [166].*

DAR-E-MEHR. *A North American term used by the Zoroastrian faith to refer to their house of worship. It literally means “a portal to all that is good: charity, devotion, kindness and love- DAR-E-MEHR. Zərdüştü inancı tərəfindən onların ibadət evinə istinad etmək üçün istifadə edilən Şimali Amerika termini. Bu, hərfi mənada “hər bir yaxşı niyyətə: xeyriyyəçilik, sədaqət, xeyirxahlıq və sevgi-yə giriş deməkdir” [166].*

DAR.I. *'dār dialect variant of dare; II. Noun (-s). Etymology: Nepali dār, probably from Sanskrit dāru wood – more at tree: an Indian timber tree (Boehmeria rugulosa) with soft red wood that is used in Bengal by wood carvers- DAR.I. 'dār dare-nin dialekt variantı; II. İsim (-lər). Etimologiya: Nepal dār, ehtimal ki, Sanskrit daru ağacındandır – daha çox ağacda: Benqaliyada ağac oymaçıları tərəfindən istifadə edilən yumşaq qırmızı ağacdan ibarət hind ağacı (Boehmeria rugulosa).*

GURDWARA. *Literally “the gateway of the Guru.” This is the religious meeting place for Sikhs- GURDWARA. Sözüün əsl mənasında “Qurunun qapısı”. Bu, sikhlərin dini görüş yeridir.. [166].*

Qeyd olunduğu kimi, dini kitabların, o cümlədən də Bibliyanın ingilis dilinə tərcüməsi prosesində ıvritdən alınmalar da ingilis dilinə keçmişdir. Belə sözlərdən biri də TORAH (ıvrit -*mopá*, hərfi tərcüməsi – “təlim, qanun” yunancada (πεντάτευχος) leksemidir. Musa və ya Moiseyin kitablarını bildirir. Allahın müxtəlif məsələlər, predmetlərlə bağlı endirdiyi təlim və qanunlar şəklində yazılmış və Musaya endirilmişdir. Bu söz atanın övladına nəsihətləri mənasında da işlənir. Azərbaycan dilində termin “tövrat” kimi qəbul edilmişdir.

İngilis dili mənbələrində bu söz belə izah edilir: *TORAH Torah: The Pentateuch, the first 5 books of the Hebrew Scriptures (Old Testament). Some conservative Christians believe that they were written mainly or entirely by Moses; liberals believe that they were written and edited by many persons over a period of many centuries-* *TÖVRAT Tövrət: Pentateuch, İbranicə Müqəddəs Yazıların (Əhdi-Ətiq) ilk 5 kitabı. Bəzi mühafizəkar xristianlar onların əsasən və ya tamamilə Musa tərəfindən yazıldığına inanırlar; liberallar hesab edirlər ki, onlar əsrlər boyu bir çox insanlar tərəfindən yazılmış və redaktə edilmişdir.* Merriam Webster. Explanatory English dictionary Merriam-də bu sözün etimologiyası ilə bağlı aşağıdakı izah verilmişdir: *“TORAH noun Etymology: Hebrew tōrāh Date: 1577 the body of wisdom and law contained in Jewish Scripture and other sacred literature and oral tradition, the five books of Moses constituting the Pentateuch, a leather or parchment scroll of the Pentateuch used in a synagogue for liturgical purposes - TORAH adı Etimologiyası: İbranicə tōrāh Tarix: 1577 Yəhudi Yazılarında və digər müqəddəs ədəbiyyatda və şifahi ənənədə olan müdriklik və qanun məcmuəsi, Musanın Pentatöçdən ibarət sinaqoqda liturgik məqsədlər üçün istifadə edilən Pentateuchun dəri və ya perqament kağızlı beş kitabı [167].*

İngilis dilinin dini terminologiyasındakı alınmalar müxtəlif mənbələrə aid olsa da, onların mənşəcə əsas iki dilə gedib çıxması müşahidə olunur ki, bunlar da qədim yunan və latın dilləridir. İngilislərin dil əlaqələri qeyd edilən alınmaların birbaşa deyil, vasitəli alınması ilə seçilir. Vasitəçi dil rolunu, əsasən, fransız və alman dilləri oynamışdır.

ANTROPOMORFİZM [alm. Anthropomorphismus; fr. Anthropomorphisme; ing. Anthropomorphism; yun. Anthropos – insan, morphe – forma; osm. tr. müşebbihe; ər. خشج] insani xüsusiyyətlərin başqa bir varlığa, xüsusilə də Tanrıya aid edilməsi [159, s.21]..

Terminin ingilis dili lüğətlərində həm semantikasının izahı, həm də etimologiyası ilə bağlı əsas izahlar “antropo” formantı üzərində qurulmuşdur: *“anthropo- before a vowel, anthrop-, word-forming element meaning “pertaining to*

*man or human beings,” from Greek anthropos “man; human being” (including women), as opposed to the gods, from andra (genitive andros), Attic form of Greek aner “man” (as opposed to a woman, a god, or a boy), from PIE root *ner- (2) “man,” also “vigorous, vital, stron- antropo- saıtdən əvvəl, antrop-, söz əmələ gətirən element “insan və ya insana aid” mənasını verir, yunanca anthropos “insan; insan” (qadınlar da daxil olmaqla), tanrılardan fərqli olaraq, andradan (genitiv andros), yunanca aner “kişi”nin kölgə forması (qadın, tanrı və ya oğlandan fərqli olaraq), PIE kökündən *ner- (2) “insan”, həmçinin “güclü, həyati, güclü”” [165].*

*Anthropos sometimes is explained as a compound of aner and ops (genitive opos) “eye, face;” so literally “he who has the face of a man.” The change of -d- to -th- is difficult to explain; perhaps it is from some lost dialectal variant, or the mistaken belief that there was an aspiration sign over the vowel in the second element (as though *-dhropo-), which mistake might have come about by influence of common verbs such as horao “to see.” But Beekes writes, “As no IE explanation has been found, the word is probably of substrate origin- Antropos bəzən aner və ops (genitiv opos) “göz, üz” birləşmələri kimi izah olunur. sözün əsl mənasında “kişi siması olan”. -d-nin -th-ə dəyişməsinə izah etmək çətindir; bəlkə də hansısa itirilmiş dialektik variantdan və ya ikinci elementdəki sait üzərində aspirasiya işarəsinin (sanki *-dhropo-) olması ilə bağlı yanlış inanırdan irəli gəlir ki, bu səhv horao kimi adi fellərin təsiri ilə yarana bilər”. görmək.” Lakin Beekes yazır: “Heç bir IE izahı tapılmadığından, söz çox güman ki, substrat mənşəlidir”” [165].*

APOLOGETİKA [yun. Apologetikos - ἀπολογία – müdafiə edən] – teologiyanın bir sahəsi. Termin öz başlanğıcını qədim yunancadan götürmüşdür. Lakin daha sonralar apologetiklər xristianlıqda da mövcud olmuş və indi bu termin daha çox xristianlıqda müdafiə mövqeyindən çıxış edənlər kimi bir anlam qazanmışdır [159, s.23]..

BUDDİZM – Etiqad edənlərin sayına görə dünyada ən böyük qeyri-ilahi mənşəli dinlərdən biridir; istəklərdən imtina etmək yolu ilə izzətlərdən azad olmağı və – nicata – nirvanaya çatmağı təbliğ edən din. Buddizmdə digər səmavi dinlərdə olan

xüsusi ayınlərə, rituallara bənzəyən müəyyən xüsusiyyətlər mövcuddur. Sözün kökündə dayanan Buddha kəlməsi sözü gedən dinlərdə Tanrı rolunu oynayan məbuda verilən addır. Dində inanc sisteminin əsasını Buddha təşkil etdiyi üçün din bu cür adlandırılmışdır [159, s.37]..

Bu söz eyni anlamda ingilis dilinə keçmişdir. Buddhism (n.) “the religious system founded by the Buddha in India,” 1801, from Buddha + -ism.

*Buddha (n.) – an epithet applied to the historical founder of Buddhism, 1680s, from Pali, literally “awakened, enlightened,” past participle of budh “to awake, know, perceive,” which is related to Sanskrit bodhati “is awake, observes, understands,” from PIE root *bheudh- “be aware, make aware.” Title given by his adherents to the man who taught this path, Siddhartha Gautama, also known to them as Sakyamuni “Sage of the Sakyas” (his family clan), who lived in northern India 5c. B.C.E- Buddha (n.) – Pali dilindən 1680-ci illərdə Buddizmin tarixi banisinə tətbiq edilən epitet, sözün əsl mənasında “oyanmış, aydınlanmış”, Sanskrit bodhati ilə əlaqəli olan “oyanmaq, bilmək, dərk etmək” sözünün keçmiş üzvü. , müşahidə edir, başa düşür,” PIE kökündən *bheudh- “xəbərdar ol, xəbərdar et”. Onun tərəfdarları tərəfindən bu yolu öyrədən adama verilən titul, həmçinin onlara Sakyamuni “Sakyaların adaçayı” (onun ailə klanı) kimi tanınan Hindistanın şimalında yaşamış Siddhartha Gautama 5c. B.C.E..*

BÜTPƏRƏSTLİK – təbiətin cisim və əşyalarını ilahləşdirən, ibtidai dinlərin [animizm, fetişizm, totemizm, şamanizm və s.] zəminində yaranmış dini etiqad. Farscadan dilimizə keçmişdir. Bütə artırılan pərəsət şəkilsizi nəyəsə olan aludəçiliyi bildirir [159, s.38].

İngilis dilində “idolatry” sözü bütperəstlik anlamındadır. Idolatry (n.) – “worship of idols and images,” mid-13c., from Old French idolatrie (12c.), from Vulgar Latin idolatria, contraction of Late Latin idololatria (Tertullian), from Ecclesiastical Greek eidololatria “worship of idols,” from eidolon “image” (see idol) + latreia “worship, service” (see -latry)- Bütperəstlik (n.) – “bütlərə və şəkillərə pərəstiş”, 13-cü əsrin ortaları, Qədim Fransız idolatriesindən (12c.), Vulqar Latın bütperəstliyindən, Son Latın bütperəstliyinin büzülməsi (Tertullian), Kilis Yunan

eidololatriasından “idollara sitayiş” ,” eidolondan “şəkil” (bütə bax) + latreia “ibadət, xidmət” (bax -latry) [165].

– latry. word-forming element meaning “worship of,” used as an element in native formations from 19c. (such as bardolatry), from Greek -latreia “worship, service paid to the gods, hired labor,” related to latron (n.) “pay, hire,” latris “servant, worshipper,” from PIE *le- (1) “to get” - pərəstiş” mənasını verən söz əmələ gətirən element, 19-cu əsrdən yerli birləşmələrdə element kimi istifadə olunur. (bardolatriya kimi), yunancadan -latreia "ibadət, tanrılara ödənilən xidmət, muzzdlu əmək" latron (n.) ilə əlaqəli "ödəniş, muzzdla al", latris "qul, ibadət edən", PIE *le- (1)) "almaq" [165].

Verilmiş nümunələr imkan verir ki, sözlərin dildaxili alınma səbəblərini belə ümumiləşdirək: 1) yeni əşya və anlayışı bildirmək üçün doğma dildə ekvivalent sözün olmaması; 2) mənanın dəqiqləşdirilməsinə və konkretləşdirilməsinə zərurətin mövcud olması; 3) ekspressivliyə meyl və ya üslubi sinonimlərə ehtiyac; çoxmənalılığın aradan qaldırılması.

Ekstralinqvistik amillər də sözalma prosesinə güclü təsir edir. Dillərin qarşılıqlı əlaqələri həm dili zənginləşdirən yollardan biri kimi maraq kəsb edir, həm də ümumiyyətlə, xalqların əlaqə və təsir dairəsini göstərir. Alınma sözlər bir xalqın başqa xalqdan nəyi öyrəndiyini bildirir.

Dini təsəvvür və inanclar tarixən dəyişmiş və inkişaf etmişdir. Bu cəhət dildə bəzi dini terminlərin arxaikləşməsinə səbəb olmuşdur.

II FƏSİL. DİL SİSTEMİNDƏ DİNİ KONSEPTUALLAŞMA

2.1. Dildə konseptuallaşma məsələsi

Real gerçəkliyin hadisələrini, anlayış və anlayışlar sistemini, ümumi şəkildə götürdükdə, dünya mənzərəsinin öyrənilməsinə koqnitiv yanaşmanın metodiki əsasını konseptuallaşma təşkil edir. Konseptuallaşma insanın dərk etmə, idrak fəaliyyətinin mühüm proseslərindən biridir. Bu proses bu və ya digər predmetin, hadisənin qəbul edilmiş məlum mənasını deyil, mahiyyətini dərk etməyə yönəlir və nəticədə ya yeni mahiyyət yaranır, ya da əvvəlki mahiyyət müəyyən istiqamətdə genişlənir. Deməli, konseptuallaşma yeni mahiyyətlər yaratmaq prosesi olub, yeni biliklərin formalaşmasını əks etdirir. Konseptuallaşma zamanı idrak dərk etmə obyektinin həm müxtəlif tərəflərinə, həm də bir tam kimi bu obyektin özünə yönəlir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dərk etmə obyektləri müxtəlifdir və onların fraqmentləri kəmiyyət və keyfiyyətinə görə bir-birindən fərqlənir. Təbiət, cəmiyyət, həyat, ölüm, xoşbəxtlik, səadət, din, müharibə, cins, insan, kişi, qadın, sərvət, dil və s. məfhumlar dərk etmə obyektinə ola bilər. Bu obyektlər, fraqmentlər, elementlər, həmçinin onların arasındakı münasibətlər eyni, yaxud bərabər deyildir. Xüsusi halda kainat da dərk etmə obyektinə olur. Əgər kainatı onun təşkilədiciləri arasındakı münasibətlərlə bir yerdə götürsək və insanı da bura daxil etsək, onda dünyanın konseptuallaşması ilə üzləşmiş olarıq. Dünyanın konseptuallaşması insanın özünün dərk edilməsini tələb edir. Burada maraqlı cəhət odur ki, konseptuallaşmanın özü insan tərəfindən aparılır.

“Konseptuallaşma” müxtəlif elm sahələrində – fəlsəfədə, məntiqdə, iqtisadiyyatda, linqvistikada istifadə olunan anlayış və bu anlayışı ifadə edən termindir. Anlayış elmi bilikləri müəyyən formada strukturlaşdırmanı bildirir. Dilçilik nəzəriyyəsində “konseptuallaşma” müxtəlif şəkildə izah və təyin olunur. Konseptuallaşma insanın təkamül prosesində ətraf aləm, dünya haqqında əldə etdiyi bilikləri sistemləşdirməsini və strukturlaşdırmasını, eləcə də obraz və assosiasiyaları verballaşdırmasını əhatə edir. Bilavasitə dil mövqeyindən konseptuallaşmaya müxtəlif

izahlar verilmişdir. Məsələn, S.Q.Vorkaçevin fikrinə görə, konseptuallaşma müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli olan leksik vahidlərin məzmun planlarının semantik təqdimatı üsullarının toplusudur [65, s.84].

Linqvistik ensiklopediyada konseptuallaşma dilçilik termini kimi gerçəklik predmeti haqqında sistemli təsəvvür yaratmağa istiqamətlənmiş fəaliyyət şəklində izah edilir [74, s.142].

Konseptuallaşma probleminə yanaşma müxtəlifliyi linqvistikada konseptuallaşma məsələsinin qoyuluşu ilə də bağlıdır. Hər cür konseptuallaşmada dil öz rolunu oynayır. Bununla yanaşı, dilin konseptuallaşmasının linqvistik problemləri də ayrıca bir sistem təşkil edir.

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə konseptuallaşdırma və konseptuallaşdırmanın müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsinə diqqət xeyli dərəcədə artmışdır. Bu ənənə dilçilikdən də yan ötməmişdir. Gerçəkliyin dil vasitəsilə konseptuallaşması dünya mənzərəsi, dünyanın dil mənzərəsi, dünyanın konseptual mənzərəsi kimi problemlərlə sıx bağlıdır. Göstərilən problemlərə dünyanın tanınmış dilçiləri müraciət etmişlər və bəlkə də bu səbəbdəndir ki, qeyd olunanların öyrənilməsinə maraq da xeyli güclənmişdir. Qeyd olunduğu kimi, konseptuallaşma müxtəlif elmlərin tədqiqat sahəsinə daxil olan spesifik anlayışdır.

Rus və qərb dilçiliyində dünyanın bu və ya digər fraqmentinin linqvistik konseptuallaşdırılmasına aid çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır [101; 63; 80 və s.].

Dünyanın konseptuallaşdırılması və kateqoriyalaşdırma koqnitologiyasının, o cümlədən, koqnitiv dilçiliyin aparıcı problemlərindəndir [87; 85 və s.].

Tədqiqatçılar belə bir fikir irəli sürürlər ki, XXI əsr linqvistikasındakı antroposentrizm dilçiliyin istinad etdiyi bir çox prioritet mövqeləri dəyişdirir. Dilin insanyönümlülüyünün əsasında insanın müxtəlif tarixi, mədəni, etik, əxlaqi-mənəvi sahələrlə bağlılığı və bu sahələr daxilindəki fəaliyyəti durur.

Konseptuallaşmaya konseptlərin yaranması prosesi kimi baxsaq, mədəniyyətdə, eləcə də ayrıca bədii yaradıcılıq nümunəsində eyniadlı konseptlərin yaranmasının mümkünlüyü və qeyri-mümkünlüyü problemi ilə üzləşmiş olarıq. Göründüyü kimi, bu

fikirdə tədqiqatçıların konseptlərin törəməsi zamanı insan şüurunda baş verən proseslərə ciddi diqqət yetirmədiyi vurğulanır. Konseptlərə bu cür yanaşma psixolinqvistika ilə əlaqədardır.

Gerçəkliyin dil vasitəsilə konseptuallaşdırılması və onun xüsusiyyətləri problemi bu günə qədər birmənalı həllini tapmamışdır. Bu da qeyd edilən linqvistik hadisənin mürəkkəbliyindən irəli gəlir. Görünür, insan idrakının təbiətini və mahiyyətini başa düşmək üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacib olan koqnitiv mexanizmləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Son dövrlərdə öz xüsusiyyətlərinə görə ən fərqli olan bilik strukturları və onlarla əlaqəsi olan idrak prosesləri haqqında işlərdə *konseptuallaşma* terminindən istifadə edilir. Lakin konseptlərlə idrak formaları olan kateqoriyalar, yaxud təsəvvür, ideya və ya obraz arasındakı münasibət, həmçinin konseptuallaşma prosesinə ümumi münasibətin eksplikasiyası baş vermir. Konseptuallaşma prosesinin yaxşı işlənmiş təsəvvürlər sistemi və nəzəriyyəsi yoxdur. Konseptuallaşma tədqiqat mövzusu kimi hələ yeni-yeni formalaşır [82, s.3-4]. İstinad olunan mənbənin nəşr tarixinə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, bu fikir 30 il bundan əvvəl ortaya atılmışdır. Ötən müddətdə konseptuallaşma və konseptlərlə bağlı aparılmış tədqiqatların sayı kifayət qədər çox artmışdır. Ona görə də, XXI əsrin birinci iyirmi ilində aparılan tədqiqatların da dildə konseptuallaşma probleminin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıdığını nəzərə almaq vacibdir.

Konseptləşdirilən sahə dil şüurunda mənimsənilmişdirsə, onda konseptin bir sözdən ibarət adı olur. Gerçəkliyin konseptləşdirilməsi ad, ifadə və təsvir yolu ilə həyata keçirilir [76, s.25]. Konseptuallaşma onunla yaxın olan konsept anlayışı ilə bağlıdır.

Konseptuallaşma insanın dərk etmə fəaliyyəti prosesinin tədqiqi və təsvirində istifadə olunan analitik üsullar, əməliyyatlar çoxluğu olub insanın dünyanın bu və ya digər fraqmenti, dərk etmə obyektini haqqında aldığı informasiyanı anlaması və şərh etməsini əhatə edir. Konseptuallaşma dilin müxtəlif səviyyəli sistemlərindən olan dil vahidləri vasitəsilə konsept və konseptual sistemlərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir [80].

Dilin konseptuallaşması gerçəkliyi, yaxud onun fraqmentlərini dil vasitəsilə təqdim etmək üsulu insan təfəkkürünün topladığı mahiyyətlərin verballaşdırılmış təsviri və dünya haqqındakı biliklərin dilin köməyi ilə strukturlaşdırılmasıdır [101, s.7]. Konseptuallaşmanın xarici mexanizmləri insanın ətraf gerçəkliyi qavrayaraq onun üçün aktual olan elementləri ayırması, təfəkküründə gerçəkliyi müəyyən hissələrə – konsentrlərə bölərək, sonra gerçəkliyə bu hissələr əsasında mahiyyət verməsi ilə özünü göstərir.

Dünyanın dil vasitəsilə konseptuallaşdırılması insanın bütün sahələrdəki fəaliyyətini əhatə edir. Bura əxlaqi, mənəvi, ruhi sahələr də daxil olur. Qeyd olunan cəhət dilçilər qarşısında dili insanla, onun təfəkkürü, mənəvi-praktiki fəaliyyəti ilə vəhdətdə öyrənmək vəzifəsi qoyur. Təcrübə göstərir ki, müasir dövrdə bu aspektlər dilçilik tədqiqatlarının baza əsaslarına çevrilir. Bu, həm də sosial-mədəni amillərlə bağlıdır.

Konseptuallaşma anlayışı dünyanın dil mənzərəsinin öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır. Dünya mənzərəsi insan təfəkküründə, düşüncə prosesində formalaşır. Bu mənzərənin yaranması müxtəlif situasiyaların insan şüurunda modelləşməsi nəticəsində baş verdiyinə görə, onun sona qədər ayrılması mümkün deyildir. Yəni dünya mənzərəsinin formalaşması ardıcıl davamlı prosesdir. Çünki insanın müxtəlif hadisələr, anlayışlar haqqındakı bilikləri həmişə artır, onların fərqli aspektlərdən dərk olunması davam edir.

Dünyanın konseptuallaşması insanın xüsusi formada təşkil olunmuş idrak fəaliyyəti olduğuna görə, müxtəlif əsaslarla fərqli koqnitiv mexanizmlərlə həyata keçir. Adi şüur səviyyəsində bu, dünyanın müxtəlif hiss vasitələri ilə qavranması, elmi konseptual aparatın köməyi ilə nəzəri dərki, dünyanı bədii obrazlarla, estetik və ya dini hisslərlə anlama ola bilər.

Konseptuallaşdırmanın mühüm növlərindən biri dünyanın dil konseptuallaşdırılmasıdır. Bu, bütün digər konseptuallaşma növlərinin ilkin mənbəyi, əsasıdır. İstənilən konseptuallaşma üsulunun dil konseptuallaşmasına söykənməsini söyləmək mümkündür. Dil insanda əşyalara müəyyən baxış bacarığı oyadır, əqli fəaliyyətin xarakter və istiqamətlərini təyin edir.

Dünyanın dil konseptuallaşması prosesində gerçəklik çevrilmiş formada özünü göstərir və dilin semantikasına proyeksiyalanır. Belə proyeksiyalanmağa konseptualizatorların öz xüsusiyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Konseptualizator funksiyasında insan, onun hadisələrə baxışı, həmçinin, hər bir dilin arxasında duran konkret mədəniyyət çıxış edir.

Obyektlərin insan tərəfindən qavranmasının xüsusiyyətləri dildə fiqur və fonun qarşılaşdırılması kimi öz əksini tapır. Məlumdur ki, insan gerçəkliyi qavrayır və üzlərə bölür. Bu bölgü müntəzəm deyildir. Hər hansı bir informasiya insan üçün əsas, ilkin, baza məlumatıdırsa, başqaları yeni, indiki zamanda daha əhəmiyyətli olması ilə seçilir. Bu zaman həm fiqurun, həm də fonun öz xüsusiyyətləri aşkara çıxır. Fiqurlar sərhədləri ilə seçilir və müəyyənliyə can atır. Fon üçün böyüklük, yaygınlıq səciyyəvidir. Onun zaman və məkan sərhədləri yoxdur.

Antroposentrik paradigma aspektindən yanaşsaq, müasir linqvistikanın əsas istiqamətlərindən biri koqnitiv dilçilikdir. Koqnitiv dilçilik koqnitiv və dil strukturları arasındakı münasibətləri öyrənir, koqnisiyanın dil inikasası ilə məşğul olur [68, s.9]. Koqnitiv dilçilik dilə müəyyən koqnitiv proses kimi baxır. Bu proses hər hansı mətndəki informasiyanın insan zehmində işlənməsi, emalı, təfəkkür vahidləri kimi müxtəlif dil formalarında əksini tapan biliyin struktur və məzmun anlayışları ilə məşğul olur. Başqa sözlə desək, koqnitiv linqvistika, hər şeydən əvvəl, dərkətmə prosesi ilə bağlıdır. Yəni insan dünyanı necə qavrayır və bu qavram dildə inikasını necə tapır məsələsi koqnitiv dilçiliyin obyektidir. İnsanın dil haqqında da müəyyən bilikləri vardır və onun dilə münasibəti də tarixən formalaşmış inkişaf edir. Deməli, dərkətmə obyektlərindən biri də dilin özüdür.

Koqnitiv linqvistikanın əsas anlayışları konseptuallaşma ilə kateqoriallaşmadır. İnsanın bütün dərkətmə fəaliyyəti onu əhatə edən dünyanı qavramağa, əldə edilmiş biliklər əsasında bu dünyada yaşama bacarıq və vərdişlərini formalaşdırıb və inkişaf etdirməyə istiqamətlənmişdir. Bu isə öz növbəsində obyekt və hadisələri ayırmaq və müqayisə etmək (eyniləşdirmək və fərqləndirmək) zərurətini doğurur. Bütün insanlar üçün bu təsnifat fəaliyyəti vacib şərtidir. Qeyd edilən fəaliyyətdə konseptuallaşdırma

və kateqoriallaşdırma mərkəzi yeri tutur [61, s.22].

Gerçəkliyin obyekt və hadisələrini konseptuallaşdırma ehtiyacı onların dərk olunması prosesinin davamlılığı ilə birbaşa bağlıdır. A.L.Şarandininin fikrinə görə konseptuallaşdırma və kateqoriallaşdırma insan təfəkküründə ən vacib olan hadisələrdir. Bu vaciblik insanın dərk etmə, idrak fəaliyyətindən irəli gəlir. İnsan informasiyanı alır, emal və istifadə edir [123, s.75].

Konseptuallaşdırma və kateqoriallaşdırma dünyanı dərk etməni, insanın konseptlər şəklində aldığı informasiyanı təyin edən əsas təfəkkür prosesidir. Lakin bu, onları eyniləşdirməyə zəmin yaratmır. Konseptuallaşdırma və kateqoriallaşdırma son nəticəyə görə bir-birindən fərqlənir. Konseptuallaşdırma prosesi insan təcrübəsinin, biliklər strukturunun minimal məzmun vahidlərini ayırmağa istiqamətlənmiş prosesdirsə, kateqoriallaşdırma oxşar və eyni vahidlərin daha böyük tərtib vahidində birləşdirilməsidir. Bəzi tədqiqatçılar konseptuallaşma ilə kateqoriallaşma arasındakı münasibəti aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Məsələn, A.L.Şarandin belə hesab edir ki, konseptuallaşdırma kateqoriallaşdırma ilə müqayisədə ilkindir. Hər bir kateqoriallaşdırma konseptuallaşdırmanın nəticəsi olan konseptlər tələb edir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, konseptuallaşdırma vasitəsilə ayrılmış hadisə və obyektlərin bəziləri müəyyən mərhələdə kateqoriallaşdırmadan kənarda qala bilər [123, s.124]. Təbiətinə görə, hər iki proses dinamikdir. Çünki dəyişən ətraf aləm özünün dərk olunmasını dəyişdirir.

N.N.Boldirev konseptuallaşmanı belə təyin edir: “Konseptuallaşma qəbul edilən məlumatı qavramaq, predmet və hadisələri düşüncə vasitəsilə qurmaqdır. Bu proses dünya haqqında konseptlər şəklində müəyyən təriflər doğurur. Məsələn, ev, zaman, məkan, əbədiyyət, hərəkət və s. kimi konseptləri” [61, s.22].

Konseptuallaşma proses və nəticə kimi verbal və qeyri-verbal ola bilər. Şübhəsiz ki, səs (qrafik) subsantiyalar konseptual proses və nəticələrin əsas təqdimediciləridir. Konseptuallaşdırma və kateqoriallaşdırmaya koqnitiv baxımdan yanaşsaq, verbal konseptuallaşdırmanın aşağıdakı tiplərini ayırmaq mümkün olar: 1) integrativ qrammatik kateqorial konseptuallaşma; 2) qeyri-integrativ qrammatik kateqorial

konseptuallaşma; 3) integrativ leksik kateqorial konseptuallaşma; 4) semantik kateqorial konseptuallaşma; 5) predmet-əlamət konseptuallaşması; 6) situativ konseptuallaşma.

A.A.Şarandin konseptuallaşmanın bu növlərinin hər birinin təqdimedicilərinin olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrinə görə, birinci növdə bu, nitq hissələri və leksik-grammatik tərtiblər, ikincidə qrammatik kateqoriyalar, üçüncüdə leksik-semantik qruplar və sinonim cərgələr, dördüncüdə tematik qruplar, beşincidə leksemlərdir. Bundan başqa qeyri-integrativ leksik konseptuallaşmada leksik kateqoriyalar, situativ konseptuallaşmada isə üzvlənməyən sözləmlər representant funksiyasını yerinə yetirir [123, s.124-125]. Belə təsnifə əsasən leksem predmet-əlamət konseptuallaşmasının təqdimedicisi kimi ətraf aləmin informasiyasının insan şüurunda istifadə olunmasının təfəkkür prosesini və nəticəsini müəyyən dərəcədə əks etdirir. Bu, insanın dünyanı necə dərk etməsinin və bu dərk etmənin dildə inikasını başa düşməyə imkan verir. Beləliklə, müasir koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı olan konseptuallaşma dilin antroposentrik paradigması çərçivəsində düşüncə prosesinin məğzini təşkil edir. Düşüncə prosesi kimi konseptuallaşmanın mərkəzi representantlarından, təqdimedicilərindən biri leksikadır. Kommunikativ prosesdə leksemdən istifadə ünsiyyətin spesifikasiyasını və sözdə dünya və dil haqqında informasiyanın koqnitiv emalı vasitəsilə əldə alınan biliklərin saxlanması təmin edir.

Konseptuallaşmanın əsas anlayışı konseptdir. Konsept müşahidə olunmayan təfəkkür kateqoriyasıdır. Bu baxımdan yalnız koqnitiv linqvistikada deyil, digər elmlərdə də konseptin izahı qədimdir. Ona görə də, konsept kateqoriyası fəlsəfədə, məntiqdə, linqvistikada, psixologiyada, kulturologiyada və başqa elmlərdə tədqiqat obyektini kimi diqqət mərkəzinə çevrilir. Konsept ilk dəfə rus dilçisi S.A.Askoldov tərəfindən 1928-ci ildə “Konsept və söz” məqaləsində elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Buna baxmayaraq onunla bağlı tədqiqatlar yalnız ötən əsrin 80-ci illərindən geniş vüsət almışdır. D.S.Lixaçev ümumiləşdirilmiş təfəkkür vahidini konsept termini ilə adlandırmışdır. Onun fikrinə görə, konsept dil daşıyıcısının məhsulu, şəxsi təcrübəsi, peşə və sosial təcrübəsi ilə əlaqədar gerçəklik hadisəsinin ifadə olunmasıdır.

Dil daşıyıcılarının fərdi şüurundakı müxtəlif mənaların ümumiləşdirilməsi ilə sözün işlədilməsi mənə fərqlərinə baxmayaraq, ümumi mənanın başa düşülməsini təmin edir. Konsept bilavasitə sözün mənasından yaranmır, lüğət mənasının fərdi və xalq təcrübəsi ilə qarşılaşdırılması fonunda meydana çıxır [89, s.6]. Göründüyü kimi, D.Lixaçev konsepti təyin edərkən fərdi təcrübə ilə əlaqəni xüsusi qeyd etmişdir. O, konseptin fərdi təcrübə ilə psixolinqvistik nöqteyi-nəzərindən bağlılığını qeyd etmişdir. Onun fikrinə görə, “konsept fərdin nailiyyətidir” [89, s.7].

K.S.Kubryakova konsepti yaddaşın operativ, fəal vahidi kimi təyin etməklə yanaşı, onu düşüncə vahidi olaraq ayırmışdır. Konseptuallıq məhz idrak prosesində üzə çıxır. Konseptin əsas təyinatı dərk etmə prosesini təyin etməkdir. Eyni zamanda konsept əldə edilmiş informasiyanı qoruyub saxlayır, ona yeni informasiya və biliklər əlavə edir [84, s. 87]. V.İ.Karasik məhz bu cəhətə diqqəti artıraraq, konsepti mental quruluş kimi təqdim etmiş, onu insan yaddaşında saxlanılan dərk olunmuş fraqment ilə eyniləşdirmişdir [76, s.59]. Onu da qeyd edək ki, konseptin izah və ya tərifini verərkən tədqiqatçılar “fəal yaddaş”, “operativ yaddaş” ifadəsindən tez-tez istifadə etmişlər. İnsan yaddaşı insanın müxtəlif vasitə və yollarla qəbul etdiyi informasiyaya dərhal reaksiya verir. İnsanın eşitdiyi hər bir söz onda müəyyən assosiasiyalar oyadır. Ayrılıqda götürülmüş sözün verdiyi informasiya ilə predikativ vahidin – söyləmin, cümlənin ötürdüyü informasiyanın həcmi fərqlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, insan yaddaşı özü dinamik, işlək sistemdir. Ora daxil olan hər bir informasiya dərhal müxtəlif aspektlərdən emal olunur. Növbəti informasiya impulsu, kvantı əvvəlki informasiya ilə bağlı başlamış emal prosesini dayandıra bildiyi kimi, onu genişləndirmək, dərinləşdirmək imkanına da malikdir. İnsan informasiyanı müxtəlif vasitələrlə, hiss orqanları ilə qəbul edir. Eyni anda insan çox sayda informasiya qəbul edə bilər və bu zaman insan yaddaşında toplanmış məlumatların fəallaşması, aktivləşməsi hadisəsi də baş verə bilər. Təfəkkür və idrak sistemi, insan beyni olduqca mürəkkəb mexanizmdir. Bu sistem və mexanizmlər daimi fəaliyyətdədirlər. Küçəni keçmək istəyən şəxs oradakı maşınların hərəkətinə diqqət yetirir. Yolu nə zaman keçmək haqqında düşünür. Operativ yaddaş bu zaman nəzərdə tutulmuş fəaliyyəti

tənzimləmək üçün informasiyanı emal edir. İnformasiyanı qəbul edən vasitə gözdür, lakin gələn maşınların hərəkət sürəti, yaxınlığı, uzaqlığı, işıqforun siqnalları insanın yaddaşında yer almış keçmiş təcrübə və bilikləri də nəzərə almağı tələb edir. Əgər işıqforda yaşılırsa, deməli, küçəni keçmək olar, ancaq qırmızı işıqda hansısa maşının dayanmama ehtimalı da vardır. Operativ yaddaş ani olaraq bütün mümkün halları safçürük edir və qərar qəbul edilir. Küçəni keçən şəxs eyni zamanda yolun qırağında meyvə köşkünə və orada satılan müəyyən meyvələri görə bilər. Bu da ayrıca bir informasiya blokudur. Yaxud eyni zamanda insan susuzluq hissi keçirə bilər. Bu halda operativ yaddaş bu problemin həlli üçün yollar axtaracaqdır. Əgər gün adamı yandırarsa, yolu kölgə ilə davam etmək operativ yaddaşda ani olaraq emal olunur. Qeyd olunanlar qarışıq informasiya axınıdır və eyni bir konseptə aid deyildir. Maşın nədir? – sualı qoyularsa və insan bu sual ətrafında düşünərsə, mental proses bir istiqamətə yönəlir. Qeyd olunan halda “maşın” konsepti aktuallaşır. İnsanın təcrübədən qazandığı biliklər, həmçinin oxumaqla, öyrənməklə əldə etdiyi biliklərin bir istiqaməti, daha dəqiq desək, maşınla bağlı olan təcrübə və bilikləri fəallaşır. Maşın nəqliyyat vasitəsidir, maşın yükdaşıma vasitəsidir, yük və minik vasitəsidir. Bu tematikanı kifayət qədər müxtəlif istiqamətlərdə davam etdirmək olar. Əsas mahiyyət odur ki, konseptuallaşma həmişə müəyyən konsept ətrafında cəmləşir.

N.D. Arutyunovanın fikrinə görə, mental kateqoriya “operativ şüurun diskret vahididir [53, s.95]. Bu kateqoriya real və ya ideal dünyanın predmentini əks etdirir. Tədqiqatçı belə hesab edir ki, konsept dil daşıyıcısının milli yaddaşında verbal işarələnmiş hadisə kimi mövcuddur. Milli yaddaş əldə olunmuş biliklərin saxlanması, onun nəsilədən-nəslə ötürülməsini təşkil edir. Konsept elə təqdimatdır ki, o, şeylərin öz aralarında əlaqələnməsini və onların necə katqeoriyallaşmasını təyin edir [53, s.6]. Qeyd olunan fikrə nəzər saldıqda mental prosesdə insan psixikasının, yaddaşın, təfəkkürün, təcrübənin mühüm rol oynaması faktının təsdiqini tapmasını bir daha aşkar şəkildə görmək mümkündür. Y.S.Kubryakova məhz bunu nəzərə alaraq göstərir ki, konseptlər insan təcrübəsini əks etdirən şüur vahidləri və informasiya strukturlarıdır [84, s.90]. Konseptə bu şəkildə yanaşmaqla onun verbal təbiətinin

zəruriliyinin həmişə vacib olmadığını başa düşmək mümkündür. Elə konseptlər vardır ki, onlar insan təfəkküründə şəkil və obrazlar kimi mövcuddurlar. Konsept konkret obrazlı (görmə, eşitmə, dad, taktil, qoxu), anlayış (o cümlədən dəyər), prototip, qeşalt, freym, ssenari və digər elementlərin insan psixikasındakı toplusunu əhatə edən biliklər blokudur. Qeyd edilən biliklər bloku kifayət qədər geniş və demək olar ki, sonsuzdur. Konsept hər bir insan şüurundə həmin insanın bilik və təcrübəsi əsasında formalaşır. Bu konseptə fərdi planda yanaşmadır. Digər yanaşma müəyyən dil təcrübəsində, yaxud milli-mədəni prizmadan yanaşma ola bilər. Nəhayət, konseptə ümumbəşəri planda da yanaşmaq mümkündür.

“Konsept fərdin öyrənmə və kommunikativ fəaliyyətində spontan şəkildə fəaliyyət göstərən dinamik xarakterli perspektiv – koqnitiv effektiv baza quruluşu olub insanın psixi həyatının qanunauyğunluqlarına tabe olan və nəticədə bir sıra parametrlərinə görə linqvistik nəzəriyyə baxımından elmi təsvirli anlayış və mənalardan fərqlənən mental strukturdur [75, s.39].

Sözlə işarələnmiş mahiyyətlər toplusunun mövcudluğu, eləcə də bu mahiyyətlə sözün özü arasındakı münasibətin təhlili göstərir ki, bu bilik sahəsi hər hansı xalqın yaşadığı əsas mahiyyətləri aşkara çıxarmalıdır. Koqnitiv dilçilik dünya mənzərəsini, həmçinin dil şüurunun quruluşunu modelləşdirməyi nəzərdə tutur.

Konsept və konseptuallaşma xarici dilçilikdə də tədqiq olunmuş məsələlərdəndir. Qərbdə də konsept koqnitiv dilçiliyin anlayışları sırasına daxil edilir.

V.Evansın fikrinə görə, dilin koqnitivistika mövqeyindən tədqiqi konseptuallaşma nümunələrinin təhlilini nəzərdə tutur [135, s.5].

Müasir dövrdə koqnitiv semantika sahəsində leksik konseptlər və koqnitiv modellər nəzəriyyəsi geniş yayılmışdır (LSSM nəzəriyyəsi). Bu nəzəriyyədə iki əsas anlayışdan – leksik konsept və koqnitiv model anlayışlarından istifadə olunur. V.Evans məzmun formalaşmasında sözlərin və digər dil vasitələrinin rolunu təyin etməyə bir qədər fərqli şəkildə yanaşmışdır. Müəllif konsepti informasiya “laxtası” kimi təyin etmiş, onu simvolik vahid adlandırmışdır. Onun tədqiqatında konsept dil informasiyası dil “laxta”sı, simvolik vahidin semantik strukturu kimi təqdim olunur [137, s.36]. Onu

da qeyd etmək lazımdır ki, simvolik vahid terminini ilk dəfə Amerika dilçisi Ronald Lanqaker 1987-ci ildə istifadə etmişdir. Onun fikrinə görə, söz və qrammatik konstruksiya, ümumiyyətlə, semantik-fonetik təşkiledicilərə malik olan (səs və mənə) dil vahidləri simvolik vahid funksiyasını yerinə yetirə bilir [146, s.12]. V.Evans linqvistik və koqnitiv konseptləri fərqləndirmişdir. Onlardan birincisi linqvistik, digəri qeyri-linqvistik konseptual bilik daşıyır. Belə bilik koqnitiv modelin təşkiledicisi olur [136, s.32].

LCCM nəzəriyyəsində bir sıra yeni terminlərdən istifadə olunur. Konseptual məzmun, konseptual struktur, konseptual sistem, leksik reprezentasiya, linqvistik-semantik struktur bu qəbildəndir və onlar koqnitiv dilçilik terminoloji sistemə aid anlayışları ifadə edirlər. Ümumiyyətlə, koqnitiv dilçilik linqvistikanın ənənəvi anlayışlar sistemindən başqa, şüur, ağıl, bilik, koqnisiya, verballaşdırma, dünya mənzərəsi kimi bir çox terminlərdən istifadə edir. Bütün bu anlayışlar konseptlə sıx bağlıdır.

Linqvokulturoloji konseptə verballaşmış mədəni mənə daxil olur [65, s.2]. Belə konseptin məzmun planı iki sıra semantik əlamətə malikdir. Birinci sətərə leksik-semantik paradigmanı birləşdirən və onun əsas anlayış sistemini təşkil edən semlər daxildir. İkinci sətəri linqvomədəni, etnosemantik mənə spesifikliyi ilə səciyyələnən, dil daşıyıcısının, yaxud milli dil şəxsiyyətinin mentaliteti ilə bağlı olan semantik əlamətlər təşkil edir.

Konseptlərin linqvokulturologiyada və koqnitiv dilçilikdə tədqiqinin müqayisəsi xüsusi maraq doğurur. Müqayisədə dörd əsas fərq aşkara çıxır:

- 1) konseptin nəzəri dərkinə diqqət – konseptlərin mədəni dəyərli informasiyasına diqqət;
- 2) konsept mədəniyyətini insan şüurunda saxlamaq üsulu – konsept şüur vahidi kimi;
- 3) konseptlərin mədəniyyət fenomeni kimi təsviri – konseptlərin struktur və məzmununun təsviri, konsept tiplərinin təsviri, dil nominasiyası ilə konseptual strukturlar arasındakı korrelyasiya;

4) tədqiqatın tutuşdurma xarakteri – bir dilin materialı əsasında araşdırma; Aydın olur ki, konseptə linqvokoqnitiv və linqvomədəni yanaşma bir-biri ilə əlaqələndir.

Konsept həmişə bilikdir və freym şəklində qurulmuşdur. Bu o deməkdir ki, konsept obyektin yalnız əhəmiyyətli əlamətləri ilə deyil, verilmiş dil kollektivində mahiyyət haqqında biliklərlə doldurulur [111, s.96]. Fikrimizcə, konseptin yalnız freym strukturu ilə əlaqələndirilməsi anlayışın mənasını daraldır. Freym konsept nümunələrindən biridir. V.V.Krasnıx da konsepti dar mənada təyin etmişdir. Onun fikrinə görə, konsept yüksək mücərrədləşdirmə dərəcəsinin vahididir və milli–mədəni spesifikaya malikdir, sözlə adlandırılır və bu adla söz assosiasiyası əmələ gətirir [83, s.184].

Konseptlə anlayış arasında müəyyən münasibətlər vardır. Konsept anlayış deyil, anlayışın mahiyyətidir. Forma almamış mənadır. Konsept mahiyyətdir, özünün məzmun formalarında, obrazda, anlayışda və simvolda təzahürünü tapır. Konseptlə anlayış arasındakı münasibəti aydınlaşdırarkən Y.S.Stepanov belə bir qənaətə gəlir ki, konsept və anlayış fərqli elmlərin terminləridir. Anlayış məntiq və fəlsəfədə istifadə olunur. Konsept isə riyazi məntiqin termini olub mədəniyyətsünaslığa aiddir [107, s.43]. Konsept və onun xüsusiyyətlərinin müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən verilmiş izahlarında oxşar və fərqli cəhətlər aşkara çıxır. Konsept anlayışının başa düşülməsi üçün aşağıdakı konseptual məqamları qeyd etmək lazım gəlir:

1) konsept təfəkkür vahidi olub, gerçəkliyin predmet və hadisələrini əks etdirir və şərh edir, koqnitiv prosesdə müəyyən rol oynayır.

2) konsept bilik kvantıdır. Bilik insanın idrak fəaliyyətinin mövcudluq forması və nəticələrinin sistemləşdirilməsidir. Ona görə də, təfəkkür vahidi kimi konsept biliklər sistemində həmişə ifadəsini tapır, onun kvantı olur.

3) Konsept kollektiv şüur və fərdi təcrübə ilə bağlılığa malikdir. Dünyanın dərk edilməsi prosesində yaranan konsept müəyyən kollektiv üçün ümumiləşmiş məzmunla malikdir və eyni zamanda hər bir şəxs üçün fərdi xüsusiyyətlər daşıyır.

4) konsept milli-mədəni xüsusiyyətlər və ya dəyər təşkilçiləridir;

5) konsept müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir;

6) konsept anlayış terminindən fərqlənir.

Onu da qeyd edək ki, konseptin aydın şəkildə başa düşülməsi üçün verilmiş altı konseptual əlamət də kifayət etmir. Bəzi əlamətlərin özlərinin şərhində ziddiyətli məqamlar müşahidə olunur.

Konsept mürəkkəb quruluşlu olduğuna görə onun struktur məsələsi də mübahisəlidir. Tədqiqatçılar konsept strukturunun müxtəlif modellərini təklif edirlər. Dörd əsas modeldən daha çox bəhs olunur: 1) qatlı [108]; 2) komponentli [76]; 3) sahə [109]; 4) freymli [100].

Y.S.Stepanovun təklif etdiyi qatlı model üç qatı özündə birləşdirir: 1) aktiv qat; verilmiş mədəniyyət təmsilçilərinin qavradıqları əsas əlamətlər, 2) passiv qat; bəzi sosial qruplar üçün aktual olan əlavə əlamətlər, 3) daxili forma və ya etimoloji əlamət; yalnız tədqiqatçıların aşkara çıxardıqları əlamətlər [108]. Göründüyü kimi, daxili strukturlaşdırma konseptdaxili subyekt münasibətlərinə əsaslanır.

Komponentli strukturlaşdırma da qatlara ayırmanı nəzərdə tutur. Lakin burada müxtəlif həcmli konseptlərə bölgü təklif olunur. Fəal qat ümummilli konseptin ayrılmaz hissədirsə, passiv qat ayrı-ayrı submədəniyyət konsept sahələrinə aid edilir. Konseptin daxili forması mədəniyyətin daşıyıcılarından əksəriyyəti üçün konseptin bir hissəsi deyil, onu fərqləndirən mədəni elementlərdən biri olur [76, s.3].

Sahə modelində konseptin strukturunda nüvə, yaxın və uzaq periferiya ayrılır. Bu, konseptin dərəcələnməmiş sahələrinə uyğun gəlir. Konseptin strukturu aşağıdakı kimi təsvir olunur: 1) obraz; 2) informasiya məzmunu; 3) şərhətmə sahəsi (konseptin əsas məzmununu şərh edən əlamətlər toplusu) [165, s.77].

Belə hesab olunur ki, şərhətmə sahəsi konseptin təşkiledicisi kimi tədqiqat üçün daha geniş əhəmiyyət daşıyır. Bu sahə strukturlaşmamış xarakteri ilə fərqlənir, qiymət, konseptə dəyər münasibəti konseptin məzmununu milli, qrup və fərdi şüur səviyyəsində aydınlaşdırmağa əsas verir. Sahə konseptin ensiklopedik əlamətlərini və məzmun informasiyasını özündə birləşdirir. Beləliklə, konseptin sahə strukturu sözün mənə strukturu ilə oxşar xüsusiyyətlərə malik olması ilə seçilir. Denotativ və konnotativ mənəni, eləcə də sözün semantikasındakı assosiasiyanın implisit

təqdimatını, presedent və koqnitiv, yaxud sosial təcrübə baxımından fərdin şərhini bu modeldə izləmək mümkündür.

Freym strukturunu aydınlaşdırmaq üçün konseptin nüvə və periferiya qatlarına bölünməsi nəzərə alınmalıdır. Nüvə komponentində konsept haqqında ən vacib informasiya yer alırsa, periferiya bir neçə assosiativ sıradan təşkil olunur. Burada da leksemin semantik strukturu ilə birbaşa əlaqə nəzərə çarpır. Konseptin nüvəsi prototip koqnitiv laylardan təşkil olunur, daha mücərrəd obrazlar konseptin periferiyasını əmələ gətirir.

V.A.Maslova da konseptin nüvəsini və periferiyasını ayırmışdır. Onun fikrinə görə, nüvə bu və ya digər leksemin lüğət mənasıdır. İzahlı lüğətlər konseptin məzmununu açmaqda tədqiqatçılara çox kömək edir. Periferiya subyektiv təcrübəni, leksemin pragmatik təşkiledicilərini, konnotasiya və assosiasiyaları təşkil edir [92, s.58].

Konseptin freym strukturunu qurmaq üçün onun strukturunu formalaşdıran əlamətlərə istinad olunur. Konseptual əlamətlərin təsviri metodikasına görə, tədqiqat aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

- 1) etimoloji təhlil (mənanın tarixinə əsasən konseptin əsas əlamətləri tapılır);
- 2) sözün komponent təhlili; konseptin və sinonimik sıranın təyini;
- 3) sözün metafor birləşmə qabiliyyəti təhlil olunur (obrazlı əlamətlər müəyyənləşdirilir);
- 4) strukturun təyini üçün konseptin qrup əlamətləri formalaşdırılır.

Konsept strukturunun bu cür təhlili ilə freym qurulması baş verir.

Konseptin təsvirinin sonunda onun modelləşdirilməsi həyata keçirilir. Konseptin linqvokoqnitiv modelləşməsi və koqnitiv terminlərlə konseptin məzmununun nizamlanmış və strukturlaşmış təsviri verilir.

Konseptin tədqiqi prosesi, hər şeydən əvvəl, kommunikativ sahənin təyin olunmasını tələb edir. Bu sahənin təşkilediciləri konsepti verballaşdıran dil vasitələrini əhatə edəcəkdir. Tədqiqatçılar konseptin nominativ sahəsində nüvə və periferiyayı təyin edirlər. Konseptin birbaşa və ya əsas nominativi, onun lüğət definisiyası nüvəyə

aid olur.

Periferiyaya koqnitiv əlamətlərin nominasiyası, konnotasiyası və assosiasiyalar daxildir. Nüvə və periferiya daha əhəmiyyətli və az əhəmiyyətli elementləri, daha əhəmiyyətli və az əhəmiyyətli assosiasiyaları əhatə edir.

Tam linqvokoqnitiv təhlil yalnız sistem və dayanıqlı nominasiya vasitələrinə deyil, həm də okkozional, kontekstual şərtlənmiş vahidlərə müraciət etməyi tələb edir. Konseptual tədqiqatda semantik-koqnitiv təhlil daha effektiv nəticələr verir. Belə yanaşma konseptlərin təsvirindən sonra linqvokoqnitiv konseptologiyaya keçidə imkan verir.

Mədəniyyətin əsas mental kateqoriyaları dil materialında konseptuallaşır. İnsan təfəkkürünün müəyyən strukturlarının dil vasitəsilə tədqiqatında milli-mədəni dəyərlər xüsusi yer tutur. Din belə dəyərlərdən biridir. İnsanın dinə münasibətinin birmənalı formalaşması uzun tarixi yol keçmişdir. Ən qədim dövrlərdə təbiət qüvvələri qarşısında durmaq, onlardan qorunmaq çətin olmaqla yanaşı, təbiətdə baş verənlərin izahı da öz mürəkkəbliyi ilə seçilmişdir. Nəticədə insanların inanclar sistemində müxtəlif qüvvələrə sitayiş etmək, onları fetişləşdirmək meylləri güclü olmuşdur. Günəşə, oda, suya olan inanclar bəşər tarixinin nisbətən qədim dövrlərinə aiddir.

Din mədəniyyətin baza mental kateqoriyalarından biridir və konsept təşkil edir. İngilis dilində konseptin adı “religion” sözü ilə nominasiya edilmişdir. Bu konseptin tədqiqi onun adının etimoloji təşkiledicilərinin təhlili ilə başlanır. Bu məqsədlə müxtəlif etimoloji lüğətlərdən istifadə olunur. Tədqiqat prosesində lüğət məqaləsində bütün izah və şərhlər nəzərdən keçirilir. Sözüün məzmunu müəyyənləşdirilir, onun mənalar ardıcılığı təyin olunur. Mənalar paradinamik planda təhlilə cəlb edilir. Bundan sonra konseptin adının frazeologizmlərin və paremioloji vahidlərin tərkibində işlənməsi araşdırılır. Frazeologizmin ümumi mənasının yaranmasında konsept adının oynadığı semantik rol araşdırılır.

Frazeoloji və paremioloji vahidlərdə konseptin adının işlənməsi əsasında ilkin freymlər qurulur. Bundan sonra “religion” konseptinin konseptual səviyyədə ifadə etdiyi digər mənalar üzrə freymlər formalaşdırılır. Konsept adının metaforlaşmasının

öyrənilməsi tədqiqatın əsas hissəsindən birini təşkil edir.

Dinşünaslığın konseptuallaşdırılması tədqiqatçıların müxtəlif ideoloji mövqeləri, problemin həlli üçün əsas kimi xidmət edən mövqeləri ilə mürəkkəbləşir.

Fikrimizcə, dinşünaslığın elmin fəlsəfəsi və metodologiyası səviyyəsində bir elm sahəsi kimi konseptuallaşdırılması qanunauyğundur və bu, yerli ədəbiyyatda bir sıra metodoloji məsələlərdən istifadəni tələb edir. Belə olan halda dini tədqiqatların konseptuallaşdırılması problemi fəal müzakirə olunur: dinşünaslığın predmeti və metodları, ondakı bölmələrin müəyyən edilməsi, dinşünaslıq ilə din fəlsəfəsi arasında əlaqə, dinşünaslıqda bilik səviyyələri, dinşünaslıq ilə dinşünaslıq tarixinin əlaqəsi, dinşünaslığın dövrləşdirilməsi, xarici və yerli dinşünaslığın inkişaf tarixi, konfessional dinşünaslığın elmi və təhsil imkanları, inkişafın nəticələrinin skeptik qiymətləndirilməsi, dünyada dinşünaslığın metodoloji problemləri, o cümlədən dinşünaslığın konseptuallaşdırılması kimi məsələlər təhlil edilir.

Dinşünaslığın bilik sahəsi kimi konseptuallaşdırılmasının mühüm metodoloji problemi əldə edilən biliyin obyektivliyi problemidir. Bu problem sosial idrakın özəllikləri ilə bağlıdır. İdrak subyektinin tədqiqat axtarışının gedişatına təsir edən müəyyən dünyagörüşü, maraqları, motivləri, dəyər sistemləri vardır. Sosial idrakın obyektivliyi idrak təcrübəsinin və əldə edilmiş biliklərin subyektlərarası əlaqəsi ilə təmin edilir. Ayrı-ayrı subyektlərin koqnitiv subyekt-subyekt münasibətləri nəticəsində subyektlərarası birlik – idrakın subyektlərarası, kollektiv təcrübələrinin və onların nəticələrinin təqdim olunduğu kollektiv idrak subyektini yaranır. İdrakın kollektiv təcrübələri və onların nəticələri obyektiv olaraq hər bir fərdi subyekt və kollektiv subyekt üçün mövcuddur.

Sosial biliklərdə obyektivliyin subyektlərarası xarakteri universitet kafedra və elmi müəssisələrin şöbələrinin iclaslarında, elmi şuraların iclaslarında, konfranslarda, simpoziumlarda, konqreslərdə və s.-də elmi dialoq (poliloq) prosesində həyata keçirilir. Dialoq (poliloq) zamanı elm adamları arasında qarşılıqlı anlaşma əldə edilir, bunun əsasında konsensus yarana bilər, sosial biliklərin müəyyən məsələləri üzrə konvensiyaların mümkünlüyü baş verə bilər.

Din, folklor, psixologiya və din fenomenologiyası sahəsində antropoloji tədqiqatların inkişafı ilə əhəmiyyətli empirik material toplanmış və onun xristian teologiyasının adı təriflərindən və ya “dinin prototip nümunələri”ndən kənarında təhlili və ümumiləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır. [88, s. 37]. Belə ki, rəsmi dinin fəlsəfi traktatlar, doqma və təşkilati cəhətdən tənzimlənən formalarındakı təsvirlərindən fərqli olaraq, dinin adı həyatda təzahürünün xüsusiyyətlərini “qavramağa” və çatdırmağa yönəlmiş bir sıra terminlər təklif edilmişdir. Belə terminlər arasında aşağıdakı anlayışları göstərmək olar: “folk religion, popular religion-xalq dini), “(lived religion)” (yaşayan din), “material religion).” (maddi din).

Yaşayan din ifadəsinin dini anlayış kimi tərcüməsi birmənalı deyil. Müxtəlif rusdilli əsərlərdə variantlar var: “yaşayan din” [113], “canlı din” və “xalq dini”. “Təcrübəli din” [53] və ya “canlı din” [88] terminlərinin konseptuallaşdırılması problemi mövcuddur. Sonuncudan istifadə edəcəyik, çünki bu, müxtəlif dillər baxımından daha təbii qəbul edilir. İntellektual və idarəedici elitələr, filosoflar və ilahiyyatçılar tərəfindən dinin “kreslo” tədqiqindən fərqli olaraq, bu konsepsiyanın əsas istiqaməti gündəlik həyatda dinin müxtəlif təzahürlərinin empirik tədqiqidir.

Canlı din adı insanların həyat kontekstinə daxil olan əməldə, təcrübədə, dərkdə dindir, bu, “insanların müəyyən bir yerdə gördükləri (etdikləri) hərəkətlər kimi başa düşülən bir dindir” [88, s. 39]. “Din” termininin “yaşayan” tərifini şəklində izahı aydınlıq gətirir. İngilis dilindəki "yaşamaq" feilinin etimologiyası çox geniş mənələrə malikdir: yaşamaq, mövcud olmaq, bir ərazidə yaşamaq. Bu feil (12-ci əsrdən bəri) həm də yemək yemək üçün metafor rolunu oynayır və 1600-cü illərdən etibarən “həyatı tam yaşamaq”, “həyatın imkanlarından tam istifadə etmək” mənasında işlənir. Google Kitablar xidmətinin rəqəmsal kitablar korpusunda “yaşayan din” ifadəsi 19-cu əsrdən ingilisdilli çap ədəbiyyatında təmsil olunur. Maraqlıdır ki, o, əvvəlcə xristian müəllifləri tərəfindən saleh həyat, canlı, qeyri-rəsmi iman nümunələrini təsvir etmək üçün istifadə edilmiş və hərfi mənada "kiminsə dinlə yaşadığı" vəziyyəti ifadə etmişdir. Şotlandiya aforizminə nəzər yetirək: “Qoy başqaları din haqqında düşünsün, din haqqında nəzəriyyə etsin və ya din haqqında danışsın, amma biz dinlə yaşamalıyıq”.

Belə qənaətə gəlirik ki, eyni vaxtda 20-ci əsrin sonlarında geniş yayılan *canlı din* anlayışı gündəlik dinin öyrənilməsi sahəsində əsas anlayışlardandır. Nəticə olaraq qeyd edək ki, *canlı din* termini əvvəlcə xristian dindarlarının şəxsi təcrübələrinin təsvirindən (xatirələrə, tərcümeyi-hallara, müsahibələrə əsaslanaraq) yaranır. Sonralar gündəlik təcrübələrə, fəaliyyətlərə, digər ənənələrin xüsusi (müəyyən yerdə və zamanda) dini hadisələrin şərhələrinə şamil edilir.

2.2. Konseptuallaşma və dini metafor

Metafor hələ antik dövrdə diqqəti özünə cəlb etmiş dil hadisəsidir. Onun ətrafında gedən araşdırmalar zaman keçdikcə artmışdır. Müasir dövrdə də metafor müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunur. Son illərdə metafor haqqında ənənəvi təlimlər və koqnitiv metafor məsələləri müqayisəli şəkildə daha çox nəzər diqqəti cəlb edir [96].

Aristotel metaforu məcazlar sistemində daxil etmiş, cinsdən növə, növdən cinsə, cinsdən cinsə, növdən növə köçürmələrdən bəhs etmişdir [51, s.669].

Antik müəlliflər metaforun nəzəri bazasını formalaşdırmışlar. Onun nitqi gözəlləşdirən vasitə olaraq antik təqdimatı orta əsrlərə qədər qəbul edilmişdir [111]. Antik metafor nəzəriyyəsinə tənqidi baxışların meydana gəlməsi müasir dövrə aiddir. M.Tendal antik dövrdən, daha dəqiq desək, Aristotelin metafor haqqındakı fikirlərindən başlayaraq müasir dövrə qədərki nəzəriyyəsinə diaxron aspektdə şərh etmiş, metaforanın müqayisəli nəzəriyyəsinə tənqid etmişdir. Metaforun bazis modelindəki A-nın B olmasını M.Tendal linqvistik ifadənin elliptik əvəzlənməsi hadisəsi saymışdır. Onun fikrinə görə, metafor oxşarlığı yaratmır, onu təsvir edir. Bu baxımdan metaforlaşmada mental simulyasiya (dəyişmə) baş verir. Metaforlaşmada müqayisə elementi yoxdur [156, s.2].

Aristotelin metafor haqqındakı fikirlərini A.Riçards da təhlil etmiş, onlara münasibət bildirmişdir. Onun fikrinə görə, antik metafor nəzəriyyəsinə metafor ilə bağlı üç məsələ düzgün izahını tapmamışdır. Bunlardan birincisi “oxşarlığı görmək”

hissinin bütün insanlara aid edilməməsidir. A.Riçards belə hesab edir ki, bütün insanlar real gerçəklikdəki hadisə və predmetlər arasında oxşarlığı müşahidə edirlər. Fərq ondadır ki, insanlar eyni deyil, fərqli oxşarlıqları aşkara çıxarırlar. Bu cəhət real situasiyadan asılı olur. İkinci məqam metafordan istifadə etməyin başqasına öyrədilməsinin qeyri-mümkünlüyüdür. Metaforik münasibətin mövcudluğunu yalnız başqasından deyil, insan həm də öz həyat təcrübəsində müşahidə və qiymətləndirmə prosesində öyrənir. A.Riçardsın fikrinə görə, antik metafor nəzəriyyəsində ən yanlış məsələ metaforun xüsusi, müstəsna dil hadisəsi sayılmasıdır. Müəllif metaforu dilin təbii funksionallıq prinsipi hesab etmişdir [72, s.45].

A.Riçardsın metafor haqqındakı fikirləri interaksiya nəzəriyyəsinin əsasında durmuş və sonradan bu nəzəriyyə M.Bleyk tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. A.Riçardsa görə, metaforun əsasında ideyanın alınması və ideyaların qarşılıqlı təsiri durur. O, metafor nəzəriyyəsinə tenor (məzmun) və vehicle (qabıq, örtük) anlayışlarını daxil etmişdir. Bunlardan birincisi metaforun əsas predmeti, ikincisi əsas predmetin müqayisə olunduğu predmetdir [102, s.48-50].

Üslubiyyatın və leksikologiyanın inkişafı ilə məcaz və nitq fiquru kimi metafor haqqında biliklərin sistemləşdirilməsi və qruplaşdırılması həyata keçirilmişdir. Bu istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlarda metaforun hetrofen mahiyyəti aşkar çıxarılmış, üslubi baxımdan metaforun təsnifi verilmişdir. Fərdi (okkozional), ümumdil (uzual) və ölü metaforlar təyin edilmişdir.

Ölü metaforlar məsələsi V.Qak və Ş.Ballinin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Onlar obrazların silsiləsinin üç mərhələsini göstərmişdir. İlk mərhələdə köçürülmə ifadə obrazlarını saxlayır. Bu konkret hiss obrazıdır, təsəvvürü canlandırır, mənzərəni aydınlaşdırır. Bundan sonra emosional obraz formalaşır. Nəticədə konkret məzmun silinir, yalnız emosional çalar qalır. Nəhayət, “ölü” pozulmuş obrazlar yaranır. Bu obrazın mənasının köçürülməsi ilə yaranması yalnız etimoloji təhlillə aşkara çıxır [157, s.109].

Metaforun üslubi əhəmiyyətə görə qruplaşdırılmasında “metaforik rezonans” anlayışlarından istifadə olunur [147; 170]. Metaforik rezonans müəyyən sinif təşkil

edən sözlərin distrubitiv gücünün zəifləməsi fonunda sözün semantik amplitudunun dəyişməsi hadisəsidir. Sözün semantik amplitudu onun, yəni sözün distribusiyasından asılı olaraq məna həcmnin genişlənməsi hesab olunur. Sözün distrubitiv gücü həmin sözün sintaktik sıradakı başqa sözlərlə verilmə imkanları ilə təyin edilir [170, s.120].

Metafor nə dərəcədə az işlənərsə, metaforik rezonans bir o qədər güclü, distrubitiv güc isə bir o qədər zəif olur. Pozulmuş (ölü) metaforlar üçün yeniliyin, lüğətdə qeyd olunmanın yoxluğu, distrubitiv gücün böyüklüyü səciyyəvidir.

Metaforları strukturca qısa (knappe), orta və genişləndirilmiş (ausgebaute) formalara ayırırlar.

S.Xaxalova metafor – söz, metafor-söz birləşməsi, metafor-cümlə və metafor-mətnləri fərqləndirmiş, bundan başqa, o, köçürmənin tipinə əsasən semasioloji və onomasioloji metaforları da ayırmışdır. Semasioloji metaforları təsvir edərkən, S.Xaxalova iki müxtəlif predmeti eyni sözlə adlandırma səbəbi kimi obrazların müştərəkliyi üzərində diqqəti cəmləşdirmişdir. Yalançı denotat ifadəsini eksplisit tapdığı halda, real denotat yalnız kontekstdən aşkara çıxır. Onimasioloji metaforları ayırma bir predmetin iki fərqli ad alması imkanı ilə şərtlənir. Bu zaman bir cümlə daxilində iki denotat ifadəsini eksplisit tapır. Onu da qeyd edək ki, S.Xaxalova metafor-sözlər arasında birtərəfli (sadə) və ikitərəfli metaforları da ayırmışdır. İkitərəfli metaforlar mürəkkəb söz vasitəsilə reallaşır və onların iki tərkib hissəsindən biri “əsas söz”, digəri “təyinedici söz” olur [115, s.87-89].

Metaforların dil sisteminin səviyyələrinə mənsubluğa görə təsnifi də verilmişdir. Bu təsnifdə leksik və qrammatik metafor qrupları yer alır. Qrammatik metafor və ya “qrammatik məcaz” terminlərini ilk dəfə XX əsrdə Y.İ.Şendels istifadə etmişdir. E.Rizel və Y.Şendels qrammatik metaforu sözün hər hansı bir qrammatik formasının üslubi məqsədlə transpozisiyası, köçürülməsi kimi izah etmişlər [149, s.225]. Əslində qrammatik məcaz ideyası R.Yakobsona aiddir. O, məcazlara xas olan bir çox üslubi funksiyaların qrammatik formalarla reallaşmasını ilk dəfə göstərmişdir. Vlasova öz tədqiqatında bunu xüsusi qeyd etmişdir [66, s.150].

Dilçilikdə dil və təfəkkür məsələlərinə həmişə xüsusi diqqət yetirilmişdir [81.].

Dili insan təfəkküründən v  mədəniyyətindən ayrı götürmək olmaz. Dilçilikdə koqnitiv-diskursiv paradiqmanın yaranması da bu vəhdətdən irəli g lmiŐdir. Ötən əsrin sonlarında meydana g lmiŐ linqvokulturologiya xalqın mədəniyyətinin əhəmiyyətli konseptlərinin dilin köməyi ilə qeydə alınmasını təsdiq edir.

Dil iŐar sinin məzmun tərəfi konsept əmələ gətirir və konseptin arxasında insan mövcudluğunun vacib sahələrinə aid intellektual, mənəvi x susiy tl r, həmçinin zaman keçdikcə əldə olunan təcrübə durur.

Konsept  ox l l  anlayıŐdır və onun əsas  c  l s  x susiy  qeyd olunur. Obraz, anlayıŐ v  dəyər bu  c  l n  əhatə edir. Konseptin obraz cəhəti görmə, eŐitm , taktil, dad, qoxu x susiy tl rini  z nd  birl Ődirir. Konseptin anlayıŐ tərəfi onun dil vasitəsilə qeydə alınması, adlandırılması, təsviri, əlamət strukturu, definisiyası, baŐqa konseptlərlə münasibətdə tutuŐdurma xarakteristikasıdır. Nəhayət, konseptin dəyər tərəfi onun həm fərd, həm də kollektiv  c n əhəmiyyətini əhatə edir [76, s.5]. Fərdi və ictimai Ő urdakı konseptlər  oxluđu fərdin, qrupun, xalqın konsept sahəsini t Őkil edir [76, s.9]. Bu konsept sahəsi tam bilik əmələ gətirir.

V.V.Krasnıx bilik və təsəvvürlərin  c sahə qrupunu ayırır: 1) fərdi koqnitiv; 2) kollektiv koqnitiv; 3) koqnitiv baza [83, s.45].

Real ger ekliyə, onun predmet v  hadisələrinə konseptual yanaŐma metaforun da konseptual nəzəriyyəsinin yaranmasına səbəb olmuŐdur. Metaforun konseptual nəzəriyyəsi  r civ sind  insan yaŐadıđu dünyanı metaforun köməyi ilə dərk edir [87; 120, s.7]. Metaforun müasir qavramı onun müqayisə və ya  v zl m  Ő klind  baŐa d Ő lm sind n çox-çox geniŐdir.

Məcazi məna ilə birbaŐa məna arasında əlaqələrin qavranması v  aydınlaŐdırılması x susiy  intellektual əməliyyatın nəticəsidir. Belə  m liyyat yalnız adi müqayisəyə deyil, insan Ő urunda iki substansiyanın təsiri və onlar haqqında bilik, eləcə də təcrübələrə əsaslanır. C.Lakof və M.Consonun nəzəriyyəsinə görə, əsas fundamental dəyərlər müvafiq mədəniyyətin mühüm konseptlərinin metaforik strukturu ilə uzlaŐır [87, s.46].

Bir çox tədqiqatçılar metafora mühüm mental əməliyyat, ətraf  l mi, dünyanı

dərketmənin, strukturlaşdırmanın və qiymətləndirmənin vacib üsulu kimi baxırlar [84; 85; 120; 131; 134 və b]. Metaforun dünyanı dərketmə üsulu olması ideyası XX əsrin birinci yarısında da irəli sürülmüşdür. X.Orteqa-i-Qasset yazmışdır: “Metafor bizə yalnız düzəldilmiş ad əsasında fikrimizi başqaları üçün başa düşülən etmək məqsədilə deyil, həm də obyektin özümüz tərəfindən dərkinə görə lazımdır. Metafor tək-cə ifadə vasitəsi deyil, həm də təfəkkürün vacib silahıdır” [116, s.71].

Konseptual metafora aid tədqiqatlar bilavasitə C.Lakof və M.Consonun işinə əsaslanır. Məsələn, E.Budayev, A.Çudinov, A.Vejbitskaya və başqalarının araşdırmalarında qeyd olunmuş mənbəyə, orada irəli sürülən müddəalara istinad edilir. Bununla belə, “Bizim yaşadığımız metaforlar” əsərinə tənqidi münasibət də müşahidə olunur. M.Tendalın fikrinə görə, koqnitiv metafor nəzəriyyəsində söyləmə kontekstinə kifayət qədər əhəmiyyət verilməmişdir. Konseptual metafor konseptin bir hissəsi olmaqla dil metaforunun qavranması üçün zəruri olan koqnitiv cəhdləri azaldır. Yeni koqnitiv düşüncə prosesində qənaət imkanı yaradır. Fəallaşdırılmış metaforik konseptli kontekst dil metaforunun istifadə edilməsindən doğan koqnitiv effekti gücləndirir [156].

J.Fokonye və M.Terner ikidomenli və ya ikisahəli metafor modelinə qarşı çıxırlar. Onların fikrinə görə, metaforlaşma prosesində dörd mental sahə iştirak edir. Bunlardan ikisi ilkin sahələrdir (input spaces). Digər iki sahədən biri ümumi (generik space), o birisi qarışıq sahədir (blended space). Sonuncu blend də adlandırılır [115, s.162-163].

E.Budayevin fikrinə görə, ilkin sahə mənbə və hədəf sahələri ilə əlaqələndirilir. İlkin sahələr ikidən artıq da ola bilər [120, s.54-57].

Yuxarıdakı modelə əsasən metaforlaşma prosesində yeni blend sahə əmələ gəlir və metaforik modelləşmə üçün iki sahənin inikasası kifayət edir. Belə modelləşdirmənin adlandırılması zamanı fərqli terminlərdən istifadə olunması müşahidə olunur. Bu məsələyə münasibətini bildiren A.P.Çudinov göstərir ki, Pançenko, Smirnov, Yunq “arxetip” və ya “metaforik arxetip”, Pavloviç “obrazlar paradigması”, C.Lakof və M.Conson “konseptual metafor”, “baza metafor”, Baranov və Karaulov “metaforik

model” terminlərindən istifadə etmişlər. A.Çudinov özü “metaforik model” termininə üstünlük vermişdir [120, s.54-57].

Metaforun tədqiqi üçün istifadə olunan üsullarda məsələyə üç yanaşma forması qeydə alınır. Bunlardan birincisində metaforun funksionallıq sahəsi nəzərə alınır. Məsələn, Q.Smit musiqidə metaforun işlənməsi məsələlərinə toxunmuşdursa, M.Hansler bakterioloji tədqiqatlarda metaforik köçürmələri araşdırmışdır. Oxşarlığa görə bakteriyalar aləmi və insan cəmiyyəti qarşılaşdırılmışdır. Bir sahədə əldə olunan biliklərin başqa sahəyə köçürülməsi bu tədqiqatlarda aparıcı yer tutur [152, s.16]. M.Hansler bakteriyalar aləminin mövcudluq şəraitini müharibə və siyasət müstəvisinə köçürmüşdür. O, cəmiyyətin siyasi həyat mühitini bakteriyaların mövcud olduğu epidemioloji mühitlə müqayisə etmişdir. Metaforlaşdırma zamanı müqayisə sabiti faydalı və zərərli bakteriyalar üzərində qurulur. Birincilərin yayılması, ikincilərin məhvi yolları metaforik köçürmələrə yol verir. Ümumiyyətlə, insanın xarakterinə və yaşayış tərzinə görə müxtəlif xassəli canlılara bənzədilməsinə aid kifayət qədər metafor nümunələri tapmaq mümkündür. Belə nəzəriyyənin fəlsəfi aspektdə əsaslandırılması elmi diskursun metaforik tədqiqi üçün metodoloji baza rolunu oynaya bilər.

V.M.Xantakova və Y.A.Fedina tibbi diskursda metaforlaşma məsələlərini araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, təbabət haqqında elmdə metaforlaşma tibb terminlərinin semantik üsulla yaradılmasında xüsusi rol oynayır [113, s.89].

Rus dilçiliyində siyasi diskursa həsr edilmiş tədqiqatlarda koqnitiv metafor da tez-tez nəzər diqqəti cəlb edir [121].

O.S.Şarmanova Gürcüstan-Rusiya münaqişələrinə aid siyasi diskurslarda qeydə alınan koqnitiv metaforları araşdırmışdır. Onun fikrinə görə, burada metaforlaşmanın mənbə sahəsində xəstəlik, idman, monarxiya, teatr, məişət obrazları daha çox işlədilir [124, s.101].

Y.Orlova Rusiya, Almaniya və Amerikanın metaforik obrazlarını öyrənərək, burada üç metaforlaşma mənbə sahəsini ayırmışdır: insan, təbiət və məkan. Müəllif belə diskurslarda neqativ mənbə sahələrdən (məsələn, metafor ölkəni yalnız orqanizm kimi deyil, xəstə orqanizm kimi təqdim edir) istifadə etməklə ölkəni diskkreditasiya

etmək meylinin güclü olduğunu diqqət mərkəzinə çəkir [96].

Metaforun müasir tədqiqatlarında onun qurulması və funksionallığının təhlili üçün kompleks yanaşma metodunun tətbiqinin vacibliyi diqqəti cəlb edir. Belə yanaşma metafor təhlilinin müəllif nəzəriyyələrinin meydana çıxmasına imkan yaradır [153; 156]. Müasir elmi, o cümlədən linqvistik bilik paradigması metafora müxtəlif yanaşma üsullarının bir-birini istisna etməsi deyil, onların qarşılıqlı təsiri zərurətini doğurur. Metaforun tədqiq olunmasına kompleks yanaşma bu sahədə müxtəlif məsələləri, hətta ziddiyyətli məqamları nəzərə almağa əsas verir [115, s.7].

M.Tendalın “Metaforun hibrid nəzəriyyəsi” adlanan əsəri koqnitiv metafora həsr olunmuşdur. Bu tədqiqat işində relevantlıq nəzəriyyəsinin və praqmatik nəzəriyyənin müddəaları nəzərə alınmışdır. Müəllif göstərir ki, koqnitiv metafor nəzəriyyəsində metafora təfəkkür fenomeni, koqnitiv praqmatika obyektini kimi baxılır [156, s.192]. Belə olan halda koqnitiv praqmatika obyektini həm təbii dilə, həm də mücərrəd konseptlərə proyeksiyalanır. Nəticədə bu proyeksiya insanın uzunmüddətli yaddaşının bir hissəsinə çevrilir. İnsan yaddaşında metaforlaşmanın həm mənbəyi, həm də hədəfi olan konseptual sahələr yer alır. Kommunikativ-praqmatik tələbdən asılı olaraq bu konsept sahələrindən hansıları isə fəallaşır.

S.A.Xaxalova konseptual metafor nəzəriyyəsi mövqeyindən çıxış edərək, dil materialına xüsusi önəm vermişdir. Onun fikrinə görə, konseptual metafora aid tədqiqatlarda lüğət definisiyaları, komponent təhlili və ya analitik definisiyalar metodlarından istifadə etmək vacibdir [115].

Mənanı kiçik hissələrə parçalamaqla daha dərin təhlil aparmaq ideyası başqa müəlliflər tərəfindən daha əvvəllər irəli sürülmüşdür [64].

Metaforun müasir tədqiqatlarında məsələyə üçüncü yanaşma üsulu eksperimental təhlillə bağlıdır. Belə təhlilə kompüterin köməyi ilə aparılır.

A.Stefanoviç mətn korpusları əsasında metaforun tədqiqinin altı üsulunu təklif etmişdir. Birinci üsul əllə axtarışdır. Tədqiqatçı müəyyən həcmdə mətndən metaforları axtarıb tapır və qeydə alır. Bu üsul böyük həcmdə mətnlə işləməyi çətinləşdirir.

İkinci üsul metaforlaşma mənbəyinin vokabulyarı üzrə axtarışını əhatə edir. Bu

üsul metaforlaşmanın mənbə sahələrini aşkara çıxarmağa kömək edir. Metaforik və metonimik söyləmələrdə metaforlaşmanın mənbə sahəsi haqqında həmişə müəyyən informasiya yer alır.

Üçüncü üsul metaforlaşmanın hədəf sahəsinin axtarılmasını nəzərdə tutur. Bu strategiya metaforlaşmanın hədəf sahəsinə daxil olan konseptləri aşkara çıxarmaq, sonra metaforlaşmanın hədəf sahəsinə təşkil edən konseptlərin ətrafını təhlil etmək və metaforik proyeksiyaları müəyyənləşdirməyi əhatə edir.

Dördüncü üsul mənbə və hədəf vokabulyarı üzrə axtarışları özündə birləşdirir. Bu halda yuxarıda verilmiş dördüncü üsulun sintezi hadisəsi baş verir. Nəticədə hər iki konsept sahəsinə təşkil edən vokabulyar siyahıya alınır.

Beşinci üsul semantik sahələri qeyd olunmuş mətn korpusları üzrə axtarış prosesidir. Bu halda mənbə sahəsinin vokabulyarı daxil edilir və onun tərkibindən metaforlar seçilir. Bu metodları birləşdirmək, axtarışa hədəf və ya mənbə sahəsinə təşkil edən potensial leksik vahidləri əlavə etmək olar. Beşinci üsulün çətin tərəfi qeyd olunmuş semantik sahələr üzrə tədqiqatçıya lazım olan mövzunun korpusda yer almamasının mümkünlüyüdür.

Nəhayət, altıncı üsul qeydə alınmış konseptual metafor proyeksiyalarının korpusdakı nümunələrinin axtarışını əhatə edir. Nişanlanmış konseptual proyeksiyalı böyük korpuslar metaforun öyrənilməsi üçün əsaslı material verir [154, s.4].

E.Deynan dilin intuiativ tədqiqindən instrumental üsulla araşdırılmasının bir sıra cəhətlərdən əlverişli olduğunu qeyd etmişdir. O, instrumental üsulun 3 əsas üstün cəhətini göstərmişdir: 1) insan yaddaşı məhdud xarakterlidirsə, komputer böyük həcmdə materialı saxlamağa və emala imkan verir; 2) intuitiv biliklərə əsaslanmaqla söz formalarını, xüsusən də onların birləşmələri və distribusiyasını öyrənmək çətindir. Eksperimental nəticələr çox zaman belə araşdırmaların nəticələrini təsdiqləmir; 3) hər bir dil daşıyıcısı dildə olan bütün sözləri və onların mənalarını tam bilmir [169, s.85]. Mətn korpusunu araşdırmaq adamların nə deyəcəklərini deyil, nə dediklərini (do say) aydınlaşdırmağa imkan verir. Bu cəhət metafora münasibətdə də özünü doğruldur.

Metaforun heterogen mahiyyətinin əsasında onun izahındakı müxtəliflik durur.

Metafor öz mahiyyətinə görə digər məcaz növlərinə, o cümlədən, metonimiya, perifraza və şəxsləndirməyə yaxındır. Metaforun eyni zamanda təcəssüm, alleqoriya, perifraz, hiperbola, litota və kimi başqa məcaz növü olması haqqında fikirlər də vardır. Məsələn, V.K.Prixodko belə hesab etmişdir ki, metaforik ümumi obrazlılığın yaradılması mexanizmi semantikasına və məcazın strukturuna görə bir-birindən fərqlənir. Bunun iki səbəbini göstərmək mümkündür. Birinci səbəb metafor anlayışının digərlərindən genişliyi, onun əsas bədii məcaz olmasıdır. İkinci səbəb məcaz və bədii üsulların bir-biri ilə üst-üstə düşməsi, bir-biri ilə birləşməsinin mümkünlüyüdür. Bədii vasitələrin belə qarışması onların bir növdən digərinə hamar şəkildə keçməsi konvergensiya adlanır. Üslubi fiqurların konvergeniyası göstərir ki, bədii mətnədə əsas üsulu ayırmaq mümkün deyildir. Üsulların bir-birinə qarışması və bir-birini əvəz etməsi baş verir. Onlar vahid semantik və üslubi tam şəkildə funksionallığa malikdir və bütün konseptin ekspressiv effektini yaradırlar [99, s.122]. Konvergensiya metaforun heterogen mahiyyətindən doğur. Bu isə metaforik obrazın təsvirini çətinləşdirir. Metafor ilə metonimiyanın qarışması və keçidi daha çox yayılmışdır.

V.Eko semiotikaya aid əsərlərində metafor ilə metonimiyanın konvergeniyasından (yaxınlaşmasından) danışır və metaforik əvəzetmənin metonimik təcrübəyə əsaslandığını müdafiə edir. Metonimik keçidin əsasını semantik model təşkil etdiyindən metonimik əlaqələr adətən metaforik ifadələrə çevrilir. Bununla belə, V.Eko metaforu metonimiyadan ayırmağı da təklif edir. O, iddia edir ki, metonimiya, metafordan fərqli olaraq, semantik eynilik nümunəsi deyil, iki növ ola bilən semantik əlaqəlilik halıdır[128, s. 112]:

1) semə aid olduğu semanı təmsil edir ("*Columbus's ships" instead of "Columbus's sails -Kolumbun gəmiləri" əvəzinə "Kolumbun yelkənləri"*); 2) semə öz semasından birini təmsil edir ("*Giovanni swims very well" instead of "Giovanni is a real fish -Ciovanni çox yaxşı üzür" əvəzinə "Ciovanni əsl balıqdır"*) [128. s. 391].

N.D. Arutyunovaya görə, metafor və metonimiya, bir tərəfdən, idrak prosesinin müxtəlif qütblərində təqdim olunur, digər tərəfdən, sintaqmatik əlaqələrdə mövqe tuturlar: metonimiya ən çox subyekt funksiyasında istifadə olunur, metafor isə idrak

prosesi ilə əlaqələndirilir. Metafor və metonimiyaya müxtəlif funksional rollar verilir. Metafor obyektə əsas xüsusiyyət verir, metonimiya isə obyektə eyniləşdirir, onun fərdiləşdirmə xüsusiyyətini yeniləyir [53, s. 31].

Kognitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən metafor model qurmaq üçün müxtəlif anlayışların üst-üstə düşməsinə nəzərdə tutur. Bununla belə, metonimiya həm də metaforik proyeksiyaların istehsalında və fəaliyyətində model rolunu oynayır. Metonimiyanın əsas funksiyası bir konseptual kateqoriyanın aktivləşdirilməsi prosesinə başlamaq və onun aid olduğu alt modeli vurğulamaqdır [134, s. 56].

A.P. Çudinov metonimik C-nin istifadə tezliyini qeyd edir.[123]. A.P. Çudinov siyasi diskursda metaforik modellərlə yanaşı metonimik modellərdən də istifadə tezliyini qeyd edir. Tədqiqatçı metonimiyanın pragmatik təsir göstərmək qabiliyyətinə işarə edir ki, bu da dünyanın siyasi mənzərəsinin ünvan sahibinin şüurunda mövcud olmasına gətirib çıxarır. Məsələn, ABŞ-ın İraqa qarşı müharibəsi siyasi ünsiyyətdə bir sıra tənqidlərə məruz qalıb, tonomik adlar buradan yaranır: İraqa qarşı müharibə, ərəblərə qarşı müharibə, Bağdada qarşı müharibə, Səddam Hüseynə qarşı müharibə [123, s. 57].

L.Qussens metafor və metonimiyanın kontekstual yaxınlaşmasından danışır. Tədqiqatçı metafor və metonimiyanın bir tropada yaxınlaşmasını və mətndə qarşılıqlı təsirini nəzərdə tutan “metaftonimiya” terminini təqdim etmişdir[140,s. 329]. L.Qussens metaftonimiyanın üç əsas növünü müəyyən edir: 1) metaforda metonimiya; 2) metonimiyadan metafor;

3) metaforik və ya metonimik mənanın genişlənməsi.

1. Metaforda metonimiya. *She caught the minister's ear and per-suaded him to accept her plan-O, naziri ciddi cəhdlə dilə tutdu və onun öz planına diqqətini çəkərək onu qəbul etmək üçün yola gətirdi.* Bu kontekstdə qulaq sözü metonimik mənada (hərfi mənada “diqqət” mənasında), tutma sözü isə kiminsə diqqətini cəlb etmək üçün məcazi ifadəni bildirmək üçün işlədilir.

2. Metonimiyadan metafor. *He stopped on the sidewalk and looked into my eyes as people flowed around us and light from shops shoved back the night. (İnsanlar*

yanımızdan keçərkən və dükanların işıqları gecənin qaranlığını udarkən, ətrafı işıqlandırarkən o, dayanıb gözlərimin içinə baxdı).

Bu kontekstdə gecə sözü qaranlıq deməkdir (metod ad), metaforik nominasiya geri itələmək (kənara itələmək, itələmək) “ışıqlandırmaq” mənasında işlənir. Bu misalda metonimiya məcazi ifadə üçün konstruksiyadır – gecəni geri itələmişdir.

3. Metaforik və ya metonimik mənənin genişlənməsi.

" *My lips are sealed-Dodaqlarım möhürlənib- yəni, dodaqlarım kilidlənib, danışa bilmirəm.*" Məcəzi mənənin genişlənməsi bütöv bir metaforik situasiya quran və təmsil edən *möhürləmək* feilinin metonimik istifadəsi hesabına baş verir [134, s. 218].

Metafor ilə metonimiyanın konvergensiyasını Azərbaycan dilində də müxtəlif nümunələr əsasında izah etmək mümkündür.

*Döşənib yollar tək ayaqlarına,
Sənə yalvarımmı ?... Bu mümkün deyil!
Qoymaram qəlbimtək vüqarım sına
Alçalıb yaşamaq ömür-gün deyil.
Demirəm sən uca bir dağsan, əyil,
Demirəm qalıbdır əlacım sənə,
Nə səndə məhəbbət qara pul deyil,
Nə mən dilənçiyəm, əl açım sənə[24, s. 54].*

Birinci iki misrada yola xas xüsusiyyət, insanın ayaqları altında olmaq insana aid edilməklə yol-insan metaforik obrazı yaradılmışdır. Eyni zamanda hədəf sahədən mənbə sahəyə keçid aşkar görünür. Məlumdur ki, yol canlı deyildir və yalvarmaq, ayağa düşmək ona aid deyildir. Ayağın altında olmaq metonimlik obraz əmələ gətirirsə, ayağın altına döşənib yalvarmaq metaforik obrazı əmələ gətirir. Bu iki obrazı bir-birindən ayırmaq çətinlik yaradır. Nümunədə şəxsləndirmə məcazi da aşkar görünür. Yol – insan şəxsləndirməsi göz qabağındadır.

Əlac – qara pul – məhəbbət – dilənçi zəncirində də həm metaforik, həm də metonimlik obraz tapmaq mümkündür. Burada əlac – məhəbbət, məhəbbət – qara pul,

dilənçi – qara pul kimi qarşılaşdırmalar mümkündür. Sevənin əlacı məhəbbətdir. Lakin o, bu məhəbbəti qara pul (dəyərsiz və ya dəyəri çox az olan pul) kimi almaq istəmir. Məhəbbət mücərrəd isim, qara pul adi isim ilə əvəz edilir və metonimik obraz dəyərin azlığı, oxşarlığı əsasında motivlənilir. Aşiq – dilənçi əvəzlənməsi metaforik obrazı formalaşdırır.

Metafor yunan dilindən (metaphoru) olub “köçürmə” mənasındadır. Metonimiya da yunan dilindən alınmış və təkrar adlandırma, yenidən adlandırma mənasını verir. Metonimiyanın növlərindən biri növdən cinsə köçürmədir. Bu növ sinekdoxa məcazi da adlandırılır. Yəni sinekdoxa metonimiyanın növlərindən biridir. D.Panter metonimiyanı metaforun xüsusi halı kimi təqdim etmişdir [148, s.42]. Məsələyə bu mövqedən yanaşsaq, metonimiyanı metaforun xüsusi halı kimi qəbul edə bilərik.

Metafor və metonimiyanın fərqli yaranma təbiəti də qeyd olunur. Metaforlaşma müəyyən təfəkkür fəaliyyətinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu fəaliyyətdən biri pozulduqda, digəri də pozulur.

Metafor və metonimiyanı fərqləndirərkən R.Yakobson psixoloji xəstəliyə istinad etmişdir. Onun fikrinə görə, iki növ afatiya vardır. Birinci növ nitq zamanı metalinqvistik əməliyyatları çətinləşdirir. İkinci növ isə dil vahidlərinin iyerarxiyasını pozur. Birinci növ afatıklar nitqdən oxşarlıq münasibətini çıxarırsa, ikinci növ afatıklar müştərəklik münasibətini istisna edirlər. Müştərəklik münasibətinin pozulması zamanı metonimiya propozisiyadan çıxırsa, oxşarlıq münasibətlərinin pozulmasında metafor özünü yad element kimi göstərir [128, s.114].

Beləliklə, metafor adın oxşarlığa, metonimiya isə müştərəkliyə görə köçürülməsidir. Metafor dildə paradiqmatik, metonimiya sintaktik münasibəti ifadə edir. Cümlədə metonimiya subyekt və cümlənin digər referent üzvlərinə yaxınlaşarsa, predikat kimi istifadə oluna bilmirsə, metafor özünün əsas funksiyasına görə predikat mövqeyi ilə sıx bağlı olur. Metonimiya fərdiləşdirici xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir, adresat metonimiyanı eyniləşdirə bilər, onunla eyni zamanda müşahidə obyektı olan digər obyektlərdən onu ayırır. Metafor isə obyektin mahiyyətləri ilə bağlı xüsusiyyətləri açır. Qeyd olunan fərqlərə baxmayaraq, metafor ilə metonimiya arasında

sinkretizm mövcuddur. L. Qussens metafor ilə metonimiya arasındakı sinkretizmi metaftonimiya adlandırmışdır. Tədqiqatçılar bu termindən istifadə edirlər [139; 124; 131 və b.]. Qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, istər metafor, istərsə də metonimiya müxtəlif təbiətli məntiqi əməliyyata əsaslanır, fərqli funksiyalar yerinə yetirir, paradigmatik və sintaqmatik münasibətlərə fərqli şəkildə qoşulur. Buna baxmayaraq, bu iki anlayış düşüncə prosesinin sinkretizmini əks etdirir.

Koqnitiv dilçilikdə dil ümumi koqnitiv mexanizm, informasiyanın kodlaşdırılması və transformasiyasında iştirak edən işarələr sisteminin koqnitiv aləmi kimi diqqəti cəlb edir. Bu sistem insanın digər semiotik vasitələrinin əksi olaraq, subyekt üçün eyni zamanda həm daxili, həm də xarici obyekt rolunu oynayır. Dilə xas olan bu ikili cəhət onu digər koqnitiv fəaliyyət növlərindən fərqləndirir. Dil mexanizmində yalnız təfəkkür strukturları deyil, həm də bu strukturların maddi təəcəssümləri vacib rol oynayır. Ona görə də koqnitiv dilçilikdə insan təfəkkürünün həm məzmunu, həm də strukturlarını öyrənmək əsas məqsədi təşkil edir.

Koqnitiv dilçilikdə koqnisiyanın daşıyıcısı, dərkətmənin subyektivi olan insan dil vahidlərinin mənasını yaratmaqda, eləcə də bu və ya digər situasiyaları ifadə etmək üçün dil vasitələrini seçməkdə, belə seçimin səbəblərini təyin etməkdə fəal rol oynayır [61, s.18 və b.]. Yəni mənanı insan formalaşdırır, onu hazır şəkildə almır. Dilə koqnitiv yanaşma antroposentrikliyə malikdir. Hər bir dil işarəsinə insanın obyekt və ya hadisələr haqqında bilik və təcrübəsi prizmasından baxmaq vacibdir. İnsan bilik və təcrübəsini adlandırma, eləcə də fikrini ifadə etmə prosesində istifadə edir.

Belə hesab edirlər ki, müasir koqnitiv funksiyaların əsasında E.Kassirerin mədəniyyətdə simvolik formalar haqqındakı tədqiqatı durur. Dildə, mifologiyada, incəsənət və dində izlərini saxlamış məntiqəqədərki təfəkkür hazırkı mərhələdə iki mental fəaliyyəti metaforik (mifopoetik) və diskursiv məntiqi düşüncəni saxlamışdır. Müəllif belə hesab etmişdir ki, ikinci mental fəaliyyət xüsusi hallardan ümumiyyətlə tədricən keçir [110, s.33-44]. Bu, təbiət elmlərinin anlayış və qanunlarının formalaşması yoludur. Onun ziddinə olaraq, metaforik düşüncə tərzində təsəvvürlər genişlənmir, sıxılır və müəyyən bir nöqtəyə yayılır. E.Kassirer yazmışdır:

“Məzmununa görə mif və dil hansı dərəcədə fərqlənsə də, onların hər ikisinə eyni bir konseptual forma xasdır. Bu formanı qısaca olaraq metaforik düşüncə də adlandıra bilərik. Biz metaforun mahiyyətindən və mənasından çıxış etməliyik. Yalnız belə yanaşma mifoloji və dil dünyasının bir tərəfdən oxşarlığını, digər tərəfdən, fərqi aşkara çıxara bilər [110, s.33].

X.Otreqa-i-Qassetin fikrinə görə, metafor yüksək səviyyədə mücərrəd obyektləri qavramaq və mənalı şəkildə təyin etməyin yeganə əməli yoludur. “Bizim şüur haqqındakı təsəvvürlərimiz dünya haqqındakı konsepsiyamızı təyin edir. Bu isə əxlaqımızı, siyasətimizi, incəsənətimizi müəyyənləşdirir. Dünya və kainat, həyat haqqında biliklər metaforun kiçik və zərif çiyinlərində yer tutmuşdur [117, s.77].

Metaforun koqnitiv proses kimi qəbul edilməsində M.Blekin interaksiya nəzəriyyəsi mühüm rol oynamışdır. Koqnitiv metafor anlayışını da ilk dəfə olaraq o işlətməmişdir. Onun interaksiya nəzəriyyəsi A.A.Riçardsın metaforun əsasında ideyaların alınması və qarşılıqlı təsiri, eləcə də, konseptlərin bir-birini əvəz etməsi postualından qaynaqlanır. Fikrin özü metaforikdir və müqayisə vasitəsilə inkişaf edir. Nəticədə metafor yaranır [103, s.47]. M.Blek metaforik mənanın yaranmasının əsasında duran düşüncə prosesini təqdim edərək belə bir qənaətə gəlmişdir: “Metafor mexanizminin fəaliyyətini belə izah etmək olar: əsas subyektə “assosasiya olunan implikasiyalar” əlavə olunur. Onlar köməkçi subyektlərlə bağlı olur. Metafor əsas subyektin müəyyən xüsusiyyətlərini ondan ayıraraq yenilərini yaradır, digərlərini isə ortadan çıxarır” [110, s.167]. Beləliklə, metaforun təbiəti iki müxtəlif obyektə aid semantik sahələrin qarşılıqlı təsiri kimi meydana çıxır.

M.Blek dil metaforunu düşüncə prosesi çərçivəsində təhlil etmişdir. Metaforun məzmunu dildə mövcud olan adlandırma vasitələrinə müvafiq gəlmir və metafor dinamik prosesdə əmələ gəlir. Fikrin ardıcıl, davamlı, məntiqi inkişafı nəticəsində metafor aşkara çıxır.

Metaforik köçürmənin koqnitiv modeli – invariantlıq çoxluğunun normativ iyerarxiyası əsasında təqdim olunur. Onun invariantlıq çoxluğuna aşağıdakılar aiddir: 1) eyni bir kommunikativ aktın iştirakçılarının qarşısında duran məqsədlər toplusu; 2)

qarşıdurma və əməkdaşlıq şəraitində planlaşdırma və əks-planlaşdırma; 3) oblastın metaforiyalaşdırılması üçün ilkin olan strukturların kazuallığı; 4) funksional atributlar; 5) davametmənin zaman xüsusiyyətləri; 6) sosial rollar; 7) təbii ənənələr; 8) struktur münasibətlər; 9) konkret xüsusiyyətlər və obyektlər. İnvariantlıq çoxluqlarının tətbiqi zamanı insanın dərkətmə fəaliyyəti prosesində semantik məzmunun metoforik köçürmə məqsədilə ciddi şəkildə seçilməsi vacib şərtidir. Metaforda semantik məzmun və dərkətmə arasında əlaqə güclü olmalıdır. Bu cür münasibətdə metafor və oxşatma eyniləşdirilmişdir. Nəticədə metaforun dil vasitələri ilə ifadəsi kifayət qədər aydın olmur [123, s. 132].

Koqnitiv dini metaforların müəyyənləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl, “din” konseptinin təhlilini tələb edir. İngilis dilində bu konsept “religion” adlanır. Konseptin daxili formasını aşkara çıxarmaq üçün onun etimologiyasını aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Etimoloji təhlil konseptin adının ilkin təyinatı, ilkin mənası haqqında bilikləri dəyişdirməyə imkan verir.

Teoloji mətnlərdə ənənəvi olaraq fəaliyyət göstərən metaforik modellərlə yanaşı (“*God-Power-Tanrı – Qüdrət*”, “*God-Judge-Tanrı – Hakim*”, “*God-Treasure-Tanrı – Xəzinə*”) zaman keçdikcə yeni metaforik proqnozlar meydana çıxır. Ən əhəmiyyətliləri arasında və bu qəbildən maraqlı proqnozlara, ilk növbədə, müasir reallığın proses və hadisələrini əks etdirən dini metafor modelləri daxildir (“*Human being- Disease- İnsan – Xəstəlik*”, “*God- Oksigen- Tanrı – Oksigen (Allah oksigendir)*). Bu qəbildən olan dəyişikliklər həm də dünyadakı qeyri-sabit, çətin epidemioloji vəziyyətlə əlaqədardır və bir daha metaforun dinamik xarakterini və ətrafda baş verənləri çevik şəkildə əks etdirmək qabiliyyətini göstərir [131, s.9].

Bundan əlavə, bu araşdırmada biz dini metaforun əsas hissə-verbal verbalizatorlarını müəyyən etməyə, habelə onların nümunəmizin miqyasında metaforik əsas və metaforik periferiya ilə əlaqəsini müəyyən etməyə cəhd etdik.

Linqvistik materialın empirik təhlili prosesində biz obyekt, subyekt, hadisəni müsbət xarakterizə edən dini metaforların əhəmiyyətli üstünlük təşkil etdiyini, eləcə də getdikcə mənfi rəngli metaforların əhəmiyyətli dərəcədə artdığını qeyd etdik. Təbii ki,

yayılma İngilis dilli teoloji mətnində metafor ilə tərcümə edilmiş müsbət dəyər mühakimələri olduqca məntiqli və başa düşüləndir, çünki birliyi nəzərdə tutur, insanın imanı, Allaha üz tutması, yalnız (+) işarəsi ilə qiymətləndirməyə əsaslanır.

Lakin ingilisdilli teoloji mətnlərdə mənfi mülahizələrin artması dilçilik və pragmatika baxımından heç də az maraqlı deyil. Biz nümunədəki bütün metaforik istifadələrin 62,7%-ni təşkil edən müsbət qiymətləndirici dini metaforun praktik tətbiqini ən çox nümunədən istifadə edərək nümayiş etdirəcəyik.

“*God-Power-Tanrı – Qüdrət*” metaforik modeli ilə başlayaq.

İngilisdilli teoloji mətnlərin təhlili göstərdi ki, müəlliflər Allahın unikal imkanlarını, xassələrini, habelə xüsusi statusunu xarakterizə edərək, onun gücünü vurğulayır və ona müvafiq atributlar bəxş edirlər. Bəzi nümunələrə nəzər salaq:

2) *Leaving his glorious throne in heaven to be dwelling among sinful men for so long period is the greatest sacrifice that we can think of -Onun əzəmətli taxtını cənnətdə tərk edərək bu qədər uzun müddət günahkar insanlar arasında yaşamaq, düşünə biləcəyimiz ən böyük fədakarlıqdır.* 3)

For a great king to assume the royal throne over a nation, everything must be meticulously prepared-Böyük padşahın kral taxtına oturub xalqı idarə etməyə başlaması üçün hər şey diqqətlə hazırlanmalıdır.

4(2) və (3) mətnlərdə biz *Tanrı ilə Padşah* arasında bənzətmənin mövcudluğunu qeyd edirik, onun şifahi ifadəsi kontekstdə “*God – Power -Tanrı – Qüdrət*” metaforik köçürməsinə aktuallaşdıran metaforun iştirakı ilə həyata keçirilir. (Güc)." Biz inanırıq ki, bu dini metafor modelinin həyata keçirilməsi *throne-taxt, king-padşah və royal-kral* sifəti isimləri vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu da müvafiq lüğət tərifləri ilə təsdiqlənir: *throne- taxt* – hökmdarın, xüsusən də şah və ya kraliçanın istifadə etdiyi xüsusi kreslo; *king-padşah* – şah doğulduğuna görə bu vəzifəni tutan bir ölkənin kişi hökmdarı (titulu); *royal- kral* -padşaha, kraliçaya və ya onların ailə üzvünə aid və ya ona bağlı olan şəxs.

Aydındır ki, pragmatik müstəvidə təhlil edilən məcazlar ünvana təsir etmək, Allahın əhəmiyyətini və yüksək məqamını vurğulamaq üçün nəzərdə tutulub.

Digər bir nümunəyə nəzər salaq. Nümunədə geniş şəkildə təmsil olunan növbəti metaforik model “*God – Job /Tanrı – İş, God- Service-Tanrı/Xidmət*”dir. Dərhal qeyd edək ki, nümunədə Allahın xüsusi missiyasını və bəşəriyyətin xeyrinə yerinə yetirdiyi müxtəlif rolları göstərən çoxlu sayda leksemlər vardır:

4) *Jesus was a servant leader. He was a servant to the Father’s mission, and he was a servant to those on mission with him-İsa xidmətçi lider idi. O, Atanın missiyasının xidmətçisi idi və onunla birlikdə missiyada olanların xidmətçisi idi.*

5) *God of Israel was the first orchardist, who planted a big garden in Eden in the East- İsrailin Allahı Şərqdə Eden bağında böyük bağ salan ilk bağban idi (Yaradılış 2:8).* Allah üçün antropomorfik ifadənin əkinçi şəklində istifadəsi Onu məqsədyönlü varlıq kimi təsvir edir. İnsan yaradıldıqdan sonra Allah onu əkdirdi bağçaya gətirdi və onu becərməsi üçün xüsusi göstəriş verdi [76, s. 86]. Onun yeganə işi yalnız bağ becərmək idi. Bu kontekstdə becərmə sənəti çox vacibdir.

Lazım olan bütün insanlar orada idi. Onun yeganə işi sadəcə bağ becərmək idi. Bu kontekstdə becərmə sənəti çox əhəmiyyətlidir) Verilən nümunələrdə Allah quldur (nümunə 4) və bağbandır, əkinçidir (nümunə 5). Maraqlıdır ki, hər iki halda Uca Tanrının missiyası xidmətə endirilir və insanın Yer üzündə qalması üçün əlverişli və rahat şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Aydın ki, müəllifin mesajı və metaforun bilavasitə mənası metaforik nüvə ilə bağlı olan nöqə, bağçı, əkinçi isimləri vasitəsilə verilir.

Bununla birlikdə, yetişdirmək feilinin rolu göstəricidir, metaforun periferik sahəsini təmsil edir, eyni zamanda mətdə vacib məlumatları çatdırır, yerinə yetirilməsi lazım olan müəyyən bir işi təmsil edir.

Bundan əlavə, tədqiqat göstərdi ki, dini metaforun müsbət qiymətləndirici modeli çərçivəsində isimlər, bir qayda olaraq, metaforik nüvəni, sifətlər isə məcazi periferiyanı təmsil edir.

İndi isə mənfi(-) işarəsi ilə qiymətləndirməni açıqlayan dini metaforun təhlilinə keçək. Dərhal qeyd edək ki, mənfi rəngli dini metafor kimi təsnif etdiyimiz çevrilmələr yalnız nümunəmizin materialını təmsil edir və leksik və semantik səviyyədə konkret

kontekstlə müəyyən edilir, ona görə də mənfi bir qiymətləndirmə düşünülür. Diqqətimizi bir daha ən çox yayılmış metaforik proqnozlara yönəldək, məcazi mənənin reallaşdırılmasının əsas linqvistik yollarını müəyyənləşdirək və nəhayət, metaforun özəyi və periferiyası ilə onların şifahi verbalizatorları arasında korrelyasiya aparaq. Təhlil olunan nümunə kontekstində ikili xarakter daşıyan “*God – Judge-Allah hakimdir*” -metaforik modeli kifayət qədər geniş yayılmışdır. Müsbət və mənfi qiymətləndirmələri yeniləyərək qeyd edirik ki, əgər bu məcaz müsbət semantika ilə qeyd olunursa, o, Allahın ədalətli olduğunu, düzgün qərarlar verdiyini vurğulayır və yeganə düzgün hökmü deyir.

Bu cür semantik cəhətdən mənfi metaforda proyeksiya, əksinə, Tanrının insana münasibətdə tətbiq etdiyi sərt və amansız cəzanın qaçılmaz olması və sonuncunun hərəkətləri və düşüncələri ilə şərtləndirilməsi fikrini ifadə edir. Aşağıdakı nümunə bu metafor modelindən istifadənin və teoloji mətndə mənfi qiymətləndirmənin təcəssümünün aydın təsviridir.

6) *We now begin to see that trouble gathering like storm clouds and about to crash with thunderous judgement upon a society that has turned its back upon the Bible and upon the principles that had brought stability and prosperity. So, the immediate future does not look bright -İndi biz fırtına buludları kimi toplanaraq Müqəddəs Kitabdan, sabitlik və firavanlıq gətirən prinsiplərdən üz döndərmiş bir cəmiyyətə gurultulu mühakimə ilə çökmək üzrə olan çətinlikləri görməyə başlayırıq. Deməli, yaxın gələcək parlaq görünmür*[174,s.98].

Göstərilən misal müxtəlif bənzətmələrə əsaslanan məcazi mənalarla doludur (problemlər - göy gurultusu, Allahın hökmü - ildırım). Aydın ki, burada müəllifin niyyəti qarşıdan gələn cəzanın şiddəti və bütövlükdə sivilisasiyanın mövcudluğunun heç də ürək açan olmayan perspektivləri haqqında məlumatı ünvançının diqqətinə çatdırmaqdır.

İnanırıq ki, linqvistik səviyyədə müəllifin mesajı metaforun özəyini təmsil edən fırtına, gurultulu atributiv funksiyasında prepozitiv sifətlər və isimlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bundan əlavə, qəza etmək feili vəziyyətə faciə əlavə edir.

Şübhəsiz ki, metaforun təşəkkülü və dildə təzahürü, digər məsələlərlə yanaşı, ekstralingvistik amillərlə də müəyyən edilir. Beləliklə, pandemiya və koronavirus dövrü dinin diskursiv məkanında öz əksini tapmaya bilməzdi. İngilis dilli teoloji mətnlərdə birlikdə insana təsir edən və onun varlığına, davranışına və düşüncələrinə mənfi təsir göstərən xəstəliyin olması, virusun yaranması və s. getdikcə daha çox eşidilir. Bu o deməkdir ki, ruhani rəhbərliyin başlanğıcı həkimə ehtiyacı olan xəstələr olduğumuzu etiraf etməkdə olmalıdır. Bu nöqtəyə qədər təvazökar olduqdan sonra, Kəlamda həkim reseptini oxumağa açıq olacağıq. Biz həkimə güvənənlər üçün olan gözəl vədləri oxuduqca imanımız güclənəcək və ümidimiz möhkəmlənəcək. Nümunə tədqiqat zamanı müəyyən etdiyimiz iki metaforik modelin istifadəsi ilə qeyd olunur.

Birincisi, metaforun əsasını təşkil edən xəstə – insanlar substantivləşdirilmiş sifətin köməyi ilə aktuallaşan “*Human being – Disease- İnsan – Xəstəlik*” modelini nəzərdə tuturuq, o, *God – Doctor- Tanrı həkimdir*”, kontekstdə isimlərlə təcəssüm olunur: *həkim – tibb həkimi, esp. cərrah olmayan biri; həkim – işi xəstə və ya xəsarət almış insanları müalicə etmək olan tibb dərəcəsinə malik şəxs*[176, s.118]

Mənfi qiymətləndirilmiş dini metafor üzrə nümunənin empirik təhlilinin nəticələrinə görə, metaforik mənənin verbalizasiyasının əsas lingvistik vasitələri bunlardır: isimlər, sifətlər, feillər. Qeyd edək ki, mənfi qiymətləndirici dini metaforda isim və sifətlər özəkdə, feillər isə periferiyada yerləşir.

2.3. Konseptuallaşma və metonimiya

Son dövrlərdə bu və ya digər hadisənin, predmetin və s. dildə ifadəsinin semantik strukturu məsələsinin aydınlaşdırılmasına diqqət xeyli dərəcədə artırılmışdır. Bu məsələ gerçəkliyin və ya onun müəyyən fraqmentinin konseptuallaşdırılması kimi dəyərləndirilir. Dil konseptuallaşdırılmasının nəticəsi konseptual struktur şəklində təzahür edir. Konseptual struktur öz maddi formasına görə semantik strukturla eyniyyət təşkil etsə də, funksional cəhətdən ondan fərqlənir. Həmin fərq eyni bir dildən kənar

reallığın alternativ konsepti ilə ifadə olunmaqla əlaqədardır. Son illərə qədər dilçilikdə forma ilə məzmun arasındakı münasibətə diqqət yetirilirdi. Söyləmin gerçəkliyə münasibəti, daha dəqiq desək, referensiyanın linqvistik nəzəriyyəsinin mahiyyətini təşkil edən bu məsələ leksik və semantik semantikadan asılı olmadan öyrənilirdi.

Eyni bir hadisə haqqında eyni bir kontekst çərçivəsində müxtəlif fikirlər ortaya atıla bilər. Məsələn “traktorlar tarlaya çıxdı” və “traktorlar tarlanı şumlayır” cümlələrində gerçəklik eyni bir fraqmentlə – tarlaların şumlanması ilə izah olunur. Buna baxmayaraq, gerçəklik eyni bir fraqmenti müxtəlif şəkildə konseptuallaşdırır. Hər bir konseptuallaşma öz sözləmi əsasında aşkara çıxır. Mahiyyət etibarlı ilə burada “əkin” konsepti aktualdır. Fərqli şəkildə konseptuallaşmada konseptlə denotat münasibəti real olaraq aşkara çıxmır. Fərqli konseptuallaşma zamanı fərq qiymətləndirmə və diqqət hədəfində özünü göstərir. İnsanın gerçəkliyə konseptual yanaşmasında diqqət mərkəzinə çəkilən obyekt dəyişir. “Traktorlar tarlaya çıxdı” cümləsində fokus nöqtəsində, ilk baxışdan “traktorlar” durur. Lakin baş vermiş və ya baş verən hadisədə diqqətin fokuslanması ötürən informasiyadan asılı olur. Xəbər, yaxud məlumat yalnız hadisənin təsviri ilə bitmir. İnsanın düşüncə tərzini real situasiya ilə bağlı ötürülən informasiyanın məqsədini aydınlaşdırır. Traktorların tarlaya çıxması zaman və məkan komponentlərinə malikdir. İnsan baş verən hadisəni qiymətləndirir, onu öz düşüncə süzgəcindən keçirir. Traktorun və ya traktorların tarlaya çıxması hadisəsində onların, yəni traktorların görəcəyi iş də əsas yeri tutur. Deməli, traktorların tarlaya çıxması, tarlanın şumlanması ilə bağlıdır. Şumlama “əkin” üçün ilkin hadisədir. Yəni tarla əvvəlcə şumlanmalı, sonra malalanmalıdır. Yalnız bundan sonra səpin hadisəsi reallaşdırıla bilər. Konseptuallaşma müəyyən parametrlərə görə, konsepti dəyişmək imkanına malikdir. Hər bir sözləm müəyyən konseptual struktur əmələ gətirir. Konseptual yanaşma sözləmlə ötürülən informasiyanı qiymətləndirməklə ona yaxın situasiyaya aid konseptual strukturu aktuallaşdırmağı nəzərdə tutur. Bu şəkildə yanaşma konseptual strukturlaşdırma ardıcılığı əmələ gətirir. Nəticədə konseptual strukturlar ardıcılığı formalaşır. Bu konseptual strukturlar həm informasiyanı ötürənin, həm də onu qəbul edənin idrak sahəsində yer alır. Burada bir cəhət də xüsusi

nəzərə alınmalıdır. Yəni biz konseptual strukturların formalaşmasına təsir göstərən ekstralingvistik amilləri də diqqət mərkəzinə çəkməliyik. Yuxarıdakı nümunələrdə belə funksiyanı yerinə yetirən əsas ekstralingvistik amil informasiyanın ötürülmə zamanıdır. İnsan bu amilə istinadla əkin, səpin və ya biçin konseptlərini qurur. Vacib məqamlardan biri ondan irəli gəlir ki, insan əsas konsepti müəyyənləşdirərkən insan haqqında danışılan hadisənin konseptini təyin edir, ona yaxın olan və nəzərdə tutulan konseptləri isə kənara qoyur. Məsələn, əgər əkin vaxtıdırsa, səpin konsepti ikinci mövqeyə keçir. Əgər səpin vaxtıdırsa, əkin konsepti arxa planda qalır. Real gerçəklik hadisələri gələcəyə yönəldiyinə görə, baş vermiş deyil, baş verəcək hadisələrin aktuallaşması və konseptual strukturlarda yer alması hadisəsi müşahidə olunur. Yəni səpin konsepti daha əvvələ aid olan şümləmə hadisəsini kənara qoyur. Gerçəklik fraqmentlərinin hər cür konseptuallaşması zamanı reallığın bir sıra aspektləri vurğulanır, aktuallaşır, digərləri zəifləyir, fon mövqeyinə keçirlər. Nəticədə gerçəkliyin sxemləşdirilməsi baş verir. Müəyyən hadisənin konseptuallaşması zamanı digər hadisələrin zəifləməsi, yaxud fon mövqeyinə keçməsi canlandırılmış kontekst daxilində implisit şəkildə iştirak edir. Zəifləyən aspektlər hissə-tam, parametr-məna, səbəb-nəticə kimi məsələlərlə bağlıdır. Bu isə metonimiya hadisəsini doğurur, fon qarşıdurması əmələ gətirir [155, s.127; 147].

R.S.Cəkendof konseptuallaşdırmada fiqur-fon qarşılaşdırılmasını izah edərkən “*Pişik xalçanın üstündə oturub- The cat is sitting on the carpet*” cümləsini təhlilə cəlb etmişdir. Bu cümlədə iki obyekt – *pişik və xalça* vardır. Diqqət mərkəzində olan pişikdir. Xalça isə məkan sahəsi kimi konseptuallaşdırılır. Belə konseptuallaşdırma pişiyi diqqət mərkəzində qoyur. Sintaktik münasibəti dəyişdikdə “xalça pişiyin altındadır” cümləsi alınır. Məsələyə konkret dil prizmasından yanaşdıqda bu cümlə müəyyən qədər qərribə səslənir. Mental münasibət, dərk etmə məkan münasibətlərini implisit və ya eksplisit nəzərə almağı tələb edir. Xalçanın ölçülərinə görə pişikdən böyüklüyü insan təfəkküründə yer almış, onun təcrübəsi əsasında təyin edilmişdir. Kiçik ölçülü olanın yerini böyük ölçülü məkan əsasında təyin edilməsi qəbul edilmişdir. Ona görə də, “pişik xalçanın üstündə oturub” düzgün təsvirdir. “Xalça

pişiyin altındadır' cümləsi sanki pişiyin ölçülərini böyüdür, xalçanın ölçülərini isə azaldır. Buradan belə nəticə çıxır, bəzi konseptuallaşdırmaların dildə ifadəsi təbii səslənir, digərlərində isə belə təbiilik yoxdur [141, s.544].

Gerçəkliyin konseptuallaşdırılmasının mümkün potensialı dildən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bəzi dillərdə təsvir olunan fiqurun diqqət mərkəzinə çəkilməsi vacib deyildirsə, başqa dillərdə bu zəruridir.

Metonimiya nitqin vacib fiqurlarından biri olub, məkanın köçürülməsinə əsaslanır. Ənənəvi olaraq metonimiya – (yun. Metonymia – təkrar adlandırma) müəyyən sinfə aid obyektlərin, yaxud tək obyektin adının başqa sinfə aid obyektlərə və ya tək obyektə müntəzəm və ya okkozional köçürülməsidir. Bu zaman adın köçürüldüyü obyektə köçürülən adın obyektini arasındakı müştərəklik, oxşarlıq, yaxud eyni hadisədə iştirak mövcud olmalıdır.

Metonimiya sözün lüğəvi və kontekstual mənaları arasındakı münasibətə söykənir və anlayışın verilmiş mənalarında onları əlaqələndirən müəyyən assosiasiyalara əsaslanır. Bu mənaların qarşılıqlı əlaqələri aydın olur [67, s.144].

Bəzi tədqiqatçılar metonimiyayı nitq fiqurlarına aid edirlər. Metonimiyada real gerçəklikdə iki obyekt arasındakı əlaqəyə, müştərəkliyə əsaslanan keyfiyyət üzrə adın köçürülməsi baş verir [151, s.108].

Metonimiyada ənənəvi yanaşmada onun nitq fiquru kimi qəbul edilməsi, mənaların müştərəkliyinə əsaslanan üslubi informasiya daşımalarının həlledici olmasına istinad edilməsi bu fiquru leksik səviyyə ilə məhdudlaşdırır. Yəni belə hesab edilir ki, metonimiya leksik səviyyənin vahidi olub, üslubi əhəmiyyət daşıyır.

Dilin koqnitiv səviyyədə öyrənilməsində dil fəaliyyəti insanın ümumi koqnitiv fəaliyyətinin bir növü kimi götürülür. Dil hadisələrinin əsasında qavrama, dərk etmə, idrak, anlama və izah etmə kimi koqnitiv proseslər durur. Koqnitiv dilçilikdə ilkin olan insan şüurundakı koqnitiv strukturlar və proseslər hesab edilir. Bunlar kateqoriya, konsept, freym, ssenari, model və s. anlayışları əhatə edir.

Dilçilik, psixologiya, psixolinqvistika və ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarının nəticələri metonimiyadan insanın gündəlik düşüncə tərzinin əsasında duran koqnitiv

fenomen kimi danışmağa əsas verir. Dildə metonimiya dilin konseptual mahiyyətini əks etdirən vasitədir. Bu cəhət metonimiyanın əsas rolunun referent funksiyasını yerinə yetirməli olması haqqında fikirləri təkzib edir. Metonimiya metafor kimi insan idrakını konseptullaşdırma və kateqoriyalaşdırma kimi koqnitiv proseslərdə iştirak edir. Metonimiyaya aid müasir tədqiqatlar ona obrazlı nitq hadisəsi olaraq yanaşma hüdudlarından kənara çıxır.

C.Lakof və M.Conson metonimiyanın metafor kimi insanın dünyanı dərk etməsinin qurulmasının ən güclü aləti olduğunu qeyd etmişlər. Onlar belə hesab etmişlər ki, metonimiya dərk edilən obyektin başqa obyektə münasibətdə qavranmasına imkan verir. Bundan əlavə metonimiya konseptləri, yalnız dili deyil, təfəkkürü, münasibəti və fəaliyyəti strukturlaşdırır [87, s.37].

R.Lanqaker metonimiyayı bir konseptin başqa bir konsept vasitəsilə dərk edilməsi şəklində gedən koqnitiv proses kimi izah etmiş, onu koqnitiv dilçiliyin vahidi hesab etmişdir [147, s.30].

R.Lanqakerdən fərqli olaraq A.Blank metonimiyayı koqnitiv freym elementləri arasındakı konseptual münasibətlərə əsaslanan linqvistik vasitə adlandırmışdır [132, s.174].

Metonimiyanın ənənəvi və koqnitiv nəzəriyyələri vardır. Bununla yanaşı, metonimiyanın ənənəvi və koqnitiv qavramı arasında heç bir fərqi olmadığı da qeyd edilir. Bu cür yanaşmalarda ənənəvi dilçiliyin “effekt üçün səbəb”, “yerləşdirilənlər üçün konteyner” kimi konseptual anlayışlara istinad edilməsi də müşahidə olunur. Əsas ziddiyyət metonimiyanın təsvirindən irəli gəlir. Ənənəvi dilçilik üçün metonimiya bir-biri ilə müəyyən əlaqəsi, bağlılığı olan iki predmetdən birini digəri ilə ifadə etməkdir. Bu onu göstərir ki, metonimiya adlar səviyyəsində fəaliyyət göstərir, bir adın digəri ilə əvəz olunma prosesini əhatə edir. Bu zaman iki predmetin bağlılığı nəzərə alınır. Metonimiyaya koqnitiv mövqedən yanaşmada başqa amillərə də istinad olunur. Metonimiyaya koqnitiv proses kimi baxılır. Bu prosesdə vasitə, yaxud ötürücü olan bir konseptual birlik başqa bir konseptual birliyə mental keçidi təmin edir. Hər iki konseptual birlik vahid ideallaşdırılmış koqnitiv model daxilində yerləşir.

Metonimiyaya koqnitiv yanaşma 3 postulata əsaslanır: 1) metonimiya konseptual fenomendir; 2) metonimiya koqnitiv prosesdir; 3) metonimiya ideallaşdırılmış koqnitiv model daxilində fəaliyyət göstərir [150, s.17-61].

Q.Radden və Z. Koveksesin irəli sürdüyü hər üç postulat müəyyən şərh tələb edir. Hər şeydən əvvəl, metonimiyanın konseptuallığını nəzərdən keçirək. Metonimiya dil səviyyəsində predmentin adını ifadə edir və bu zaman adın necə yaranması, meydana gəlməsi haqqında məlumat da mövcud olur. Deməli, metonimiya həm də sözün leksik mənasının əsasında duran konseptə də işarə edir. Bu isə koqnitiv səviyyənin göstəricisidir.

Metonimiya gündəlik idrak fəaliyyətinin bir hissəsidir və o, təcrübəyə əsaslanır, ümumi və sistem prinsiplərə söykənir, fikir və fəaliyyətimizi strukturlaşdırır [144, s.61-68]. Bu fikrin izahı zamanı C.Lakof və M.Conson “*She is just a pretty face- O, sadəcə gözəl bir sifətdir*” cümləsini nümunə göstərirlər və ondakı metonimiyanın ümumi təbiətini aydınlaşdırırlar. Onların fikrinə görə, bu cümlədə iki konseptdən – “üz” və “insan” konseptlərindən istifadə olunmuşdur. Nəticədə metonimik münasibətin reallaşan konseptual modeli “insan əvəzinə üz” şəklində qurulur.

Metonimiyanın konseptual təbiəti kateqoriya strukturunda daha aşkar şəkildə müşahidə olunur. Metonimlik modellərin təhlili prosesində müəyyən edilmişdir ki, kateqoriyaların bir üzvü bütün kateqoriyanı əvəz edərək prototip effekti əmələ gətirir. Nişanlanmış üzvlər ada malik olmaya da bilər (salient). Bu onu göstərir ki, metonimiya konseptual səviyyədə meydana çıxır. “*Mother is a housewife -Ana – evdar qadın nümunəsi də onu təsdiqləyir*” [145, s.79-90]. “Ana” kateqoriyası subkateqorial üzv kimi başa düşülür. Bütün kateqoriyaların prototip struktura malik olduğunu nəzərə alsaq, onların metonimik strukturlaşması haqqında nəticə çıxara bilərik.

Metonimiyaya ənənəvi yanaşma ona əvəzetmə prosesi kimi baxmaqdan ibarətdir. Bu nöqteyi-nəzər metonimlik modelinin əsasında durur. I söz II sözü əvəz edir. Əgər I söz X, II söz Y olarsa, model “X STANDS FOR Y” kimi başa düşülür. “*She is just a pretty face- O, sadəcə gözəl bir sifətdir*” cümləsində *face* sözü *person* əvəzinə işlənir. Bu halda nümunə, “*She is just a pretty person- O, sadəcə gözəl*

insandır” kimi anlaşılır. Lakin bu əvəzləmə gerçəkliyi tam doğru əks etdirmir. Çünki birinci cümlədə söhbət yalnız simanın, üzün gözəlliyindən gedir. Bu xüsusiyyət əsasında yaradılan cümlə düzgün məna verir. “*She is a pretty person but does not have a pretty face- O, gözəl insandır, amma gözəl siması yoxdur*” Bu iki metonimiyada bir-birini əvəz edən X-Y, Y-X sözlər tamamlayıcı kimi çıxış edir. Birinci halda insanın sifəti onun öz obrazını yaradırsa, ikincidə insan obrazı həmin insanın siması haqqında düşünməyə vadar edir. Buradan aydın olur ki, metonimiya yalnız bir konsepti digəri ilə əvəz etmir, həm də mürəkkəb məna münasibətləri formalaşdırır. Metonimik proses bir konsepti digər konseptlə mental qiymətləndirmə prosesidir. Metonimiyanın bu şəkildə koqnitiv izahını R.Lanqaker vermişdir. O, metonimiyayı referensial fenomen kimi qəbul etmişdir. Bu zaman bir konsept – referensiya nöqtəsi ikinci konseptə mental keçidi təmin edir və nəzərdə tutulan məqsəd əldə olunur [146, s.32].

Q.Radden və Z.Kovekses referensiya nöqtəsi olan konsepti ötürücü, arzu olunan məqsədi isə sadəcə məqsəd adlandırmışlar [150, s.32].

Koqnitiv dilçilik metonimiyayı koqnitiv proses kimi izah edir. Həmin proses bir konseptual birliyin başqa konseptual birlik vasitəsilə mental dərk olunmasını əhatə edir. *She is just pretty face- O, sadəcə gözəl sifətdir*” cümləsində “*a pretty face*” ötürücü konseptual birlikdir. Onun fərd, şəxs konseptini ifadə etməsi isə arzu edilən məqsəddir. Metonimik prosesdə ötürücü ilə məqsədin bir-biri ilə yerini dəyişdiyi hal da mümkündür. Belə ikitərəfli münasibətlər metonimiya üçün səciyyəvidir. Metonimiya münasibətlərində istiqamət konseptlərindən birinin daha əhəmiyyətli olmasından irəli gəlir və müəyyən koqnitiv kateqoriyaların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Hər iki istiqamətdə ötürücü və məqsəd konseptual iştirak edir. Əvəz edilən konsept həmişə daha əhəmiyyətli sayılır. Metonimiya münasibətlərində əvəz edilən dominant mövqedə durur.

Metonimiya ideallaşdırılmış koqnitiv model daxilində fəaliyyət göstərir. Metonimiyaya istər ənənəvi, istərsə də koqnitiv yanaşmada müştərəklik əsas anlayışlardan biridir. Ənənəvi nöqtəyi-nəzər müştərəkliyi obyektiv gerçəklikdə yerləşdirirsə, koqnitiv yanaşmada ona konseptual səviyyədə yanaşılır.

C.Lakof metonimiyanın ifadə olunmasına konseptual assosiasiyalar kimi yanaşmışdır. Bu halda metonimik müştərəklik ideallaşdırılmış koqnitiv model çərçivəsində mövcuddur [143, s.1-17].

U.Kroft müştərəkliyi, yaxud müştərəklik münasibətlərini insanın domen və ya domen matrisi haqqında biliklərində görür [133, s.335-370]. Müştərəklik freym və ssenaridən istifadə edilməklə də təsvir edilir. Bu modellərin əsasında predmet haqqında biliklər durur. Məsələn, bayram müəyyən hadisəni qeyd etmək, insanların bir-birini təbrik etməsi, şadlıq, şənlik mərasimlərinin təşkili, çox sevilən yeməklərin bişirilməsi, hədiyyələrin hazırlanması və təqdim olunması, bayramlaşmaq və s. hadisələri əhatə edir. Bu hadisələrin hər biri haqqında insan öz təcrübəsində müəyyən biliklər əldə etmişdir.

İdeallaşdırılmış koqnitiv model müxtəlif münasibətlər çoxluğunu özündə birləşdirir. Bunun nəticəsində metonimik münasibətlər referensiya funksiyası ilə məhdudlaşmır. Onlar konseptual səviyyədə formalaşır. Bu zaman kateqoriyalaşdırma, linqvistik məntiqi təfəkkür öz rolunu oynayır. Formalaşma dilin müxtəlif səviyyələrində baş verir və müxtəlif linqvistik funksiyalar – referentlik, proqnozlaşdırma, nitq aktı və s. funksiyalar yerinə yetirilir, fərqli obyektlər əlaqələndirilir.

Metonimiyanın konseptual fenomen, koqnitiv proses olub ideallaşdırılmış koqnitiv model çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi kimi üç koqnitiv xassəsinə əsaslanaraq Q.Radden və Z.Kovekses onu aşağıdakı şəkildə təyin etmişdir: “Metonimiya bir konseptual varlığın (ötürücü) başqa konseptual varlığa (məqsədə) mental keçid yaratması və bu konseptual varlıqların vahid ideallaşdırılmış koqnitiv model daxilində fəaliyyəti ilə baş verən koqnitiv prosesdir” [150, s.19].

Metonimiyanın koqnitiv proses kimi təqdimatında onun müxtəlif anlayışından istifadə olunur: müştərəklik, ötürücü, məqsəd, ideallaşdırılmış koqnitiv model. Bu anlayışların hər birisini bu və ya digər dərəcədə daha geniş izah etmək lazım gəlir.

Müştərəklik iki predmetin, obyektin, hadisənin qarşılıqlı əlaqələnməsi nəticəsində meydana çıxır.

*Baxıram nənəmə, yanıram dinməz,
Bu gün iynəni də saplaya bilmir.
Böyük ailəyə dayaq olan kəs,
Əsasız özünü saxlaya bilmir [24, s.150].*

Bu nümunədə metonimiya koqnitiv proses kimi formalaşır. “Qocalıq” konsepti fəaliyyət – nəticə, yaxud hərəkət – nəticə konseptuallaşması ilə təyin olunur. İynəni saplamaq üçün göz yaxşı görməli, əllər əsməməlidir. İynəni saplaya bilməmək əllərin əsməsi, gözlərin nurunu itirməsi ilə bağlılığa malikdir. Verilmiş nümunənin üçüncü və dördüncü misrasında fiziki və mənəvi xüsusiyyətlərin müqayisəsi fokus nöqtəsinə gətirilir. Ailəyə dayaq olmaq mənəvi planı nəzərdə tutursa, əsanın köməyi ilə özünü saxlamaq, ayaq üstə durmaq, yıxılmamaq fiziki keyfiyyətlərlə əlaqədardır. Əvvəlki güc, qüvvət itirilir. Burada da “qocalıq” öz ifadəsini tapmışdır. İdeallaşdırılmış koqnitiv model mövcud olduqda metonimiya həmişə aşkara çıxır. Belə model konseptuallaşan hər şey (predmet, hadisə, söz və onun mənası, obyektiv gerçəklik və onun predmetləri) üçün ideallaşdırılmış koqnitiv model kimi qurula bilər.

Konseptuallaşmanın oblastları (ontological realms) və onun daxilindəki əlaqələrdən danışmaq mümkündür. Hər bir ideallaşdırılmış koqnitiv model müxtəlif konseptləri öz daxilində birləşdirə bilər. Belə konseptlər bir-biri ilə əlaqədardır. Məsələn “hospital” xəstəxana ideallaşdırılmış koqnitiv modelinə doktor (həkim), ... (xəstə), palata (palata),... (dərman) və başqa konseptlər daxil ola bilər. Bu konseptlər arasında qarşılıqlı əlaqə, müştərəklik mövcuddur.

Metonimik münasibətlər sonsuz deyil, lakin koqnitiv və kommunikativ prinsiplərlə tənzimlənir.

Konseptuallaşdırılanın, arzu edilən metonimik hədəfə çatması üçün mental əlaqənin qurulması zəruridir. Məsələn, iynəni saplaya bilməmək – qocalıq, dizləri əsmək – qocalıq, gözləri tor görmək – qocalıq və s.

*Titrəyir dizlərim, tor görür gözüüm,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi? [7, s.329].*

Mental əlaqə məsələsi ötürücü ilə bir və ya bir neçə məqsəd arasındakı

münasibəti əhatə edir. Metonimiya çox zaman ideallaşdırılmış model daxilində tipik, yaxud ideallaşdırılmış əlaqə tiplərini istifadə edir. Məsələn, müəyyən yerlər orada baş verən hadisələrlə bağlılığa malikdir. “*To go to bed*” hərfi tərcümədə “çarpayıya getmək” mənasını versə də, əslində, “*yatmaq*”, “*dincəlmək*” mənalərini qabardır. Məkan, zaman və hadisə arasında əlaqələr metonimik münasibətlərin qurulmasında geniş istifadə olunur.

Koqnitiv metonimiyanın izahında ötürücünün və hədəfin seçilməsi məsələləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

C.Lakof və M.Consonun təqdim etdiyi “*She is a pretty face. She is a pretty person- O, yaraşığılı sifətdir. O, gözəl insandır*” nümunələrində konseptual münasibətdə ötürücü və hədəf rolunda hər iki anlayış yer ala bilər. Metaforik birləşmələr həmişə bir istiqamətli olduğu halda, metanomik əlaqələr iki istiqamətli olur. Bu cəhət ənənəvi yanaşmada əksini tapır. Məsələn, “cause for effect”, “effect for the cause”, genus for species”, “species for genus” və s. Nəzəri cəhətdən mümkün olan belə alternativləri danışanın ideallaşdırılmış koqnitiv model daxilində ötürücüyə verdiyi üstünlük hallarından fərqləndirmək lazımdır. Ötürücünün təyində hansı koqnitiv prinsiplərin əsas götürülməsi məsələsinin aydınlaşdırılması daha böyük maraq kəsb edir. R.Lanqaker bunları presedent prinsiplər adlandırmışdır [147, s.30]. Bu üsul müntəzəm nişanlanmış (default metonymy) metonimiyaların seçilməsinə aparıb çıxarır. Bəzi prinsiplər müntəzəm metonimiya tiplərinin seçilməsinə imkan yaradır.

Tipologiyası iyerarxik strukturla verilən metonimiyaların müxtəlif növləri metonimik münasibətlərin xarakteristikalarından doğur. İdeallaşdırılmış koqnitiv modellərin üç tipi ontoloji sahədən asılı olaraq müəyyənləşir. Belə modellərin daxilində metonimik münasibətlər formalaşır. Əsas tiplərdən hər biri metonimik münasibətlərin bir sıra konkret modellərini özündə birləşdirir. Məsələn, ideallaşdırılmış koqnitiv işarə modeli metonimiya tipləri üçün əsas rolunu oynayır: “konsept əvəzinə forma”. Referent ideallaşdırılmış koqnitiv modeldə forma, yaxud konsept predmet və ya hadisə əvəzində çıxış edir. Konseptual ideallaşdırılmış modeldə forma və ya konsepti konsept-forma əvəz edir. Bunlardan başqa ideallaşdırılmış

koqnitiv modeldə metonimik münasibətlər “hissə – tam”, “tam – hissə” qruplarında birləşdirilir. “Hissə – tam” konfigurasiyasına kəmiyyət, hadisə, kateqorial predmet, kateqorial əlamət və ixtisarlı metonimik münasibətlər daxil ola bilər.

Belə metonimik münasibətlər qruplarını konkret nümunələrlə ayırmağa çalışaq.

1. Kəmiyyət metonimik münasibəti. Son göstərici bütün şkalanı əvəz edir: *How old are you? – Neçə yaşın var?*

2. Konstitusional (əşyavi) metonimik münasibət. Əşyanın adı ondan düzələn predmetin adı əvəzinə işlənir: *The marble spoke- Mərmər danışdı..*

3. Hadisə metonimik münasibəti. Hadisə elementi əvəzinə bütün hadisə: *Bill smoked sigaret (bütün hadisə – siqareti yandırmaq, tüstünü ciyərlərinə çəkmək və s.).*

4. Kateqorial predmet metonimik münasibəti. Ümumi qayda əvəzinə konkret hal: *I always leave my umbrella at home when it rains- Yağış yağanda həmişə çətirimi evdə qoyuram..*

5. Kateqorial əlamət metonimik münasibəti. Kateqoriya əlamət əvəzinə işlənir: *Judas (satqınlıq əlaməti), Cadillac (yaxşılıq əlaməti), a second Chomsky (yeni parlayan ulduz).*

6. Qısaldılmış, ixtisar edilmiş metonimik münasibət. *Crude* (xam neft əvəzinə).

“Hissə – hissə” metonimik münasibəti daha rəngarəng formalara malikdir və aşağıdakı ideallaşdırılmış koqnitiv model tipləri ilə aşkara çıxır: hərəkət, qavrama, səbəb, məhsul, nəzarət və s.

1. Hərəkət fəaliyyət; fəaliyyət əvəzinə nəticə: *to win a fortune!* (fəaliyyət – oynamaq).

2. Hiss etmək. Hissi üzə çıxaran predmet hiss yerinə: *There goes my knee* (hiss – dizdə ağrı hiss etmək).

3. Səbəb metonimik münasibəti: Hal bu halı yaradan predmet əvəzinə: *She was my ruin- O mənim məhvimi idi.*

4. İstehsalçı istehsal etdiyi məhsul əvəzinə: *I have got a Ford- Mənim Fordum var.*

5. Nəzarət. Nəzarət edən əvəzinə nəzarət olunan: *The mercedes has arrived-*

Mersedes gəlib.

6. Sahiblik metonimik münasibəti. Mal sahib əvəzinə: *He married money-O pula evləndi..*

7. Yer. Hadisənin əvəzinə onun baş verdiyi yer: *Waterloo was a great event-Waterloo əla hadisə idi..*

Qeyd olunan metonimik münasibətlər ideallaşdırılmış koqnitiv modellər daxilində yer alır və bu metonimiya tipləri üslubiyyatda təyin olunmuş metonimiya tipləri ilə əlaqədardır. Lakin koqnitiv metonimiyalara ontoloji yanaşma ənənəvi metonimiyalara yanaşmadan əsaslı şəkildə fərqlənir. Koqnitiv linqvistika metonimiyaların və metonimik münasibətlərin əsasında duran proseslərə daha dərinlən nüfuz etməyə imkan verir. Yalnız belə yanaşma dildə metonimiyaların yaranması və funksionallıq səbəblərinə aydınlıq gətirməyə imkan verir.

Metonimiyaların müxtəlifliyi məhdudlaşdırmalar vasitəsilə tənzimlənir. Bəzi tədqiqatçılar semantik məhdudlaşdırıcılardan bəhs etmişlər. Məsələn, Q.Radden və Z.Kovekses belə hesab edirlər ki, məhz koqnitiv prinsiplər metonimiya modelinin seçilməsinin əsasında durur. Koqnitiv prinsiplər konseptual sistemin üç fərqləndiricisi ilə əlaqəyə malikdir. Bura insan təcrübəsi, dərk etmə və qiymətləndirmə aid edilir. Onlardan da sonuncu ikisi bir-biri ilə bağlılığa malikdir. [150, s.43].

İnsan təcrübəsinin əhəmiyyəti onun dünyaya antroposentrik baxışı və insanlararası qarşılıqlı münasibət baxımından önəmlidir. İnsanın dərk etdikləri, qavradıqları arasında onunla bağlı olanlar çoxluq təşkil edir. Predmetlər subyektiv mövqedən qavranılır, konkret predmetlər mücərrəd predmetlərdən daha aşkardır. İşlək, funksional predmetlər insan üçün daha gərəklidir. Belə vəziyyət müntəzəm metonimiyaların fəaliyyətini tənzimləyən koqnitiv prinsipləri formalaşdırır.

E.S.Milkeviç iki əsas koqnitiv prinsipi bir-birindən ayırır:

1. Human(s) over non – human(s)- İnsan(lar) qeyri-insan(lar) üzərində..
2. Subjective over objective- Obyektivdən çox subyektiv.

Müəllifin fikrinə görə birinci koqnitiv prinsip “məhsul” istehsalçısı istehsal etdiyi məhsul əvəzinə (I have got a Ford), “nəzarət” – nəzarətçi nəzarət olunan əvəzinə

və “sahiblik” sahib malik olduğu mal əvəzinə (I have got a flat tyre) metonimiyalarının mənbələrinə cavab verir.

İnsan təcrübəsi mahiyyətinə görə subyektivdir və dünyaya subyektiv baxışı şərtləndirir. Y.Milkeviçin təklif etdiyi ikinci prinsip bu xüsusiyyətə əsaslanır. Müəllifin fikrinə görə, ikinci koqnitiv prinsipin “dərək olunan dərək edilən əvəzinə” qəbul edilməsi (what a beautiful sight) metonimik münasibətinə cavab verir [172].

Metonimiya probleminə koqnitiv aspektdən yanaşma göstərir ki, metonimiya koqnitiv prosesdir və bu proses ideallaşdırılmış koqnitiv model daxilində fəaliyyət göstərir. Metonimik münasibətlər dil vahidi olan sözlər arasında deyil, təfəkkür və ya insanın koqnitiv fəaliyyətinin məhsulu olan konseptlər arasında yaranır.

Metonimiyaların az bir hissəsi bir istiqamətlidir. Metonimiyaların əksəriyyəti ikitərəfli istiqamətə malikdir. Metonimik müştərəklilik ikitərəfli və ya qarşılıqlı istiqamətlənmədən irəli gəlir.

Metonimik köçürülmənin, yaxud metonimik münasibətlərin tipologiyası, təsnifatı məsələləri haqqında müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır. Y.V.Paduçeva metonimik köçürmələrin tipologiyasından bəhs edərkən üç növ hadisədən danışmışdır. Onun fikrinə görə, eyni bir hadisənin iki konseptuallaşması metonimik əlaqələnmə bilər. Sözlərin metonimik işlənməsindən yaranan konseptual struktur obraz və ya məcaz kimi dərək olunur. Sözlərin hərfi mənada başa düşülməsi, yaxud qavranılması müştərəklilik situasiyanın ikinci iştirakçısının təyin olunması tələbini ortaya atır. Metonimiyanın ənənəvi şərhində bu cür metonimiya qabla onun içindəkinin əvəzlənməsi özünü göstərir. Belə hallarda metonimik sürüşmə obrazı yaradır. Məsələn, “*a voice was coming from the hall -zaldan səs gəlirdi*” cümləsindəki hadisə zaldakı adamların sükutu, səssizliyi ilə bağlı olan hadisədir. Metonimik sürüşmə insanlara aid fəaliyyəti zalın üzərinə köçürmüşdür və nəticədə kateqorial baxımdan yanlış olan zal obrazı yaranmışdır.

Metonimik münasibət danışanın dediyi söyləmə ilə onun gerçəkliyi dərək etməsi arasındakı əlaqədən doğur. Müştərəklilik üzrə əlaqələr mənalar arasında deyil, gerçəklik obyektləri arasındadır. Əgər gerçəkliyin konseptuallaşmasının nəticəsini semantik

struktur kimi qəbul etsək, konseptual strukturun komponentləri arasındakı metonimik əlaqədən danışmaq olar. Müştərəkliyə görə metonimik yerdəyişmə diqqəti müştərək obyekt üzərinə köçürməni nəzərdə tutur. Müştərəklik məkan, zaman və ya səbəb-nəticə ilə əlaqədardır.

Y.V.Paduçevanın ayırdığı ikinci növ metonimik münasibət diqqət mərkəzinin dəyişməsi ilə izah olunur. Sözün lüğətdə qeyd olunduğu iki mənəsindən biri diqqət mərkəzinin dəyişdirilməsi ilə ikinci mənadan alınarsa, deməli, metonimik sürüşmə bu iki mənəni əlaqələndirir. Foksun dəyişməsi də iki formada baş verə bilər. Bir halda fokus situasiyanın iştirakçıları, digər halda isə izah komponentləri üzərində cəmlənir [98, s.190-191].

Foksun bir iştirakçıdan digərinə köçürülməsi sürüşmənin parçalanmasına səbəb olur. Məsələn, *the wind blows the clothes – The clothes are blowing.külək paltarları yellədir – Paltarlar yellənir.*

Metanomik köçürmə üçün metaforu təsvir etmək metadalogiyasını ekstrapolyasiya edərkən, koqnitiv- semantikada bəzi əhəmiyyətli fərqləri nəzərə almaq lazımdır. Nəzərdən keçirilən hadisələrin nəzər mexanizmi bunlardır:

- metafor subyektiv similyativliyə, metanimiya isə obyektiv təsir əlaqələrinə əsaslanır;

- metafor daha çox milli-mədəni amillərdən, metanimiya isə metonimik modelin həyata keçirilməsini təmin edən paradigmatik linqvistik şəraitdən asılıdır;

- metaforik modelin simmetriyası metaforik obrazla müqayisədə hərəkət qabiliyyətindən asılıdır, lakin metanimiyanın simmetriyası bir referəndən digərinə istiqamətdə assosiativ modelin nominativ aktuallığının həyata keçirilməsinin uyğunluğundan asılıdır;

- metaforla orijinal və yenilikçi mənalar arasında semantik məsafə çox əhəmiyyətli ola bilər, metonimlə isə bu cür əlaqələr həmişə çərçivədaxili xarakter daşıyır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, metonomik köçürmə ilə reallıqlar daha qabarıq görünür, məsələn daxiletmə, kəşimə, tabeçilik, səbəbiyyət, keçid kimi diskursiv

funksional əlaqələr və nizam parametrləri formalaşır. (98, s. 121].)

İngilis dilində metonomik neologizmlərin aşağıdakı kateqoriyaları vardır:

-gündəlik anlayışların təyini: *fruit cup- meyvə vazası (meyvə salata), sheepskin – qoyun dərisi(dublyonka), fountain- fontan(sərinləşdirici içkilər olan köşk);*

- insan fəaliyyətinin təyini: *chop- mübahisə, Avstraliya meşələrinin kəsilməsi, yeni zelandiya termini- odunçuların rəqabəti, aerospace- hava məkanı, hava məkanının öyrənilməsi, curtain-up- teatr (pərdə arxası, tamaşanın başlanğıcı, advance- qabaqcadan, ilkin hazırlanmış, əvvəlcədən hazırlanmış hesabat ;*

-insanların əsas xüsusiyyətlərinə görə təyin edilməsi(görünüş, davranış, məşğuliyyət) *skin- dəri, skinhead- keçəl baş, jarqon kimi çaylak, cleanskin- polisdə qeydiyyata olmayan.[98, s. 128] .*

Metonimik köçürmə növləri müxtəlif və rəngarəngdir. Onların tam siyahısı yoxdur. Fərqli elmi mənbələrdə, eləcə də dərsliklərdə qeyd olunan metanomik köçürmə növlərinin sayı həmişə natamam təsir bağışlayır. Şmitin təsnifatında metonimik köçürmənin aşağıdakı növlərinin siyahısı verilmişdir: 1) qab – qabın içindəki; 2) müəllif – əsər; 3) material – məlumat; 4) işarə edən/adlandıran – işarə; 5) hissə – tam; 6) tam – hissə; 7) istehsalçı – mal/məhsul; 8) yer – idarə və s. Göründüyü kimi, bu siyahıda metonimik köçürmənin zaman – (bu zaman daxilində baş verən) hadisə, səs mənbəyi – səs, bədən üzvü – xəstəlik, sərhəd (xətt) – onu əhatə edən sahə, səth – bu səthi əhatə edən məkan, həcm, fəaliyyət (hərəkət) – həmin hərəkətin baş verdiyi zaman növləri yoxdur. Məsələ ondadır ki, bu növləri də yuxarıdakı siyahıya əlavə etmək metonimik köçürmələrin bütün formalarının əhatə olunmasını söyləməyə əsas vermir. Müxtəlif söyləm və cümlələrdə yeni metonimik köçürmə növləri aşkara çıxır. Azərbaycan dilindəki nümunəyə diqqət yetirək:

Göylərə baxıram, göylər buludda,

Hər tərəf qaranlıq, hər tərəf axşam [24, s.97].

“Göylər buludda” birləşməsində qab – qabın içindəki metonimik köçürməsi qeydə alınır. Aydındır ki, göylər buludun içində yerləşmir. Müəllif göyün üzünü buludların aldığı qeyd etmişdir. Bu məsələyə koqnitiv metonimiya mövqeyindən

yanaşsaq, göstərməliyik ki, insan təcrübəsinə görə göylər sonsuz boşluq, hər şeyi əhatə edən fəza kimi təsəvvür olunur. Lakin real gerçəkliyin müəyyən elementini göyü deyil, yalnız buludları görmək, göyün buludun içində gizlənməsini söyləməyə əsas verir. “Qaranlıq”, “axşam” da göylərin görünməməsindən yaranan assosiasiya kimi qəbul oluna bilər. Metonimiyanın koqnitiv proses olmasını bu nümunə də bir daha təsdiq edir.

Beləliklə, metonomiya ingilis lüğətinin müxtəlif semantik sferalarında və üslub qatlarında semantik neologizmlərin formalaşmasının kifayət qədər əhəmiyyətli yoludur. Neologizm- metonimlərin formalaşmasında assosiativ mexanizm stilistik neytral lüğət sferasında olduğu kimidir. Lakin metonomik neologizmlər lüğətin ədəbi cəhətdən məhdud təbəqəsini təmsil etdiyindən, metonomik köçürmənin assosiativ növləri onların formalaşması zamanı reallaşır. Eyni səbəbdən müxtəlif məntiqi-semantik kateqoriyalar daxilində oxşar modellərin həyata keçirilməsində simmetriya dərəcəsi də müxtəlifdir.

Bu fəsildə biz dil sistemində dini konseptuallaşma məsələlərini araşdıraraq . onun insanın dərk etmə, idrak fəaliyyətinin mühüm proseslərindən biri olduğu, yeni mahiyyətlər yaratmaq prosesi olub, yeni biliklərin formalaşmasını əks etdirməsi qənaətinə gəldik. Növbəti fəsildə müxtəlif tipli diskurslarda dini metaforlardan bəhs edəcəyik.

III FƏSİL

MÜXTƏLİF TIPLI DİSKURLARDA DİNİ METAFORLAR

3.1. Siyasi diskursda dini metaforlar

Diskurs diliçilikdə daha əvvəllər işlədilmiş termin olsa da, onunla bağlı tədqiqatlar ötən əsrin ikinci yarısından başlanmışdır. Diskurs mürəkkəb kommunikativ hadisə olub nitq fəaliyyəti prosesini bütünlüklə əhatə edir. Diskursa mətndən başqa ekstralingvistik amillər daxil olur. Diskursun dərk olunması üçün onun gedişində iştirak edən ekstralingvistik amillərin nəzərə alınması vacibdir.

E.Benvenist diskursun cümlədən böyük vahidlər əsasında formalaşmasını qeyd etmiş, onun rabitəli nitqin öyrənilməsi prosesində ifadəsini tapdığını söyləmişdir [57, s.312]. E.Benvenistin bu fikrindən sonra diskurs və onun tədqiqi haqqında olan tədqiqatlar xeyli artmışdır. Bununla belə, diskurs ciddi elmi mübahisələrin obyektinə kimi diqqəti hələ də cəlb edir. Müasir humanitar elmlərdə diskursa münasibət birmənalı deyildir. Diskurs haqqındakı tərif və izahları xronoloji ardıcılıqla nəzərdən keçirmək çətindir. Çünki ona verilmiş təriflərin sayı kifayət qədər çoxdur və onların dəqiq tarixlərini müəyyənləşdirmək asan deyildir. Əslində belə bir xronoloji ardıcılığın nəzərə alınmasına da ehtiyac yoxdur. Daha geniş yayılmış, əsas elmi ədəbiyyatlarda diqqət mərkəzinə çəkilən tərif və izahlara münasibət bildirmək, bu təriflərdən birini qəbul etməklə siyasi diskurs anlayışını təyin etmək, fikrimizcə, məqsədəuyğundur. Onu da qeyd edək ki, hesablamalara görə, təkcə 1981-ci ildə dünyada 5000 elmi məqalə, 200-ə qədər kitab çap olunmuşdur. Diskursa lingvistik mövqedən yanaşmaq, onu lingvistik hadisə kimi öyrənmək daha geniş yayılmışdır. Diskursun tədqiqində dörd elmi məktəbin – fransız, alman, ingilis-amerikan və rus elmi məktəblərinin fəal iştirak etməsini qeyd edən V.Y.Çernyavskaya bu məktəblər üçün diskursa yanaşmadakı spesifik cəhətləri də açmağa çalışmışdır. Onun fikrinə görə, Fransa məktəbinin nümayəndələri (M.Fuko, P.Serio, L.Altüsser və b.) diskursu siyasi-ideoloji, tarixi və sosial-mədəni aspektdən öyrənməyə üstünlük verməklə lingvistik prinsiplərdən uzaqlaşırırlar. Alman məktəbinin təmsilçiləri yazılı mətnin təhlil

metodlarını əsas götürürlər. İngilis-amerikan diskurs təhlili isə bilavasitə rəhbərlik nitqinin tədqiqi üzərində qurulur [119, s.8]. Rus alimlərinin diskurs təhlili ilə bağlı araşdırmaları, əsasən, alman və ingilis-amerikan məktəblərinin metodlarına söykənir.

Diskurs anlayışının təyininə çox zaman bu sözün mənə dairəsindən yanaşma diqqəti cəlb edir. Latın mənşəli olan bu söz çoxmənalıdır və onun termin kimi səkkiz əsas mənası qeyd olunur. Bütün bu izahlarda nitq, danışmaq, nitq məhsulunun mübadilə mənası öz ifadəsini tapır. Bu baxımdan, diskurs fəaliyyətdə olan nitq anlamını verir. Ümumiyyətlə, diskursun izah, şərh və təriflərində nitqin fəaliyyətdə olması, yaxud nitq aktlarının mübadiləsi məsələsi bu və ya digər şəkildə ortaya atılır.

Kommunikasiya mürəkkəb prosesdir və bu mürəkkəbliyin ünsiyyət zamanı aktiv olan təşkilətilərdən irəli gəlir. Əgər iki şəxs arasında ünsiyyət prosesini formal şəkildə təsvir etsək, hər şeydən əvvəl, iki iştirakçının olmasını nəzərə almalıyıq. Təbii ki, bu iştirakçılar ayrı-ayrı subyektlərdən fərqli, bilik, təfəkkür, düşüncə, dünyagörüşü sahibləridir. Bu iştirakçıların müəyyən statusları vardır. Status iştirakçıları bir-birindən ayırır və ya eyniləşdirir. Həkimlə xəstə arasındakı ünsiyyətdə həkim dominant mövqedir. Xəstənin alim, dövlət xadimi, general, prokuror və s. olması ünsiyyətdə onun dominantlığını təmin etmir. Çünki kommunikasiya xəstəlik haqqındadır. Bu mövzuda söhbət zamanı həkim bilik və təcrübə sahibidir. İki dostun adi məişət mövzusunda söhbətində status bərabərliyi vardır. Dini mövzuda danışmada ilahiyyətçi dominant mövqedə durur. Lakin belə diskursiv prosesdə dini mövzu haqqında ikinci iştirakçının da xüsusi bilikləri varsa, ünsiyyət prosesində dominant mövqeni tutmaq uğrunda mübarizə gedir. Tərəflər konkret dini mövzunun şərhində öz mövqeyini, nöqtəyi-nəzərini qorumağa çalışırlar. Qeyd olunanlar diskursiv fəaliyyətin yalnız bəzi şərt və şəraitini əhatə edir. Ünsiyyətdə zaman, məkan, şərait, münasibət və bir çox digər ekstralinqvistik amillər də öz rolunu oynayır, diskursun formalaşmasına təsirini göstərir. Qeyd olunanlar diskursiv fəaliyyətin mürəkkəbliyini bir daha təsdiqləməkdədir.

V.Demyankov diskursun mətnin bir cümlədən böyük olan ixtiyari fraqmenti olub müəyyən dayaq konsepti ətrafında yığıldığını və ümumi kontekst yaratdığını qeyd

etmişdir [72, s.7]. Müəllifin verdiyi izahdakı kontekst diskursun bütün kənar təşkiledicilərini, ekstralingvistik amilləri əhatə edir. Buna yaxın münasibət V.Y.Çernyavskayanın diskursa verdiyi izahda da müşahidə olunur. Onun fikrinə görə, diskurs situativ kontekstlə sıx bağlı olan məndir. Diskurs mətnin müəyyən formal strukturunu yaradan kommunikativ prosesdir [119, s.104]. Əslində, müəllif diskursu kommunikativ proses kimi təqdim etmişdir. Ünsiyyət və ya kommunikasiya nitq vasitəsi ilə baş verdiyinə görə, müəyyən mətni əmələ gətirir. V.V.Demyankovdan fərqli olaraq bu tərifdə mətnin cümlədən böyük olan ixtiyari fraqmenti diskurs elan edilmir.

Mətn və diskursun müqayisəsi zamanı mətn üçün səciyyəvi olan tema-rema münasibəti, mikrotema və makrotema məsələləri ortaya çıxır. Fikrimizcə, V.Demyankov mətnin mikrotema şəklində tamamlanan fraqmentlərini nəzərdə tutmuşdur. Buradan belə nəticə çıxır ki, diskurs da mikro və makro diskurslara bölünür.

Mətn diskursun nəticəsidir. Yəni diskursiv prosesdə mətn yaranır. Diskursun başlanğıc nöqtəsi mətnin əvvəli ilə tam üst-üstə düşür. Bu prosesdən əvvəl diskurs iştirakçılarının ünsiyyətə hazırlaşma prosesi gedir. Təbii ki, hazırlaşma əksər hallarda şərti səciyyə daşıyır. Bu proses koqnitiv səciyyəlidir. Adresantı nitq aktını canlandırmağa sövq etdirən ekstralingvistik amillər vardır. Məsələn, adresant adresatdan poçtun yolunu soruşursa, onun poçta getmək tələbi onu buna sövq edir. Aydın ki, bəzi hallarda hər hansı bir ilk sual ünsiyyət qurmaq məqsədi də daşıya bilər. Yəni adresant adresatı kommunikasiyaya cəlb etmək üçün ona sualla müraciət edir. A.A.Kibrikin “Diskurs həm dil fəaliyyəti prosesi, həm də onun nəticəsi olan məndir” [79, s.307] tərifində dil fəaliyyətini aktivləşdirən koqnitiv mexanizm öz ifadəsini tapmır. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada dil fəaliyyəti deyil, kommunikativ fəaliyyətin baş verməsi, davam edib bitməsi hadisəsi meydana çıxır. Mətn ünsiyyət prosesinin nəticəsi olur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ünsiyyət adresatın mütləq nitq aktı ilə reaksiya verməsi tələbini qoymur. Məsələn, televiziya da dini mövzuda danışan aparıcı tamaşaçıların cavab reaksiyasını gözləyir.

Ə.Abdullayev mətn və diskurs anlayışlarını qarşılaşdırarkən rəbitəli nitqin

tədqiqində həm mətn, həm də diskurs anlayışlarından istifadə olunmasını, bir sıra araşdırmalarda bu iki anlayışın eyniləşdirilməsini, ötən əsrin son 20 ilində mətn və diskursun differensiallaşdırılması ənənəsinin meydana çıxdığını qeyd etmişdir. Müəllif son olaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir: “*Diskursun mətnlərin göndərilməsi və alınması ilə baş verən bir fəaliyyət sahəsi kimi müşahidəsi bir anlayış kimi ünsiyyət anlayışı ilə üst-üstə düşməsi qənaətinə gəlməyimizə əsas verir: diskurs = ünsiyyət = danışanın mətn yaratma prosesi (sosial kontekstdə) + mətn + həmsöhbətin mətni interpretasiyası (şərhi) prosesi (sosial kontekstdə)* [2, s.182]. Şübhəsiz ki, həmsöhbətin mətni şərhinin onun mətni necə dərk etməsini əhatə edir.

A.Məmmədov diskurs təhlilinin funksional dilçilikdə ön plana keçməsini göstərmiş, diskurs anlayışına müxtəlif tədqiqatçıların verdikləri tərifləri şərh etmiş, onlara münasibət bildirmişdir. Müəllif mətn və diskurs arasındakı ümumi və fərqli cəhətlər üzərində də dayanmışdır [28, s.56-65].

Qeyd olunduğu kimi, diskursa verilən tərif və izahlar çoxdur. Yuxarıda bəzi təriflər haqqındakı məlumatlar diskursa münasibəti ümumiləşdirməyə imkan verir.

Fəaliyyətdə olan nitq prosesini özündə birləşdirən, ekstralingvistik təsirlər altında formalaşan diskurs kommunikativ prosesdir. Kommunikasiya müəyyən mövzunu və mövzuları əhatə edir. Tematika diskurs növlərinin diferensiasiyasında aparıcı rol oynayır. Müasir sosial-mədəni mühit yalnız müxtəlif dillərdə olan diskurslardan deyil, həm də onların tiplərindən danışmağa əsas verir. Bununla belə, diskursun tipologiyasına fərqli şəkildə yanaşılır. Hər şeydən əvvəl şifahi və yazılı diskurslar fərqləndirilir. Diskursun növləri işlənmə sahəsinə görə müəyyənləşdirilir. Diskursların təsnifatı bununla məhdudlaşmır, müxtəlif meyarlar əsasında yeni-yeni bölgülər təqdim olunur. İştirakçılar, ideoloji mənsubluq, kommunikativ məqsəd, kommunikativ rol və onun dəyişməsi, tonallıq və başqa kriteriyalar üzrə təsniflər vardır. Məsələn, V.İ.Karasik ünsiyyətin tonallığını meyar seçərək diskursların on iki tipini göstərmişdir (informativ, fatik, ideoloji, manipulyativ, təntənəli və s.) [77, s.350]. İşlənmə sahəsi və ya sahəyə aidlik baxımından diskursun məişət, siyasi, hərbi, tibbi, hüquqi, dini, media, pedaqoji və s. növləri vardır. Belə növlərin hər birinin spesifik

cəhətləri vardır. Bu növlərin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd olunan növlər arasında siyasi diskurs xüsusi yer tutur.

Siyasi diskurs siyasi kommunikasiya prosesidir. Müasir cəmiyyətdə siyasət son dərəcə əhəmiyyətli rol oynayır. Əslində, siyasət cəmiyyətin funksionallığını təmin edir. Siyasət cəmiyyətdə dayanıqlı sosial proseslərin fəaliyyətini qurur, tənzimləyir, cəmiyyəti ifadə edir. İnsanlararası, dövlətlərarası münasibətlər də siyasətlə tənzimlənir. Hər bir cəmiyyətin siyasi strukturu onun ayrı-ayrı sahələr (xarici, iqtisadi, sosial mədəni və) üzrə siyasətinin vahid bir sistemdə birləşməsinə təmin edir. Siyasi kommunikasiyanın əsas xüsusiyyətlərini kütləvilik, nitqin adresantdan kütləvi adresata yönəlib bir istiqamətli olması, adresat tərkibinin dəyişkən və qeyri-sabitliyi təşkil edir. Qeyd edilən cəhətlər siyasi liderin böyük auditoriyaya ünvanlanan monoloji nitqində özünü göstərir. Siyasi diskursların əsas hissəsini bu cür nitq və çıxışlar təşkil edir. Siyasi kommunikasiyanın başqa bir janrı siyasətçinin müsahibələrini, brifinq və mətbuat konfranslarında sualları cavablandırmasıdır. Əgər siyasi diskurs növü olan müsahibədə müəyyən məqamlarda dioloji nitqə keçidlər olursa, brifinq və mətbuat konfranslarında adresant – adresat – adresat ardıcılığı, rol dəyişməsi, ümumən, dialoq şərtini tam şəkildə əhatə etmir. Burada sual → suala cavab, yaxud stimül – reaksiya bir mənqa təşkil edir. Doğrudur ki, siyasi liderlərə, dövlət başçılara sual ünvanlanmış siyasi jurnalistlər bəzən cavabdan sonra həmin cavaba istinadla yeni bir sual ortaya atırlar. Protokol qaydalarından kənara çıxan belə siyasi kommunikasiya öz formasına görə dioloji nitqə oxşayır. Əslində, dialoqun təyini zamanı bu cür situasiyalar, belə kommunikativ proseslər nəzərə alınmamış və az öyrənilmişdir. Ümumiyyətlə, siyasi diskursun başqa janr formaları da qeydə alınır. Namizədlərin debatları dioloji nitqə oxşasa da fərqli səciyyəlidir. Debatlarda kommunikatorlar bir-birlərinin nitq aktlarına müraciət etsələr də, onların kommunikasiyası stimül → reaksiya → stimül → reaksiya şəklində sıralanma ilə getmir və nitq aktlarını debatda iştirak edənlər, əsasən, auditoriyaya istiqamətləndirirlər. Siyasi diskurs obrazlılığı, fakt çoxluğu, müqayisə, arqumentləndirmə, həmçinin metafor ilə zənginliyi ilə seçilir.

Siyasi metaforlar son dövrlərdə tədqiqata daha çox cəlb edilir. Belə metaforların

ictimai şüura və siyasi həyata təsirinin müxtəlif aspektlərinə diqqət cəmləşdirilir. Siyasi kommunikasiyaya marağın artması, informasiya mübadiləsinin genişlənməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyət dairəsinin artması, əhalinin böyük bir qisminin ölkənin, eləcə də cəmiyyətin siyasi həyatına qoşulması ilə bağlıdır. Siyasət cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edir və hər bir sahədəki fəaliyyət digərləri ilə sıx əlaqəyə malik olub ümumilikdə ölkənin, həmçinin dünyanın siyasi mənzərəsi ilə birləşir. Geniş auditoriyaya ünvanlanan siyasi diskursların böyük əhəmiyyət daşması zəminində metaforun dinləyicilərin əhval-ruhiyyəsinə təsiri artır. Siyasi diskurslarda metafordan istifadə olunması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi onların işlədilmə məqsədlərini açmağa kömək edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, metafor siyasi əsaslandırma, yaxud ümumiyyətlə əsaslandırma, fikri arqumentləşdirmə baxımından siyasətlə ilkin bağlılığa malikdir. Antik ritorika da böyük auditoriyanı irəli sürülən fikirlərə inandıрмаğa köklənmişdir. Hazırda siyasi metafor ayrıca elmi istiqamət kimi koqnitiv dilçilik, diskurs təhlili və ritorika ilə sıx bağlılığa malikdir.

C.Lakof bir hadisənin, predmetin mahiyyətini başqa birisinin mahiyyəti ilə əvəz edilərək təqdim edilməsini metaforlaşdırma hesab etmiş və bu prosesdə mənbə sahəsinin hədəf sahəsinə köçürülməsi, inikas etdirilməsini metafor adlandırmışdır [144, s.48]. Təqdim edilən konseptual metafor anlayışı və onun təhlili hazırda insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində, o cümlədən, siyasi diskurs sahəsində də tətbiqini tapmışdır. Əslində, konseptual metafor nəzəriyyəsinin siyasi diskursa tətbiqi C.Lakofun adı ilə bağlıdır. O, müharibə ilə bağlı metaforların siyasi diskursda işlənməsini araşdırmışdır.

Sosial, siyasi, iqtisadi proseslərin təsviri və təhlili zamanı hərblə bağlı söz və ifadələrdən geniş istifadə olunur. Siyasi liderlərin çıxış və nitqlərində müharibə mövzusunda çox rast gəlinir və bu mövzuda çıxışlarda dini metaforlar qeydə alınır.

*If the Russians use the atomic bomb, **Doomsday** will bedin. The world will be on the brink of disaster. The apocalypse is here! [171]. – Əgər ruslar atom bombasından istifadə etsələr, dünyanın axırı (məhşər günü) gələcəkdir. Dünyanı fəlakət bürüyəcəkdir. Apokalapsis baş verəcəkdir.*

Siyasi diskursdan götürülmüş bu fraqmentdə atom bombası hərbi terminindən istifadə edilmişdir. Silah müharibədə – döyüşdə düşmənlə vuruşmaq, mübarizə aparmaq üçün lazım olan vasitədir. Atom bombası da belə silahlardan biridir.

Məqalədə Rusiya-Ukrayna müharibəsinin gedişindən söhbət gedir, rusların bu müharibədə atom bombasından istifadə etmək istəyi qeyd olunur. Atom bombası haqqında oxucularda fon bilikləri vardır. Bu çox təhlükəli silahdır və onun tətbiqi böyük ərazilərin məhv edilməsi, şəhər və kəndlərin yerlə-yeksan edilməsi, bombanın təsiri altına düşmüş ərazinin yararsız hala düşməsi və bir daha çətin istifadə olunmasını reallaşdıracaqdır. Müəllif bu hadisəni dünyanın sonu kimi qələmə verir. Şübhəsiz ki, dünyanın sonu məhşər, qiyamət gününün başlanmasıdır. Məqalədə bu ifadə (Doomsday will bedin) də işlədilmişdir.

The world must not to put off till Doomsday the problem of Russia`s war with Ukraine- Dünya Rusiyanın Ukrayna ilə müharibə problemini qiyamətə qədər təxirə salmamalıdır. [171].

Bu kontekstdə istifadə olunmuş “ *to put off till Doomsday*” frazeologizmində dini termin metaforlaşmışdır. Frazeoloji birləşmə bir işin, problemin vaxtında həll olunması, onu sonraya saxlamaq mənası verir.

Dilin təbiətinə koqnitiv prizmadan yanaşma dünya mənzərəsinin insan təfəkküründə mental təsəvvürünü yaratmaqla bərabər bir təsəvvürləri müəyyən qaydada nizama salır, onların məntiqi ardıcılığını qurur. Mövcud koqnitiv strukturlar reprezentativdir. Onlar qəbul edilmiş informasiyanı təkə əks etdirmir, eyni zamanda dünya haqqında bilikləri strukturlaşdırmaq aləti rolunu oynayırlar. Məhz ona görə də, insanın bu və ya digər hadisəni, şəraiti dərk etməsi üçün təfəkküründəki koqnitiv strukturlarla qabaqcadan təyin olunur. Nəticədə insan faktlarla deyil, dünya haqqındakı təsəvvürləri ilə qərar qəbul edir. İnsan dünyanı psixikasını ilə yaradır. Gerçəklik danışanın şərhində müəyyən çevrilmələrə, transformasiyalara məruz qalır. Ona görə də bir obyektin vəziyyəti, yaxud keyfiyyəti başqa bir obyektin vəziyyət və ya keyfiyyəti ilə təsvir olunur. Bu proses metaforik köçürmələrin reallaşması, bir-birini əvəz etməsidir. Metaforlaşdırma mürəkkəb prosesdir. Hər bir danışanın nitqində

metaforların sıralanması, bir-birini əvəz etməsi və şərhini özünə yer almır. Bunun üçün güclü yaradıcı təfəkkür, ön biliklər, dərin təsəvvür vacib şərtidir. Qeyd olunan xüsusiyyətlər siyasi liderlərdə özünü daha aşkar göstərir. Eyni zamanda, siyasi diskurs kütləyə, geniş auditoriyaya ünvanlandıqda metaforların, xüsusilə koqnitiv metaforların dinləyənlər tərəfindən dərkində çətinlik yaradır. Siyasi diskursda danışanın yaratdığı metaforu izah və şərh etməsi də buradan irəli gəlir. Nümunədə partiyanın canlı orqanizm olması metaforunun müəyyən fəaliyyətlə (partiya baxır, süzgecdən keçirir, ələyir) şərhini də bundan qaynaqlanır.

Siyasi diskurs üçün vacib əlamətlərdən biri onun hakimiyyət uğrunda mübarizə ilə bağlılığıdır. Siyasi kommunikasiya prosesində danışan qarşı tərəfi ya belə mübarizəyə cəlb edir, ya da onu həyata keçirilən siyasətin doğruluğuna inandırır. Siyasi diskurs institusionaldır və belə formalara malikdir. Məsələn, hesabat məruzəsi, partiya proqramı, fərman, sərəncam, mövcud vəziyyətlə bağlı müraciət, başqa dövlətə nota və s. Siyasət iki səviyyədə fəaliyyəti əhatə edir. Birinci səviyyəyə, əsasən, siyasət hansısa ölkədə, yaxud ölkələr arasında hakimiyyətin, iqtisadi ehtiyatların bölünməsi üçün müəyyən fəaliyyət növlərini özündə birləşdirir. İkinci səviyyə şəxsi səviyyədir. Bu zaman fərdi şüurda siyasətin birinci səviyyəsi aktuallaşdırılır. Məsələyə bu yöndən yanaşdıqda birinci səviyyə institusional, ikinci səviyyə isə qeyri-institusional ünsiyyətlə həyata keçirilir [125, s.23]. Nəzərə almaq lazımdır ki, institusional siyasi diskursda danışan qeyri-institusional siyasi diskursa keçid edə bilir. Əgər fərman, sərəncam, bəyanat, nota xüsusi formaya, struktura malik olursa, hesabat məruzəsi, partiya rəhbərinin nitqi müəyyən məqamlarda sərbəst səciyyə daşıyır. Bu zaman nitq konkret plan çərçivəsinə malik olmur, danışan mövzu dairəsini məhdudlaşdırmaq və genişləndirmək imkanları qazanır. Danışan fikrini bir konseptual oblastdan digərinə köçürə bilir.

Konseptual metafor yaddaş leksikonunda metaforik freyemdə yerləşir. Metaforik freymin formal tərəfi strukturlaşmış kontura malik şəbəkə şəklindədir. Strukturlaşmış konturlar semantik təpələr (real denotat, yalançı denotat, şərait modeli), qövsələr (bir denotanın digəri ilə müqayisəsi, bir hadisənin başqa hadisə ilə dərgi), səviyyə və alt

səviyyələr (leksik, qrammatik, praqmatik, semantik), yuvalar (törəmə dolayı, konseptual metafora, konseptlər) ola bilər. Qeyd olunan strukturlar konseptual metaforun geniş dairədə fərqli səviyyələrdə tətbiqinə yol açır və bu cür tətbiq siyasi diskurs mətnlərində kifayət qədər müşahidə olunur.

Last year, Russian troops invaded Ukraine. A large-scale war began. This is a military intervention. The Russian military killed a lot of *innocent people*- *Keçən il rus qoşunları Ukraynanı işğal etdi. Genişmiqyaslı müharibə başladı. Bu hərbi müdaxilədir. Rus hərbciləri çoxlu günahsız insanı qətlə yetiriblər* [171].

Günah insanın Allahın təyin etdiyi yolu azmaqdır. Xristianlıqda öldürmək günahlardan biridir. Allah insanları günahsız yaradır. Kimin günahkar və günahsız olmasını Allah bilir. Ona görə də, öldürülən günahsız sayılır. Yuxarıdakı nümunədə isə *innocent people* birləşməsi dinc əhali, müharibədə hərbcı, əsgər kimi iştirak etməyənləri ifadə edir. Öldürmək və şəhid etmək bir sıra kontekstlərdə sinonim rolunu oynayır. Lakin dini baxımdan şəhid fərqli məna daşıyır. Verilmiş kontekstdə günahsız adamlar birləşməsindən istifadə edilmişdir. Siyasi diskursda günah, *innocent people* dini anlayışları işlədilmişdir. Təbii ki, bu sözlər dilin ümumişlək leksik qatına daxildir. Lakin siyasi diskursda onlar konseptual dini metafor kimi təqdim olunurlar.

Yalnız insanı deyil, canlı varlıqları öldürmək də günah sayılır.

Perhaps it was a sin to kill the fish. I suppose it was even though I did it to keep me alive and feed many people. But then everything is a sin. Do not think about sin. It is much too late for that and there are people who are paid to do it. Let them think about it [161] – *Ola bilsin ki, balığı öldürmək günahdır. Amma mən onu özümün yaşamağım üçün öldürmüşəm. Hələ çoxlarını da onun əti ilə qidalandıracam. Belə götürəndə, dünyada elə hər şey günahdır; günah olmayan nə var ki? Heç düşünməyə dəyməz. İndi bu barədə fikirləşmək gecdir. Bir də bu haqda qoy o adamlar narahat olsunlar ki, günah-savab üçün pul alırlar* [160].

Qoca balıqçının düşüncələrini canlandıran bu kontekstdə öldürmək – günah, öldürən – günahkar metaforları anlayışın dini zəmində şərh prosesinde yararır. Mətnə günaha görə cavab vermək, sorğu-suala çəkilmək də implisit şəkildə ifadəsini

tapmışdır.

Metafor modellərinin koqnitiv təhlili zamanı müxtəlif leksik-semantik qruplara, nitq hissələrinə aid elementlər nəzərdən keçirilir. Tədqiqata yalnız metaforik ifadələr deyil, başqa məcaz növləri də cəlb edilir. Metaforik epitet, metaforik müqayisə, hiperbola, litota, təcəssüm və s. belə məcazlardandır. Bu ondan irəli gəlir ki, koqnitiv təhlildə anlayışların yaxınlaşması səviyyə və struktur fərqlərindən (müxtəlif nitq hissələrinə, leksik-semantik tərtiblərə, semantik birliklərə, qruplara aid vasitələr) daha vacib amildir. Bu cəhəti A.P.Çudinov siyasi metaforların tədqiqi ilə bağlı monoqrafiyasında xüsusi qeyd etmişdir [122, s.41-42]. Ümumiyyətlə, konseptual metafor müxtəlif səviyyələrdə eyni zamanda reallaşa bilər. Belə səviyyə kontekst, mətn və diskurs səviyyəsi olur. Metaforik ifadənin mənasını çox zaman kontekst açır. Bununla belə, kontekst metaforik mənanı müəyyənləşdirməkdə ilkin səviyyədir. Konseptual metaforun koqnitiv təhlili kontekstdən mətnə, mətndən diskursa keçidi nəzərdə tutmalıdır. Aydın ki, siyasi kommunikasiyanın iştirakçıları, daha dəqiq desək, adresat, yaxud adresant – metaforik mənanın dərk olunması üçün bu cür təhlil və ya şərh aparmırlar. Çünki siyasi diskurs davam edir və danışan öz fikir və mülahizələrini dayandırmır, adresatların diqqətini metaforik ifadənin mənası üzərində cəmləşdirmir.

Şəhid anlayışı Qurani-Kərimdə “Bəqərə” və “Ali-İmran” surələrində təyin edilmişdir: *“Allah yolunda öldürülənlərə “öli” deməyin, əksinə (onların ruhları Bərxəz aləmində müstəqil şəkildə, yaxud “misal” qəlibinə daxil olmaqla) diridirlər və lakin (bunu) siz dərk etmirsiniz”* [26, s.20]. Ayədən çıxan mənaya görə şəhid Allah yolunda öldürülənlər, ölənlərdir. Allahın yolu isə həqiqət, azadlıq, doğruluq yoludur. Əgər İslamda şəhid edilmiş günahsız insanlar da şəhid statusuna malik olurlarsa, xristianlıqda günahsız insanları öldürənlər böyük günah sahibi olurlar. *Innocent people* söz birləşməsi təkrar nominasiya vahididir və insanların müəyyən keyfiyyətə görə fərqləndirilən qrupunu ifadə edir. Günah dini termin olaraq Allahın əmrinə, iradəsinə əks, zidd əməldir. Günahsız belə bir əmələ yol verməmiş adamdır. Günahsız insan Allah adamıdır, təmiz, saf niyyətli insan, günah işlətməmiş şəxsdir. Qeyd edildiyi

kimi, insanın günahkar olub-olmamasını Allah bilir.

And Jesus said to them, "Do you suppose that these Galileans were greater sinners than all other Galileans because they suffered this fate? I tell you, no, but unless you repent, you will all like wise perish. Or do you suppose that those eighteen on whom the tower in Siloam fell and killed them were worse culprits than all the men who live in Jerusalem? I tell you, no, but unless you repent, you will all likewise perish.

– İsa onlara demişdir: – Doğrudanmı siz bu qalileyenlərin başına belə bəla gəldiyinə görə onları başqa qalileyenlərlə müqayisədə böyük günah sahibi olduğunu düşünürsünüz? Mən sizə deyirəm, yox. Əgər siz günahlarınızı etiraf etməsəniz, siz də bu şəkildə öləcəksiniz. Yaxud siz elə fikirləşirsiniz ki, Siloamedəki qüllənin uçmasından ölən 18 nəfər Yerusəlimdə yaşayan bütün kişilərdən pis cinayətkarlar olmuşlar? Mən sizə deyirəm, yox. Əgər siz günahlarınızı etiraf etməsəniz, siz də bu şəkildə öləcəksiniz.

Nümunədə günah dini anlayışı müstəqim mənada olsa da, müxtəlif hadisələrlə əlaqələndirilərək iki qrup insanın günahkar və böyük günahkar kimi fərqləndirilməsinin yanlışlığı qeyd olunur. Motivləşmə hansısa hadisə zamanı günaha görə ölmək və bu hadisənin təsirindən uzaq olmaq nəticəsində sağ qalmaq əsasında gedir. Baş vermiş bu və ya digər hadisə nəticəsində ölüm həmin hadisənin günahkarı, yaxud günahkarları cəzalandırmaq məqsədilə yaradılmasını təsdiq etmir. Bunu iddia etmək Allahın işinə qarışmaqdır. Ona görə də, İsa “günahı etiraf etmək” ifadəsini işlətmişdir.

Konseptual metafor modeli açıqlığı ilə seçilir və yeni komponentlərin qoşulması ilə genişlənir. Konkret modelin hansı istiqamətdə genişlənməsini təyin etmək olur. Konkret model yuxarıdakı siyasi diskursda işlədilmiş metaforik dini metafor istiqamətində genişlənir. Din müqəddəslik, sakrallıq, saflıq, təmizlik, inam, etiqad yoludur. İnsanların azadlıq, Vətən uğrunda mübarizələri də müqəddəs hesab olunur. Müharibə və münaqişələr dövründə siyasi kommunikasiyada şəhid, günahsız insan, qazi kimi dini metaforların işləkliyi diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, siyasi diskurslarda inam, etiqad, həqiqət, təmizlik, saflıq kimi mücərrəd anlayışların istifadə olunması zamanı dini mənbələrə, əsaslara istinad edilir.

Qurani-Kərimin “Əl-Müzəmmil” surəsinin 12-13-cü ayələrində deyilir: “*Həqiqətən, bizim yanımızda (axirət aləmində) ağır zəncirlər (qandallar) və şiddətlə yanan alovlu bir od vardır. Və boğazda ilişib qalan bir yemək və ağırlı bir əzab (vardır)*” [26, s.574]. Yolunu azmış insanlar, günahkarlar, imandan üz çevirənlər cəhənnəmə göndəriləcək, orada onlar cəhənnəm odunda yanıb yox olacaqlar. Cəhənnəmə getmək geriyə qayıdışın yoxluğu, itib getmə, yox olma, bir daha heç yerdə görünməməkdir.

İngilis dilində cəhənnəm *hell, inferno, hades* sözlərindən biri ilə ifadə olunur.

– *The occupiers howled because of the “inferno” near Kherson: they ask for Soviet helmets and candles with incense. – Xersonun ətrafı cəhənnəmə çevrildiyi üçün işğalçılar sovet dəbilqələri və ətirli şamlar istəyi ilə inildəyirlər.*

Siyasi diskursdan olan bu fraqment mikrotəməni açır və qapayır. Konseptual aspektdən yanaşdıqda mikrotəmənin özəyini cəhənnəm konsepti təşkil edir. Onun mahiyyətinin dərk olunması üçün fon biliklərindən istifadə etmək lazım gəlir. İşğal və işğalçılar ümumi siyasi hadisənin mərkəzində durur. Problemin sülh yolu ilə həllinə rəvac verməmək, şəhər və kəndləri, müxtəlif əraziləri cəhənnəmə çevirir. Əslində nə Xerson, nə də onun ətrafı konkret olaraq cəhənnəmin yeri deyildir. Burada insanların od-alov içində, başlarına yağın bombaların altında məhv olması, əzab çəkməsi metaforik köçürməni motivləşdirir. Hadisənin konseptual dini metaforla ifadəsi qiymətləndirməni konkretləşdirir, sabitləşdirir.

Dünyanın dildə konseptuallaşması və kateqorialaşması məsələlərini öyrənən koqnitiv dilçilik metodlarının tətbiqi, eləcə də siyasi diskurs mətninin şərh, izahı məqsədlə mental mexanizmlərin istifadə olunması mürəkkəb koqnitiv hadisə əmələ gətirir. Burada dil və dini təfəkkür, dini düşüncə tərzindəki münasibət, dünyanın dil mənzərəsi ilə dünyanın din mənzərəsinin əlaqələndirilməsi zəruriləşir. Dini ölçülər insan təsəvvürünün tamamilə başqa aspektdə strukturlaşmasına zəmin yaradır. İnsan həyatının dini və fani tərəflərinin komparativ təhlili irrasional və rasional dərki, dünyanın verballaşması və qavranması mürəkkəb koqnitiv mexanizmin fəaliyyətini gerçəkləşdirir. Ölmək – ölü – od – alov – cəhənnəm xətti dil strukturları ilə bilik

strukturları arasında mürəkkəb əlaqə əmələ gətirir. Danışan-dinləyən istiqamətində təsiri inikas etdirən kommunikativ rol kateqoriyası anlayışları prizmasından baxdıqda danışanın istifadə etdiyi sözlər və bu sözlər arasındakı implisit, eləcə də eksplisit məna əlaqələri eyni bir aktualizatorun kommunikativ rollar kateqoriyasına təkrar-təkrar daxil olmasını, onunla kəsişməsini reallaşdırır. Semantika ilə konseptual metafor arasında mürəkkəb rabitə əmələ gəlir ki, onun izahı koqnitiv təhlilə əsaslanır. Obyekt – mənbə ilə obyekt – hədəf arasındakı əlaqə xətti bu və ya digər dərəcədə eksplisit olsa da (ölmək – cəhənnəmə getmək), onların əvəzlənməsi (candles with incense – ölü), koqnitiv metaforun əmələ gəlməsi implisit səciyyə daşıyır. Koqnitivistika və konseptual metafor nəzəriyyəsində bu məsələyə xüsusi diqqət verilir [93, s.56-57; 87, s.134-135 və s.].

Dini tematikanın müxtəlif diskurslarda, o cümlədən də siyasi diskursda aşkara çıxmasında dini leksika və dini terminlər xüsusi rol oynayır. Dini tematikanın leksik qruplarının öyrənilməsi üçün koqnitiv – matris üsulundan istifadə edilir. Koqnitiv dilçiliyin inkişafı və dini əhəmiyyətli konseptlərin təsvirinin çoxplanlılığı dini təcrübənin dil vasitələrinin verballaşdırılıb saxlanılmasını, dərkətmədə antroposentrizmlə teosentrizmin qarşılıqlı təsirini, dini dilin tədqiqini tələb edir. Bundan əlavə dindarların və ateistlərin nitq davranışının koqnitiv mexanizmlərinin öyrənilməsi tələbləri meydana çıxır [104, s.141; 68, s.158; 60, s.112]. Qeyd olunan məsələlər çox zaman dini diskursun, dini mətnlərin, ümumiyyətlə dini dilin tədqiqi prosesində öyrənilir.

Tərkibində dini terminlər olan nitq aktlarının, belə nitq aktlarının müəyyən toplusundan formalaşan mürəkkəb sintaktik bütövlərin izahı dini fon biliklərini tələb edir. Çox zaman fon biliklərinin olmaması məna və məzmun itkisinə səbəb olur. Siyasi diskurslarda qeyd edilən cəhət, adətən, nəzərə alınır. Siyasi liderlərin nitqində istifadə olunan dini metaforlar elə qurulur ki, onların dərki dinləyənlər üçün çətinlik törətməsin.

Siyasi diskurs geniş auditoriya üçün nəzərdə tutulduqda burada danışanın fikrinin sadə və anlaşılıqlı olmaqla məntiqi ardıcılıqla davam etməsi nəzərə alınır. Geniş

auditoriyayı birləşdirən amillərdən biri də dindir. İnsanların inam və etiqadına əsaslanmaq, məhz bu aspektdə onlarla bir cərgədə, bir sırada durmaq siyasi diskursun təsir gücünü artırır.

Diskursun müxtəlif tipləri arasında, bir çox hallarda, əsaslı demarkasiya xətti olmur. Bu cəhət media diskurslarda özünü aşkar şəkildə göstərir. Media diskursunu səciyyələndirən kriteriyalardan biri onların kütləvi oxucuya, kütləvi tamaşaçıya, kütləvi dinləyiciyə ünvanlanmasıdır. Lakin tematik baxışdan media diskurslar siyasi, dini, tibbi, hüquqi, hərbi və s. mövzulara bölünür. Nəticədə kütləvi informasiya vasitələrində fərqli diskurs növlərinə aid mətnlər təqdim edilir. Bu cür mətnləri konkret diskurs tipinin təhlilinə cəlb etmək mümkün olduğu kimi, onları ümumi media diskursu olaraq tədqiq etmək olar.

3.2. Media diskursda dini metaforlar

Media diskurs anlayışının izah və şərhə bilavasitə media vasitələrində çap olunmuş və ya digər kütləvi informasiya vasitələri ilə yayımlanmış materiallar hesab olunur. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, media diskurs kütləvi informasiya vasitələrində reallaşan diskursiv fəaliyyətdir. Medianın əsas vəzifəsi müəyyən zaman kəsiyi üçün daha çox insanı maraqlandıran məlumat və faktların yayılmasıdır. Doğrudur, media imkan daxilində başqa məlumatları, daha dəqiq desək, ümumi şəkildə gündəmdə olmayan məlumatları da oxucu və tamaşaçılarına çatdırır. Qeyd olunan məsələni bir neçə qəzet materialları əsasında aydınlaşdırmağa çalışaq.

“The Times” Böyük Britaniyanın yüksək tirajla yayımlanan qəzetlərindən biridir. Qəzetin hər bir sayında müxtəlif rubrikalara aid materiallar 64 və daha çox səhifədə fərqli şəkildə paylanır. Bu qəzetin News, World, Comment, Business, Sport və başqa rubrikaları vardır. Qəzetin birinci səhifəsi anonsları, yaxud manşetə çıxarılmış yazıları əhatə edir. Birinci səhifə qəzetin ən vacib materiallarına və beləliklə, media diskurslarına oxucunun diqqətini cəlb edir. Bu səhifənin World rubrikasındakı

materiallara nəzər saldıqda əsas yerin Rusiya-Ukrayna müharibəsinə, ABŞ-nin eks prezidenti Trampın məhkəməsinə, Pakistan və Sudandakı vəziyyətə, miqrasiya probleminə, Çinlə ABŞ arasındakı münasibətlərə verildiyi və dünyada baş verən digər məsələlərə dair materialların üstünlük təşkil etməsi aşkar görünür. Təbii ki, qəzetin birinci səhifəsindəki anonslar bu nömrədə getmiş bütün media diskursları əhatə etmir. Qəzetdə ayrı-ayrı başlıqlar altında kifayət qədər çox sayda yazı çap olunmuşdur. Bu yazılar dünya həyatının müxtəlif sahələrinə həsr olunmuşdur. Xarici ölkələrdəki vəziyyətlə bağlı yazıların əksəriyyəti Ukrayna, Rusiya, Pakistan, Sudan, Türkiyə və başqa ölkələrə aiddir. Ölkələrin bu şəkildə paylanması dünyadakı mövcud siyasi vəziyyətlə bağlıdır. Qəzet daha kritik, diqqəti cəlb edən problemləri ön plana çəkmişdir. Əgər bu qəzetin ardıcıl saylarını nəzərdən keçirəlik, ümumi mənzərənin tədricən dəyişməsinə görəlik. Diskurs tiplərinə görə bölgü aparsaq, qəzetdə siyasi diskursların sayının çoxluq təşkil etdiyini söyləyə bilərik. Fərqli mövzuları əhatə edən diskurslar azdır və onlar aşağı informasiya tələbinə malikdir. Yəni bu yazıların bu nömrədə və ya bir ay, iki ay və s. sonra verilməsi, yaxud ümumiyyətlə çap olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kütləvi informasiya vasitələrinin oxucuları bilavasitə bu yazıların axtarışında deyillər. Şübhəsiz ki, çap olunan yazı oxucuların müəyyən qisminin diqqətini cəlb edə bilər, maraq doğura bilər. Kütləvi informasiya vasitələri media diskursların rəngarəng, çoxşaxəli mövzularda olmasına da əhəmiyyət verir, ədəbiyyat, incəsənət, sosial məsələlər və sair haqqında da məqalələrə yer ayırırlar.

Eyni xüsusiyyətlər, demək olar ki, bütün qəzetlərdə müşahidə olunur. Media ölkədə, dünyada baş verən ən mühüm hadisələrə reaksiya verir. Kütləvi informasiya vasitələrində ən çox siyasi, iqtisadi, sosial, mədəniyyət, idman, tibb, hərbi və dinə aid yazılar, xəbərlər çap olunur. Tematika əsas götürüldükdə media diskursları siyasi, iqtisadi, tibb, dini, hüquqi diskurs tiplərini daha çox əhatə edir.

Media diskurslarının hansı mövzuya həsr olunması, hansı diskurs tipinə aidliyindən asılı olmayaraq onlarda metaforlardan istifadə edilir. Metafor media diskurslarının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bundan əlavə metaforların işlənməsi media diskurslarının obrazlılığını, emosionallıq və ekspressivliyini artırır, oxucuya təsiri

gücləndirir. Media diskursların daimi inkişafı, onların institusional diskurslarla əlaqəsi yeni obrazların və yeni metaforik modellərin yaranmasına zəmin yaradır. Bəzən mövcud metafor modellərinin genişlənməsi baş verir. Metafor naməlum gerçəkliyi məlum mənzərə ilə əvəz edir, bir mədəni sahəyə aid bilik və təcrübəni digərinə köçürür [49, s.85].

Media diskurslar müxtəlif diskurs tiplərini əhatə etdiyinə görə, onun metafor sahəsinin konkret diskurs tipinin metafor sahəsindən fərqlənməsini söyləmək olmaz. Müasir mediada çox işıqlandırılan sahələrdən biri də idmandır. Bu baxımdan, idman diskurslarında metaforların işlənməsini nəzərdən keçirmək də maraq doğurur.

Xüsusi idman ədəbiyyatından fərqli olaraq, mediada çap olunan idman diskursları daha sadə dildə yazılır. Bu da medianın dar ixtisas sahəsinin mütəxəssislərinə deyil, kütləvi oxucuya xidmət göstərməsi ilə bağlı hadisədir.

Hər bir sahəyə aid diskurs bu sahənin spesifik leksikasından istifadə edir. Eyni zamanda bir sıra başqa sahələrə aid leksika da diskurslarda yer alır. Dini leksika bütün növ diskurslarda istifadə olunur. Tədqiqatçılar idman media diskurslarında dini metaforların işlənməsini qeyd etmişlər [55, s.42; 56, s.64]. Müəllif alman futbol diskursunda – idman dindir metafor modelinin formalaşdığını göstərmişdir. Bu metaforlar kütləvi informasiya vasitələrində futbol haqqındakı məqalələrdə aşkara çıxır. Dini metaforların daha çox futbola aid yazılarda işlədilməsini V.Katermina və N.Solovyeva Britaniya qəzetlərinin idman diskurslarının tədqiqi zamanı müəyyənləşdirmişlər. Onlar Böyük Britaniyanın ən çox oxunan qəzetlərindəki idman diskurslarındakı dini metaforları toplamış, onların arasında *scapegoat*, *a stumbling block*, *cornerstone*, *anathema*, *behemoth*, *Judas*, *to fall from grace* dini metaforların işlək olduğunu müəyyənləşdirmişlər. *Judas* futbol və rəqbidə daha çox pul almaq üçün başqa kluba keçən oyunçunu bildirir [68]. Media diskurslarda dünyanın sonu obrazı çox istifadə olunur. Bu məqamda apokalipsis sözünün işlədilməsi müşahidə edilir. Dünyanın sonu Allahın əlindədir və onu insanlara Allah göstərə bilər. Onun qarşısını almaq mümkün deyildir, ondan qaçmaq, gizlənmək mümkün deyildir. Yer kürəsində baş verən hər bir böyük fəlakət insanları düşündürür. Bu, Allahın bəlasıdır, yoxsa

təbiətin sıradan olan hadisəsidir? Media diskurslarda bu cür hadisələr Allahın bəlası, Allahın qəzəbi adlandırılır.

Putin is an executioner, he is an evil who carries out the genocide of the Ukrainian people. These floods, earthquakes are God's punishment. Judgment day is near- Putin cəlladdır, Ukrayna xalqının soyqırımını həyata keçirən şərdir. Bu sellər, zəlzələlər Allahın cəzasıdır. Qiyamət günü yaxındır [171].

Verilmiş kontekstdə insanın şəər və bəla ilə (evil) eyniləşdirilməsi metaforlaşdırmış obrazı yaratmağa xidmət edir. Mətnə dini metafordan istifadə edilmişdir. Dini metaforik obrazlar ardıcıl işlədilir. Kontekstin ikinci hissəsində təbiət hadisələri Allahın qəzəbi, bəlası, cəzası kimi təqdim olunur. Son cümlədəki dini termin də metaforik mənə daşır. Burada dünyanın müəyyən yerində baş verən hadisənin qiyamət gününü (*Judgment day*) yaxınlaşdırması qeyd olunur. Mətnə müxtəlif konvensional dini metaforlar bir-birinin ardınca işlədilərək dünya mənzərəsinin ümumi obrazını formalaşdırır ki, bu da hadisələrin gedişinin dəhşətli faciəyə apardığını assosiativ olaraq canlandırır.

Dünyanın sonu günahlara görə cavab günüdür. Bu gün hər kəs əməlinə görə cavab verəcəkdir. Siyasi diskursdakı Allahın bəlası, Allahın qəzəbi və dünyanın sonu dini metaforlardır. Müəllif bəla və qəzəbin hansı formada gələcəyini deyil, onun Allah tərəfindən göndəriləcəyi baxımından ən ağır olacağını qabartmış olur. Məsələyə qeyd edilən aspektdən yanaşdıqda dini metaforlar gerçəklik hadisələrini intensivləşdirməklə digər məcaz növlərini, göstərilən halda mübaligəni, hiperbolanı da aktuallaşdırır.

Media diskurslarda inam, etiqad, günah, cənnət, cəhənnəm, ruh, möcüzə, ürək, qəlb, qorxu, cəza, qəzəb, şeytan, mələk (punishment, evil, judgment, penance, judgment day, satan, devil, angel və s.) kimi dini terminlər və sözlər metaforların yaradılmasında geniş istifadə edilir. Bu dini leksik vahidlərin əksəriyyəti ilkin konsept kimi çıxış edirsə, qalan hissəsi ikinci konsept rolunu oynayır.

İnam dini termini güc, qüvvə, mübarizlik, cəsarət şəklində metaforlaşır. İnam dini leksemi həm ayrılıqda, həm də qalxan sözü ilə birləşmədə zireh, qalxan mənasında metaforlaşır: inam qalxanını heç bir mərmə deşə bilməz.

Media diskursun əsas məqsədlərindən biri hadisə və faktlar haqqında məlumatı yaymaqdır. Fakt həqiqətin təsdiqi funksiyasını yerinə yetirir. Eyni zamanda bu və ya digər fakt irəli sürülmüş hökmün doğruluğunun göstəricisi olur. Media diskursda faktlar və hadisələr gündəlik reallıqlar prizmasından təqdim olunur. Reallıq insandan asılı olmayaraq mövcuddur. Fakt üçün bu səciyyəvi deyildir. İnsan gerçəklik obyektini hissələrə bölür, onun müəyyən aspektini seçir, onu konseptuallaşdırır, mülahizə şəklində strukturlaşdırır və yalnız bundan sonra ondan həqiqət mənasını çıxarır, onu dəqiqləşdirib fakta çevirir. Media diskurslarda təqdim edilən hadisə və faktların doğruluğu subyektiv səciyyə daşıyır. Çünki bu məlumatlar müəyyən mövqedən ortaya qoyulur, oxucunu bu mövqeyə inanmağa sövq edir. Buradan belə nəticə çıxır ki, mediafaktlar inandırıcılığa malik olmalıdır. Mediafaktların təqdimatı zamanı dini leksikadan, eləcə də dini metaforlardan istifadə edilməsinə üstünlük verilməsi də bu səbəbdən irəli gəlir.

Ümumi qənaətə görə, dini diskurs inam yaratmaq, insanı dinə bağlamaq intensiyası daşıyır. Bu elə bir ünsiyyətdir ki, o, insanda inam və etiqadı formalaşdırır. Dini ünsiyyət, dini diskursun köməyi ilə reallaşır. Belə ünsiyyət insanı daxilən təmizləyir, inam və etiqada çağırır, dini təlimi izah edir, Allaha sığınmağa dəvət edir [77, s.6]. Bununla yanaşı, dini leksika və dini metaforlar da oxşar funksiyaları müxtəlif tipli diskurslarda işlənməklə yerinə yetirir. Dini metaforlar dini diskursların ayrılmaz tərkib hissələridir və belə diskurslarda onların işlənmə tezlikləri kifayət qədər yüksəkdir. Digər tipli diskurslarda isə dini metaforların məhsuldarlığı azdır.

Ünsiyyət iştirakçıları metafordan dərkətmə aləti kimi istifadə edir və beləliklə, abstrakt obyekt və predmetlər haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə edirlər. Müasir dövrdə cəmiyyət dini dəyərlərə üstünlük verir, onlara əməl etməyə və onları qorumağa çalışır. Bu baxımdan, media diskursda dini metaforların işlənməsi həm dini dəyərləri qabartmağa meyillilikdən, həm metaforun təbiətindən, həm də media diskursların oxucuların diqqətini cəlb etmək xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Ünsiyyətin uğurluluğu onun iştirakçıların marağına uyğun getməsindən əsaslı şəkildə asılıdır. Metaforlar diqqəti cəlb edən vasitə olduğuna görə, onların kommunikasiya prosesində tətbiqi

əhəmiyyət daşıyır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, eyni tipli diskurslarda müəyyən metaforların təkrar işlədilməsi həm onun düzgün dərk olunmasını, həm də yadda qalması və sabitləşməsinə təmin edir. Belə metaforlar informasiyanın dəqiq çatdırılması və şəraitin qiymətləndirilməsi cəhətdən də əhəmiyyətlidir. Oxucu metaforun qiymətləndirmə potensialını bildikdə və əvvəl tanış olduğu metaforu gördükdə, eşitdikdə onun konnotativ mənasını qavramağa əlavə vaxt sərf etmir, metaforik mənanın yaranma mexanizmi üzərində düşünmür.

Metaforun qiymətləndirmə funksiyası ictimai və fərdi qiymətləndirmə dərəcəsi əsasında təcrübənin müəyyən mədəniyyətdə qəbul olunmuş çərçivədə qruplaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu halda müvafiq normalar sistemi, stereotiplər, dəyərlər də öz rolunu oynayır. Metaforun qiymətləndirmə funksiyası obyekt və hadisələrin qiymətləndirilmə konseptuallaşması, eləcə də qiymətləndirilmə kateqoriyalaşdırılmasını nəzərdə tutur [62, s.13]. Qiymətləndirmə hadisənin nəticəsinə əsaslanır.

Now Russia is not the same as we thought about it. This hell beast is very weak. The extent of the challenge posed by Russia to the World should not be exaggerated. Although it is boastful of its armed strength, Russia's military spending fell (Myths and misconceptions). – İndi Rusiya fikirləşdiyimiz kimi əvvəlki deyil. Bu cəhənnəmin vəhşi heyvanı çox zəifdir. Rusiyanın ordusunun gücü ilə bağlı dünyanı hədələri əsassızdır. Çünki onun ordusunun potensialı aşağı düşmüşdür.

Media diskursun bir fraqmenti olan bu nümunə mikrodiskursdur və ümumi diskursun mətninin bir abzasından götürülmüşdür. Bu media diskurs monoloq formasındadır və müəllif onu bütün oxuculara ünvanlamışdır. Nümunədə dini leksika müəyyən tematik ətrafda cəmləşmişdir. Müasir cəmiyyətdə hərbi nizamsızlıq hiss olunur. Mətdə dini leksikanın işlədilməsində heç bir məhdudiyət yoxdur. Eyni zamanda, dini leksika tematikaya bölünür, leksik-semantik qruplara ayrılır. Allahın adları, dini personallar (əzrayıl, cəbrayıl, mələklər), dini məkanlar (cənnət, cəhənnəm, bu dünya, o dünya), dini-əxlaqi qaydaların pozulmasını ifadə edən adlar (günah, günahkar), mərasimlər (dəfn, kəbin) və başqa dini leksika qrupları ayırmaq

mümkündür. Eyni leksik-semantik qrupa daxil olan leksik vahidlərin yaxın ətrafda işlədilməsi dini metaforların təyin edilməsinə kömək edir. Yuxarıda verilmiş nümunədə dini termin başqa leksik vahidlə yanaşı işlənməklə (hell beast) yeni metoforik obraz əmələ gətirmişdir. Dövlət, eləcə də bu dövlətin ordusu cənnətin vəhşi heyvanına bənzədilir. Dini termin dilin ümumişlək sözləri, xüsusilə feillərlə birləşərək dini metonimiya və dini metafor əmələ gətirir. Məsələn, ingilis dilindəki paradise (cənnət) dini termini bir sıra feillərlə cənnət konseptinin metaforlaşmasında iştirak edir. Bu məqamda göylər sözünün də feillərlə birləşmələri cənnət konseptinin metaforlaşmasında istifadə oluna bilər. *Resolve – həll etmək, yoluna qoymaq, thank – təşəkkür etmək, xeyir-dua vermək, come out of – enmək, rest in – istirahət etmək, stay – qalmaq, send – göndərmək* və s. bu qəbildən olan feillərdir. Qeyd edək ki, bu xüsusiyyət german, eləcə də müxtəlif dillərin dini metaforlarında müşahidə edilir. Azərbaycan dilində *göylərdə olmaq, göydən düşmək, göylərə qaldırmaq* və s. dini metoforik obrazlardır. Müasir ingilis dilinin dini metaforlarının başqa dillərin dini metaforları ilə səsləşməsi dini düşüncə tərzinin yaxınlığından irəli gəlir.

Media diskursdan verilmiş nümunənin götürüldüyü məqalənin başlığında mif leksik vahidindən istifadə edilmiş və yazıda bu mifin ömrünü başa vurduğu göstərilmişdir. Yəni Rusiyanın güclü ordusu mifi dağılmışdır. Bu hadisəni müqəddəs kitabı oxuyub başa çatdırmaqla müqayisə etmək olar. Xətm etmək ərəb dilində xitam vermə, Quranın oxunmasının başa çatdırılması sözüdür. Mifə, nağıla son qoymaq, onun haqqındakı düşüncələri xətm etmək, başa çatdırmaq, dinlənilməsinə son qoymaq şəklində metaforlaşmışdır.

Media diskursdakı cəhənnəm vəhşisi, cəhənnəm köpəyi (hell beast) birləşməsinin metafor kimi izahı kontekstlə açılır. Kontekstdə həqiqətin gec də olsa nümayiş etdirilməsi göstərilir. Millətə həqiqətin göstərilməsi, deyilməsi onun inamının qırılmasının qarşısını alır.

Dini metaforların izahı çox zaman dini diskurs və dini mənbələrə istinad etməyi zəruriləşdirir. Dini metafor istər dini diskurslarda, istərsə də başqa diskurslarda praqmatik funksiyanı da yerinə yetirir. Qeyd olunduğu kimi, dini metaforun işlədilməsi

adresata təsirin effektini artırır, onda müvafiq emosional hiss və duyğunu yaradır.

But, he thought, I keep them with precision. Only I have no luck any more. But who knows? Maybe today. Every day is a new day. It is better to be lucky. But I would rather be exact. Then when luck comes you are ready [161]. – Amma o fikirləşdi ki, mən onları dəqiqliklə saxlayıram. Yalnız mənim daha bəxtim yoxdur. Amma kim bilir? Bəlkə bu gün. Hər gün yeni bir gündür. Şanslı olmaq daha yaxşıdır. Amma mən dəqiq olmağa üstünlük verirəm. Sonra bəxt gələndə hazırsan 160].

Tale dini anlayış kimi Allahın insana verdiyi ömür və bu ömürdə insanın qarşısına çıxan hər şeyi özündə birləşdirir. Taleyin üzə gülməsi frazeoloji birləşmədir və işi düz gətirmək frazeologizmi mənasında işlənir.

Metaforik təsvir müəyyən modelin tətbiq olunmasıdır. Bu halda gerçəkliyin obyekt və ya predmetləri təsəvvür və təxəyyülün köməyi ilə yerini dəyişir. Belə yerdəyişmə prosesi semantik hərəkətlə təsvir oluna bilər. Təsəvvürdə hərəkət etmə, yayılma və birləşmə metaforik prosesin mahiyyətini açır. Yayılma müqayisə yolu ilə mənanın genişlənməsini əhatə edərsə, birləşmə yeni məkanın əmələ gəlməsini reallaşdırır. Ürək motordur (mühərrikdir). Baş kompüterdir. Baş saatdır. Bu cümlələrdə aşkar implisit müqayisə, aşkar eyniləşdirmə vardır. Yerdəyişmə, hərəkət birinci obyektə əsasdır. Semantik yerdəyişmə mənanın genişlənməsinə aparır. İki obyektə birinin semantik yerdəyişməsi, onun başqa obyektin müvafiq keyfiyyəti ilə müqayisədə eyniləşdirməyə aparır. Daha çox danışmaq dilində işlənən motor sözünün işləmə keyfiyyəti ürəyin döyülmə keyfiyyəti ilə müqayisə edilir. Kompüter çoxsaylı əməliyyatları çox qısa bir zamanda yerinə yetirir. Hər bir suala cavab verən, hər müşkülə reaksiya verən düşüncə, ağıl, bilik tərz, beyin fəaliyyəti başı kompüter adlandırmaq imkanı yaradır.

Metaforlaşma obrazlı, rəmzləşdirilmiş, eləcə də miflər hesabına da baş verir. Bu cür metaforları birbaşa dini metaforlar adlandırmaq olmasa da, onlar mahiyyət etibarilə dini metaforlara yaxınlığı ilə seçilir.

Hər bir dildə ifadəliliyi, ekspressivliyi, emosionallığı artırmaq üçün istifadə olunan xüsusi vasitələr vardır. Metaforlar da belə vasitələr sırasına daxildirlər. Mifoloji

təsəvvür tarixinə görə daha qədimdir və dinin yaranması mifologiya ilə bağlılığa malikdir. Əjdaha, cin, küpəgirən qarı, div, təpəgöz, əcinnə və s. abstrakt varlıqlar mifologiyada ifadəsini tapan mifoloji varlıqlardır. Hər bir xalqın mifologiyasında belə varlıqların adları, təsvirləri öz əksini tapır. Elə mifoloji varlıqlar vardır ki, onlar müsbət xarakterə malikdir, insanı düşdüyü çətin vəziyyətlərdən qurtarır. Məsələn, Azərbaycan nağıllarında Simurq quşu həmişə qəhrəmanları qaranlıq dünyadan qurtarır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, dində o dünya, bu dünya ifadələri, anlayışları işlənirsə, mifologiyada qaranlıq dünya, işıqlı dünya, yeraltı dünya, yerüstü dünya anlayışlarından istifadə edilir.

Mifologiyada, nağıl və dastanlarda elə predmetlər haqqında danışılır ki, onlar sehri gücə, qüvvə və imkanlara malik olur. *Ələddinin sehri lampası, divin canı olan şüşə, təpəgözün qılıncı, misri qılınc, qanadlı atlar, sehri çubuq, sehri alma* və s. bu qəbildəndir. Oxşar rəmzlər ingilis dilində də vardır və onlar metaforlaşmada geniş tətbiq olunur.

Mifologiya və dinin eyni tərtibli hadisə olması, onların eyniləşdirilməsi haqqında fikirlər vardır. Mifologiya dinə meyilliliyin forması hesab edilmişdir [127, s.79]. Eyni zamanda, tarixi inkişaf prosesində dinin mifik xüsusiyyətlərini seçib mənimsəməklə onu sıxışdırması və mütləq mifologiyaya çevrilməsi qeyd olunur [90, s.117-118]. Mifdən dinə doğru inkişaf qısamüddətli deyildir və mifin bütünlüklə dinə transformasiyası baş verməmişdir. Məsələyə bu aspektdən yanaşdıqda mifoloji mərasim təcrübəsinin dinlə mif arasında orta, yaxud aralıq kəsişmə nöqtəsi kimi mövcudluğu özünü göstərir [94, s.503]. Dini mifologiya, dini-mifoloji inanc, dinin ilkin formaları, ibtidai din anlayışlarına istinadla demək olar ki, ibtidai mərasim dünyagörüşünün dini mərasim təcrübəsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi baş vermişdir. Lakin bu hadisə mifoloji mərasim təcrübəsini, mifoloji düşüncə tərzini tam şəkildə ortadan götürməmişdir.

“Mifoloji təsəvvürün formalaşdığı şərait eyni zamanda qədim insanın ətraf mühitlə əlaqə tipinin formalaşmış zənginləşdiyi şəraitdir. İnsan və təbiət münasibətləri öz ilkin, ibtidai formasında bu təsəvvürlərdə əyaniləşir” [3, s.27].

Beləliklə, insanda müəyyən təsəvvürlər formalaşır ki, insan onları zaman keçdikcə tamamilə itirir, nəsildən-nəsilə ötürür, bu təsəvvürlərin köməyi ilə yeni-yeni müqayisələr aparır, mənbə obrazları hədəf obrazlarla əvəz edir. Bu isə mifoloji təsəvvürlər hesabına metaforlaşma prosesinin reallaşdırılmasıdır. Cadu → sehr → ovsun → dua xətti üzrə inkişaf dində tamamlansa da sonuncudan əvvəlkilərə doğru bağlılıq qalır. Sehrli çubuq arzu və istəyi gerçəkləşdirmə vasitəsi kimi qəbul olunur. Real olaraq belə bir çubuq yoxdursa da, insan onun vasitəsi ilə xəyalı cin etmək gümanını itirmir.

Sabit birləşmənin ümumi mənası onun komponentlərinin mənalılarının cəmləşməsi üzrə formalaşır, birinci komponentin semi daxil olan məna istiqamətindədir. Müasir elmdə konseptual və ya koqnitiv metaforlardan söhbət gedir. Təbiidir ki, insan dərkətmə prosesində real predmet və hadisələrin özləri ilə deyil, onları adlandıran, təmsil edən dil işarələri ilə düşünür və mühakimə yürüdür. Belə düşünmə və mühakimə bir adın hüdudları ilə qapanmır. Dərkətmə bu hüdudlardan kənara çıxır, yeni adın, yaxud məhz adın mənasını prosesdə və nəticə etibarını ilə kontekstdə axtarır. Kontekst mühakimə yürütməyə, yaranan assosiasiyaları ümumiləşdirməyə, onları bir yerə yığmağa xidmət edir. Koqnitiv metaforlar bu baxımdan kontekstdən və yaranma prosesindən asılıdırlar. Məcəz çoxluqlarının yaranma, törəmə texnologiyası belədir ki, müqayisə və əlaqələndirilə bilən predmetlər, onların adlandırma və təsviri versiyaları, bir məfhum və söz sahəsində birləşir, nitq gerçəkliyində təkrar-təkrar qaynayıb-qarışır, çarpazlaşır. Doğrudan da, metafor müəyyən əlamət və keyfiyyət üzrə adın transfer olunması deyil, müxtəlif məfhum sahələrindən olan vahidlərin funksional eyniliyidir.

Media diskursun tərkibində mikrodini diskurs, dini metafor iştirak edə bilər. Media orqanında dini diskurs yer ala bilər. Bu cəhət media diskursların müxtəlif janrlarda olmaq imkanlarından qaynaqlanır. Kütləvi informasiya vasitələrində dini mövzularda müxtəlif yazılar çap olunur. Müqəddəs kitablardan parçalar, onların şərhı, tərcümələri də qəzet və jurnal səhifələrində yer alır. KİV oxucuların marağına səbəb olacaq hər cür yazıları, məqalə və müsahibələri, habelə söhbətləri çap etməkdə

sərbəstdir. Qeyd edilənlər dini diskurslardır. Dini diskursda metafor şüura təsir üsulu rolunu oynayır, mücərrəd anlayışın aşkar obrazını yaradır, dinin mürəkkəb anlayışlarının dərk olunmasına kömək edir, dinə inananların bu və ya digər hadisələrə emosional münasibətini formalaşdırır. Metafor insanın fəaliyyətini, qavrama mexanizmini müəyyən istiqamətə yönəldir, modelləşdirici funksiya rolunu oynayır, obyekt haqqında yalnız təsəvvür yaratmır, onun barəsində düşünmək üsulunu təyin edir.

Mənbə sahəsindən asılı olaraq altı əsas dini metafor modelini ayırmaq olar. Bu modellər aşağıdakıları əhatə edir: 1) fitomorf; 2) zoomorf; 3) meteoroloji; 4) artefakt; 5) morbiol; 6) fizioloji. Qeyd edilmiş altı model bütün mümkün metaforik modelləri əhatə etmir. Məsələn, dini metaforların hərbi mənbə sahəsi modeli vardır və bu modelin tərkibinə üç əsas freym daxil edilir: 1) hərbi fəaliyyət; 2) silah; 3) hərbi fəaliyyətin iştirakçıları. Qeyd olunmuş freymlərdən hərbi fəaliyyət daha işləkdir. Qarşıdurma, hərbi əməliyyatlar müxtəlif etiqadların, maraqların, inkişaf meyillərinin mübarizəsi ilə assosiasiyalar yaradır. Hərbi əməliyyatlar, ümumiyyətlə müharibə iki nəticəyə gətirib çıxarır. Bunlardan birincisi qələbə, digəri isə onunla əkslik təşkil edən məğlubiyyətdir. Ona görə də, hərbi fəaliyyət freymində qələbə-məğlubiyyət antitezası həmişə ya implisit, ya da eksplisit şəkildə iştirak edir. İnam və etiqad hərbi əməliyyat freymində aşkara çıxır. Bu freymdə halal-haram antitezasını da görmək mümkündür.

Qarşıdurma prosesi inam və etiqad mübarizəsi assosiasiyası əmələ gətirir, bu cür mübarizənin dini prizmadan izahına imkan verir [54, s.180].

Hərb dini metafor modelinin hərbi fəaliyyət freymində Allah və şeytan qarşıdurması xeyir-şər, işıq-zülmət, halal-haram, həqiqət-yalan, cənnət-cəhənnəm kimi dini antitezalarla assosiasiyalar əmələ gətirir ki, burada xeyir, işıq, halal, həqiqət Allahın göstərdiyi yoldadır, şər, zülmət, haram, yalan şeytan əməlinə uymaqla əlaqələndirilir. Müharibə şərdir, sülh xeyirdir, müharibə zülmətdir, sülh işıqdır, müharibə haramdır, sülh halaldır, müharibə cəhənnəm, sülh cənnətdir. Bu fikirlər konseptual metafor sahələri əmələ gətirir. Media diskurslarda onlar freym slotları funksiyalarını da yerinə yetirə bilər. Məsələyə bu şəkildə yanaşdıqda, dağıtmaq, yerlə-

yeksan etmək, məhv etmək, mübarizə aparmaq, haram etmək, yox etmək kimi vahidlərin metaforik mənə qazanması səbəblərini aydın başa düşmək olur.

Müharibəni silahsız təsəvvür etmək olmaz. Ona görə də hər b mənbə sahəsi metafor modelinin əsas freymlərdən biri silah hesab edilir. Bu halda konkret silah adları ox, qılınc, nizə, qalxan, güllə və s. metaforik mənə qazanır.

Media diskursda silah və texnika adının mələk sözü ilə metaforlaşması xeyir işlərə, haqqa, ədalətə xidmət göstərmək mənasını da qabardır.

Düşmən obrazı media diskurslarda şeytan, iblis, şər qüvvə kimi tez-tez metaforlaşır. Bir sıra hallarda düşmən kafir, dinsiz sözü ilə əvəz edilir.

Hərb mənbə metafor modelinin hərbi əməliyyatların iştirakçıları freyminde düşmən (şeytan, iblis, kafir və s.) və haqq yolunda vuruşanlar (mələk, qazi, şəhid) metafor obrazlarla ifadə edilirlər.

Araşdırmalardan belə qənaətə gəlirik ki, media diskurslarda dini metaforlar digər sahə metaforları ilə müqayisədə yüksək işləkliyə malik deyildir. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi dini metaforların insanda oyatdığı təsəvvürlərin, assosiasiyaların daha geniş əhatə dairəsinə malik olması ilə bağlıdır. Bundan əlavə dini metaforların mahiyyət və mənasının açılması fon bilikləri, dərin koqnitiv təhlil tələb edir. Bir sıra dini leksemlərin əlavə izah və şərtlərə ehtiyacı olur. Bütün bu cəhətlər dini metaforların kütləvi oxucu tərəfindən çətin başa düşülməsinə zəmin yaradır. Ona görə də media diskurslarda mürəkkəb konseptual metafora meyil yüksək səviyyədə müşahidə edilmir.

Növbəti yarımfəsildə bədii diskursda dini metaforların işlənmə xüsusiyyətləri öz əksini tapacaqdır.

3.3. Bədii diskursda dini metaforlar

Bədii mətn yazıçının, yaxud müəllifin yaratdığı mətndir. Müəllif bədii əsərdə gerçəklik hadisələrindən bəhs edir və ya özü nəyisə uydurur və onu gerçəklik hadisəsi kimi təqdim etməyə çalışır. Bədii mətndəki ruhi və hissi qavrama məhsulu müəllifin

təsəvvür və düşüncəsinə əsaslanır, assosiativ olaraq dini, eləcə də mifoloji diskursa istiqamətlənir. Bədii diskurs qavrama, dərk etmə prosesində formalaşan estetik dəyərli kommunikativ istiqamətlənmiş verbal əsərdir. Bədii mətn oxucu üçün yazılır və onun qavrama qabiliyyətinə köklənir. Bədii mətnin adresatı oxucudur. Belə mətnlər müxtəlif mövzularda qələmə alınə bilər. Dini mövzularda yazılmış bədii əsərləri bədii dini diskurslar hesab etmək mümkündür.

Bədi mətndə dini metaforaların işlənməsi də adresatın bu mətni obrazlı dərk etməsinin spesifik açarını təşkil edir. Mətnlərin müxtəlif tiplərə bölünməsi, bu tiplərdən hər birinin özünün spesifik xüsusiyyətlərinin mövcudluğu ayrı-ayrı mətn qrupları, o cümlədən də bədii mətn üçün müəyyən struktur-semantik normalar sistemi əmələ gətirir. Qəbul edilmiş normalar mətnin düzgünlüyünü pozmağa mane olur, onu müəyyən çərçivəyə salır. Bununla belə, bədii mətn üçün norma hüdudlarını aşma səciyyəvidir və bu, söyləmlərin təşkilinin xarakterinə təsir göstərir. Dini mətnlərlə dini mövzulu bədii mətn fərqli anlayışlardır. Mətndə metaforun işlənməsi bilavasitə bədii mətnin, ümumiyyətlə mətnin janr fərqlərindən asılı deyildir. Təbii ki, dini metaforalar daha çox dini mövzulu mətnlərdə aşkara çıxır.

Müasir elmdə konseptual və ya koqnitiv metafor məsələsi qoyulur. Konseptual metaforalar müəyyən konsept əsasında qruplaşır. İnsan dərk etmə prosesində real predmet və hadisələrin özləri ilə deyil, onları adlandıran, təmsil edən dil işarələri ilə düşünür və mühakimə yürüdür. Mətn daxilində işlənən dini leksika və dini terminlər oxucudan dinlə bağlı müəyyən fon bilikləri tələb edir.

Bədii mətndə estetik spesifiklik mövcuddur və bu cəhət bədii mətnin əsas fərqləndirici əlamətidir. Təbii ki, başqa tipli mətnlərdə – publisistik, elmi və s. mətnlərdə də estetik dəyər vardır. Bədii mətnin dili digər tipli mətnlərin dilindən obrazlılığı, ifadəliliyi, emosionallığı və ekspressivliyi ilə seçilir.

Janr ümumi məzmun və forma əlamətlərinə görə birləşmiş əsərlər qrupudur. Roman, hekayə, povest, poema, komediya, şeir və s. fərqli janrlara aiddir. Ədəbiyyatşünaslıqda ədəbi növ anlayışından da istifadə olunur. Ədəbi növ janrdan geniş anlayışdır. Məsələn, roman bədii ədəbiyyat növü, romanın müxtəlif növləri

(detektiv, tarixi, psixoloji roman, roman-pitça, roman-antiutopiya və s.) janrlar sayılır.

Nəzm və nəsr əsərlərinin kompozisiyaları arasındakı fərqlər əsərin hissələrə bölünməsinin daxili əsasları zəminindədir. Nəzmə daxili təşkilolma xasdır. Tematik kompozisiya problemi ilə bağlı tema, motiv, süjet kimi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli anlayışların nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğundur. Lirik əsərin linqvistik təhlili zamanı kompozisiya, eləcə də bəzi vasitələrin mətnyaratma rolu, mövzunun inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Poetik mətnlərdə məcazlardan, o cümlədən metaforlardan geniş istifadə edilir. Tema və motiv belə semantik vahidlərdir. Bədii əsər yalnız informasiya daşımır, o, söz materialının xüsusi təşkilinə görə oxucuya estetik təsir göstərir.

Mətni üslubi xüsusiyyətlərinə görə tiplərə ayırma zamanı müvafiq üslubda istifadə olunan mətn növlərinin adlarından istifadə olunur. Məsələn reportaj, müsahibə, xəbər mətnləri publisistik üsluba aid mətnlərdir. Mətnə kommunikativ aktın vahidi kimi yanaşıldıqda isə onun tiplərinin təyin edilməsi üçün danışan və dinləyəne görə mətnin funksiyası, forması əsas götürülür. Təsnifat zamanı seçilən meyarlar sırasında mətnin informativliyi, funksionallığı, struktur-semiotik və kommunikativlik xüsusiyyətləri ön plana çəkilir. Ümumiyyətlə, mətnlərin təsnifi məsələsinə ən azı dörd istiqamətdən yanaşmaq mümkündür. Birinci istiqamət mətnlərin funksional tipologiyasıdır. Bu zaman mətnin sosial funksiyası və işlənmə sahələri meyar kimi çıxış edir. İkinci istiqamət mətnin quruluşuna görə təsnifidir. Bu zaman mətni təşkil edən daxili elementlər meyarın əsasında durur. Üçüncü istiqamət üslubi təsniflə bağlıdır və burada da işlənmə sferası, mətnin hansı sahəyə aidliyi vacib element kimi götürülür. Nəhayət, dördüncü istiqamət mətnin kommunikativ xüsusiyyətlər üzrə təsnifini əhatə edir. Mətnin əsas təsnifat bölgülərində onun mövzu və məzmununa görə, mətnin ekstra və intra mətn fərqləndirici əlamətlərinə görə (yazılı-şifahi, spontan, qeyri-spontan, monoloji və dialoji, monoadresatlı və poliadresatlı və s.), mətndaxili əlamətlərə görə (mətn strukturunun qurulma qanunauyğunluğu), ekstramətn amillərinə (real kommunikasiya amilləri) bölgüsündən danışılır.

Lirikada hadisələrin özünün təsvirindən çox onların müəllifə təsirinin oyatdığı

duyğu və hisslərdən bəhs olunur. Burada müəllifin daxili aləmi, yaşantıları, təəssüratı, ürək çırpıntıları qələmə alınır. Lirikanın əsasında müəllifin yaşadığı hiss və duyğular durur. Dramaturgiyada predmet fəaliyyətdə təsvir olunur. Oxucu və ya tamaşaçı baş verən hadisələri seyr edir. Müəllifin nitqi remarkalarda, personajların replikalarında adda-budda səslənir. Beləliklə, epik növ hadisələr, qəhrəmanların taleyi, onların hərəkətləri və işləri nəql olunur, baş verənlərin zahiri tərəfləri təsvir edilir. Burada personajların hiss və duyğuları da onların təzahür tərəfindən nəql edilir. Müəllif baş verən hadisələrə birbaşa münasibət bildirmək imkanına malikdir. Dramda hadisə, qəhrəmanlar arasındakı münasibət səhnədə təsvir olunur. Müəllif münasibətinin birbaşa ifadəsi remarkalar şəklində reallaşdırılır.

Metaforik quruluşlar mahiyyətlərinə görə implikativ olub obyektlərin emosional-ekspressiv qavranılmasının, eləcə də dil vahidlərinə yaradıcı yanaşmanın məhsuludur. Yaradıcı yanaşma hadisələrin bədiiləşdirilməsi prosesi üçün səciyyəvidir. Gerçəkliyin metaforik dərkinə olan tələb insan təbiəti ilə də sıx bağlıdır. Yaradıcılıq prosesində insan öz tarixi təcrübəsinə əsaslanmaqla yeni anlayışları, obyekt və predmetləri təhlil edir, onların bu və ya digər dərəcədə oxşar predmet və hadisələrlə müqayisəsinə çalışır, başqa şəkildə adlandırır. Bədii yaradıcılıq yeni obrazlar təqdim etməyə meyillidir. Metafor insan biliklərinin, müşahidələrinin artmasına və nizama salınmasına kömək edir, gerçəklik obyektlərinin perseptiv təsəvvürünü, həmçinin bu obyektlər arasındakı əlaqələrin yeni baxış bucağından tədqiqatını reallaşdırır.

Bədii mətnə metafor ekspressiya yaratmağın başlıca vasitəsidir. Psixolinqvistik kateqoriya kimi metafor implisit mətn mənalarının aşkara çıxmasına yardımçı olur, bədii mətnin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir.

Bədii yaradıcılığın əsasında gerçəkliyin dərk edilmə və qiymətləndirilmə səviyyəsində tədqiqatı durur. Yazıçı gerçəkliyi özünəməxsus, spesifik şəkildə dərk edir, onu qiymətləndirir və oxucuya təqdim edir. Müəllif real hadisələri gördüyü və qavradığı şəkildə özünün münasibəti, həmçinin niyyəti süzgəcindən keçirir, estetik məzmunla zənginləşdirir, obrazlı dillə, bədii ifadə vasitələri ilə qismən, yaxud tam dəyişdirilmiş şəkildə ya öz, ya da personajlarının dilindən nəql edir.

Bədii diskursun əsasında bədii mətn durur. Bədii diskursun yaranma prosesi digər diskurs növləri ilə müqayisədə müəyyən fərqli cəhətə malikdir. Onun yaradıcısı yazıçı və ya şairdir. Bədii diskursda kommunikativ akt spesifik xüsusiyyət daşıyır. Kommunikasiya biristiqamətli səciyyə daşıyır. Proses adresant → bədii mətn → adresat şəklində gedir. Fəaliyyətdə olan nitqdə ikinci tərəfin iştirakı müşahidə olunmur. Bu baxımdan məsələ bədii mətndə metaforun işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənməyi əhatə edir.

Dilçilikdə mətn müxtəlif şəkillərdə izah olunur. Mətn verbal işarələr ardıcılığı hesab edilir. Onun təşkili tekstuallıq tələblərinə cavab verməlidir. Tekstuallıq xarici əlaqələr, daxili tamlıq, kommunikasiyanın zəruri şərtlərinin həyata keçirilməsini, mətnin dərk olunmasını nəzərdə tutur [95, s.507]. Mətnin qeyd olunmuş şəkildə izahı onun işarə təbiətini əks etdirir. Bununla belə, mətn yalnız işarələr ardıcılığı deyil, həm də tam işarə olub, adlandırana və adlandırılana malikdir. Mətnin adlandırmanı maddi, onun adlandırılanı idealdır [118, s.128]. Adlandırılan dərk və təsəvvür olunur. Mətnin dərk olunması birmənalı deyildir, subyektiv səciyyə daşıyır, oxucudan asılıdır.

Mətnin kommunikativ səciyyəsi özünü müxtəlif formalarda göstərir. Kommunikasiya həmişə adresantla adresat arasında gedir. Fərqlilik adresant və adresatın dəyişməsi ilə bağlıdır. Mətn özü adresant, oxucu adresat ola bildiyi kimi, ünsiyyət auditoriya ilə mədəni ənənələr arasında reallaşma imkanına malik olur. Mətn, xüsusən bədii mətn oxucunun özünün özü ilə ünsiyyətinə çevrilir. Bu cəhətlər həm mətndən, onun məzmunundan, təsirindən, həm də oxucudan asılılığa malikdir. Bu və ya digər mətn, xüsusən də bədii mətn adlandırana görə qapalı, adlandırılana görə sonsuzdur. Adlandırılan oxucunun təcrübə və bilikləri ilə təyin olunur [117, s.7-8].

Müasir dilçilikdə bədii mətn müxtəlif aspektlərdən – semiotika, struktur, kommunikativ-praqmatik və s. baxımından öyrənilir. Bədii mətndə əsərlərlə qazanılmış mədəni dəyərləri əks etdirən, milli ruhu açan milli-mədəni kodlar əhəmiyyətli rol oynayır.

Bədii əsər eyni zamanda adresantla adresat arasında əlaqə funksiyasını yerinə yetirir. Ona görə də, bədii mətnin adresant → bədii mətn → adresat istiqamətində

öyrənmək əhəmiyyətlidir. Müəllif və nəqlədən arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək kommunikativ aktda adresant rolunu oynayanı təyin etməyə kömək göstərir. Müəllif əsəri yaradan real tarixi, nəqlədən isə müəllifin uydurduğu şəxsdir. Narrativ mətn nəqlədən və personajların mətnindən formalaşır [126, s.41]. Bir sıra bədii əsərlərdə nəqlədən, personaj mətnlərindən başqa müəllif mətni də yer alır. Bədii mətnin əsas xüsusiyyəti odur ki, onu təşkil edən bütün mətnləri (nəqlədən, personaj və müəllif mətnlərini) müəllif yaradır.

Adresant niyyətini reallaşdırmaqla müəyyən məqsədi ifadə edir və bununla konkret illokutiv təsir gücü yaradır [98, s.23]. Bu gücün aşkara çıxarılması üçün adresantın intensiyasını açmaq lazım gəlir. Perlokusiya adresatın real nəticəyə münasibətindən doğur. Bu, adresatın reaksiyasını, şərhini və qavramasını əhatə edir. Çox zaman şərhin çoxmənalılığı, adresatın reaksiyasının qeyri-müəyyənliliyi müşahidə olunur. Bu, kommunikantların həyat təcrübəsinin, bilik səviyyəsinin, habelə bir çox başqa amillərin müxtəlifliyindən irəli gəlir.

Bədii mətni yaradan müəllif adresata məlumat ötürür, bu məlumatda hadisələrə öz münasibətini ifadə edir. Adresantın niyyəti ilə adresatın onu qavraması üst-üstə düşdükdə, illokusiya və perlokusiya yerinə yetirilmiş olur, praqmatik məqsəd həyata keçir, kommunikasiya reallaşır.

Kommunikasiya, eləcə də yaradıcılıq prosesində danışan sözə onun ümumişlək mənasından fərqlənən məna verə bilir. Bu, danışanın kommunikativ niyyəti və ya obrazlılıqla bağlılığa malik olur [86, s.183-186]. Bədii mətndə metaforların işlənməsi belə hadisələrdən biridir.

Bədii mətndə fərdi və dil metaforlarından istifadə olunur. Belə metaforlar həm funksionallıq, həm bədii mətnin fərqli janrlarında işlənmə, həm də müəllif metaforlarının kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması baxımından tədqiqata cəlb edilir.

Müəllif metaforları unikal və qeyri-sabit metaforlara bölünür. Unikallıq iki hadisə, yaxud obyekt arasında əlaqənin aydın görünmədiyi halda müəllifin yaradıcılıq prosesində onu aşkara çıxarmasında özünü göstərir.

Metaforanın 15 funksiyası – 1) nominativ; 2) informativ; 3) mnemonik; 4)

üslubi; 5) mətn təşkiledici; 6) janryaratma; 7) evristik; 8) izahedici; 9) emosional qiymətləndirmə; 10) etik; 11) autosuqestiv; 12) kodlaşdırıcı; 13) gizlətmə; 14) oyun; 15) ritual funksiyaların olması qeyd edilmişdir [114, s.11-80]. Təbii ki, bu funksiyalar bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Lakin metafor funksiyaları məhsuldarlığına görə bir-birindən fərqlənir və bəzi funksiyaların izahı bir qədər çətindir. Metaforlar adresata emosional-ekspressiv təsir göstərir, onda emosional qiymətləndirmə reaksiyası oyadır.

Bədii diskursda dini metaforların işlədilməsi zamanı emosional-ekspressiv təsir güclənir. Dini sakrallıq metaforun effektivliyini artırır. Metaforlar bədii ədəbiyyatın üslubi xüsusiyyətlərindən biridir. Onun mətnyaratma funksiyası izah və şərh, əlavə cümlələrlə açıqlanması ilə bağlılığa malikdir. Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

He was ... positioned as the bloody sacrifice for all sins for all time past, present and future -(O (İsa) keçmişin, indinin və gələcəyin bütün günahları üçün qanlı qurban olaraq təyin edilmişdir) [76, s. 87].

Təqdim olunan misalda qanlı sifətin məcazi özəyi aktuallaşdırdığı və kontekstdə əsas semantik yükü daşdığı metafor işlədilməsini qeyd edirik. Məcəzin özəyinə mənsub olması qeyd olunan leksemin sintaktik xüsusiyyətlərinə, onun təyin olunmuş isim qurbanına ön sözü ilə bağlıdır ki, bunlar birlikdə bütün metaforik əhəmiyyətli kompleksi təşkil edir və vəziyyətə faciə əlavə edir. İnanırıq ki, müəllif metaforun köməyi ilə adresata məlumat verir ki, İsa təkəcə özünü qurban vermədi, həm də bəşəriyyətin günahlarını yumaq üçün ağlasığmaz əzablardan keçdi. Təsvir edilən hadisələrin davamlılığı və sonsuzluğu göstəricidir: bir tərəfdən Rəbb bütün zamanlar və hər bir vəziyyət üçün bir qurbandır, digər tərəfdən insanın günahkar təbiəti, həm də sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Biz metaforik periferiyaya aid olan keçmiş, indiki, gələcək postpozitiv sifətlərinə də diqqət yetiririk, lakin buna baxmayaraq, müzakirə predmeti haqqında çox əhəmiyyətli məlumatlar verilir.

Azərbaycan dilində də nümunəyə diqqət yetirək:

Zər-ziba xələti pünhan eylədin,

Bildirdin qəddimə nəş ağı belə.

Al dillə gətirdin, mehman eylədin,

Qatdın şərbətimə nəş ağı belə [6, s.137].

Poetik bədii diskursda birinci və ikinci misra toy-yas, bəylik paltarı-kəfən antitezalarını əmələ gətirir. Aşiq sevgisinə cavab ala bilmir, sevdiyi ona bəylik paltarını (zır-ziba xələti) çox görür. Əvəzində qəddinə ağ biçdirir, onu elə bir dərdə salır ki, sonu ölümdür. İki misradakı ümumi məzmun ağ-kəfən metaforunu aydınlaşdırır. Sonrakı iki misra təsvir edilən hadisəni tamamlayır. Dini metafor bu bənddə mətnyaradıcı funksiyanı da yerinə yetirir.

Metafor müxtəlif janrlı bədii mətnlərdə işlədilir. Metaforun janr yaratma funksiyasından V.K.Xarçenko bəhs etmişdir [114, s.21-24]. Metaforun müxtəlif janrlı bədii əsərlərdə istifadə olunması onun janr yaratma vasitəsi kimi qəbul edilməsinə, fikrimizcə, əsas vermir. Çünki bədii janr bu janrda yazılmış əsərdə metaforun işlədilib- işlədilməməsindən asılı olmayaraq mövcuddur. Janrın təyini zamanı metafor fərqləndirici əlamət rolunu oynamır. Ümumiyyətlə, metaforun, o cümlədən dini metaforların funksiyalarını müəyyənləşdirmək metaforlaşmanın ümumi prinsipinə əsaslanmağı tələb edir.

M.Bleyk metaforlaşmanın ümumi prinsipini özünün interaksional nəzəriyyəsində şərh etmişdir. Onun fikrinə görə, metaforlaşma prosesində dörd element iştirak edir. Birinci element metaforun fokusudur. Metaforun fokusu təkrar adlandırma ilə düzəldilmiş nominativ vahiddir. Təkrar nominasiya vahidinin mənasında dəyişmə baş verir. Yəni o, ilkin mənasından fərqlənir.

Metaforlaşma zamanı müşahidə edilən ikinci element metafor çərçivəsidir. Metafor çərçivəsi təkrar nominasiya vahidinin ilkin mənasında dəyişmə yaradan kontekstdir. Kontekst yeni mənanı eksplisiləşdirir.

Metaforlaşma mexanizminin üçüncü elementi əsas subyektdir. Əsas subyekt müəyyən xassələri, keyfiyyətləri öz üzərinə götürən adlandırılındır. Metafor çərçivəsində adlandırılan adətən olmur. Metaforlaşma mexanizminin dördüncü elementi ikinci dərəcəli subyekt adlandırılır. Bu subyekt adlandırılan haqqında assosiativ məlumat yaradandır [59, s.153-172]. Metaforlaşma mexanizminə bu şəkildə yanaşdıqda metaforun əsas xüsusiyyəti onun ikiplanlılığı kimi aşkara çıxır. Yəni

metafor iki subyektə eyni zamanda aid ola bilir. Haqqında söhbət gedənin xassəsi onun adlandırılacağına xassəsi prizmasından aydınlaşır.

Dini anlayışlar mənəviyyat sahəsinə aid olduğuna və sakral səciyyə daşdığına görə, onların adlandırılması, eləcə də mənalandırılmasında, verballaşdırılmasında çətinliklər ortaya çıxır. Məlumdur ki, mənəvi təcrübənin mürəkkəb konseptual sahə kimi verballaşdırılmasının müxtəlif, o cümlədən də linqvistik məhdudiyyətləri vardır. Bu baxımdan, din konseptinin sözlərlə təsvirində, izahında nominativ vahidlərin çatışmazlığı ilə qarşılaşmaq olur. Bununla belə, dini diskurslara və bədii mətnə dini anlayışların şərhinə istinadla, demək olar ki, dini anlayışların verilməsi üçün istifadə olunan sözlərin semantik imkanlarının məhdudluğunu adların və predikatların köməyi ilə aradan qaldırmaq mümkündür [76, s.126]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixi təcrübə diskursda forma və məzmun arasındakı asimmetriklili tarazlaşdırmağa zəmin yaradır. Belə tarazlaşdırma xüsusi linqvokognitiv əməliyyatlar hesabına mümkünləşir. Konseptual metaforun aktuallaşması nəticəsində yaranan təkrar, predikatlar sahəsi qeyri-predmet mahiyyəti anlayışları müşahidə olunan və beləliklə, dərk olunan xassələrə şamil etmək mümkünləşir.

Metaforik predikatların az olmayan bir qismi mücərrəd dini anlayışları fiziki predmet və hadisələrlə oxşarlıqlar əsasında səciyyələndirə bilir. Bu, metaforlaşmanın əsasında iki bilik strukturunun qarşılıqlı təsir prosesinin durmasına istinad edən konseptual metafora nəzəriyyəsi ilə izahını tapır. Qeyd edilən iki bilik strukturundan birincisi mənbə sahəsi, digəri isə hədəf sahəsi adlandırılır [87, s.78]. İnsanın ətraf mühitlə qarşılıqlı təsir prosesində olması nəticəsində formalaşmış metaforik inikas əsasında mənbə sahəsinin elementləri ona, yəni insana az aydın olan hədəf sahəsinə proyeksiyanır. Ünsiyyət iştirakçısının dünya haqqında biliyinin əsas mənbəyi onun ilkin fiziki təcrübəsi olduğundan dərk edilən gerçəkliyin kateqoriallaşdırılması bu təcrübə ilə şərtlənən sadə obrazlar vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Dini metaforlar konseptual köçürmələr əsasında yaradılır. T.Y.Litvinenko “Dini diskursda metafor” adlı tədqiqatında bu məsələni öyrənmişdir. O, metaforlaşmanın işıq mənbə sahəsi ilə bir sıra konseptlərin metafor yaratdığını göstərmiş, müxtəlif metaforik

modelləri müəyyənləşdirmişdir. Din işıqdır, Allah işıqdır, həyat yoldur, din görməkdir, din canlı varlıqdır, Allah kömək edəndir, Allah ruzi verəndir kimi modellər sahəsinə aid vahidin konseptual köçürülməsi üzrə dini metaforların yaradılmasında geniş tətbiq olunması bu tədqiqat işində nümunələr əsasında şərhini tapmışdır [89, s.79-89]. Qeyd etmək lazımdır ki, bədii diskursda bu modellər əsasında formalaşan metaforlar daha çox işlədilir. Eyni zamanda fərqli metaforik modellər də bədii diskurslarda aşkara çıxır. Ümumiyyətlə, belə konseptual metafor modelləri çoxdur və onların mümkün formalarını qabaqcadan təyin etmək çətindir.

*“He’ll take it,” the old man said aloud. “**God help him** to take it”.*

He did not take it though. He was gone and the old man felt nothing.

“He can’t have gone,” he said. “Christ knows he can’t have gone. He’s making a turn . – Ağzı nədir yeməsin, – qoca qışqırdı, – Allah özü onun ruzisini yetirib... Amma deyəsən balıq tilova gəlmədi, yan keçdi. Tilov ipi daha tərpanmirdi. Qoca heç nə başa düşmədi. – Gedə bilməz, Həzrəti İsa özü onu getməyə qoymaz.

God help him – Allah ona kömək edir.

– Yer üzündə nə varsa, hamısını sizin üçün yaradan, sonra səmaya üz tutaraq onu yeddi qat göy halında düzəldib nizama salan Odur (Allahdır)! O, hər şeyi biləndir [26, s.8]. Cahan vəhşi zülmü ilə qovrulub yanır. İnsan – vəhşi əvəzlənməsi metafordur. Onun dini metafor olması, insanın Allahın onları yaratdığı məqsədi yerinə yetirməyib vəhşət zülmü yaratması ilə təsdiqini tapır. İnsan Allahından üz çevirdikdə şeytana qulluq edir, onun yanında olur, onunla təkbətək qalır.

Nümunədə qoca balıqçı üzünü Allaha tutmuş, Allahdan kömək diləyir. Ona görə də balığın tilovdakı yemdən əl çəkəcəyinə inanmır. Balığın yemi udması Allahın köməyi ilə ifadəsini tapır. Konseptual metafor təsviri metafora şəklində yaradılmışdır. Nə insan, nə də heyvan Allahın əmrindən çıxma bilməz (*Christ knows he can’t have gone. He’s making a turn*).

Halbuki öz şeytanları ilə (onları aldadan dostları ilə) təkbətək qalanda: – Biz də sizinləyik, biz ancaq (möminlərə) istehza edirik, – deyirlər [26, s.6]. Mücərrəd anlayışlar olan qəlbi, vicdanı dinləmək bilavasitə dinlə bağlıdır, dinli, imanlı, düz

olmağı nəzrdə tutur. Belə hesab edilir ki, insanın vicdanı, qəlbi onu aldatmır. İnsan qəlbini vicdanını dinlədikdə düz yolda olur. Bunun əksi əyri yolu, Allahın olmayan bir yolu tutmaqdır. Bədii mətn metaforu metonimiya kimi adi əvəzləmə yolu ilə yaratmır. Metaforun yaranma prosesi metonimiyanın yaranmasından fərqlidir. Burada çox zaman əvəzlənmə birbaşa nəzərə çarpmır. Dini metaforlar adi həyati metaforlardan xeyli dərəcədə mürəkkəbdir. Dini metafor dini fon biliklərini tələb edir, əvəzləmənin mexanizmini dərk etmək zərurətini ortaya atır.

Mələk ərəb, etimoloji olaraq ibrani və ya həbəş dilində olan sözdür və mənası Azərbaycan dilində *göndərmək* feilinə uyğun gəlir. Bu söz, yəni mələk elçi mənasını və buradan da xəbər aparan, elçi mənalarını da verir. Bütün səmavi dinlərdə mələklər Allahla insan arasında xəbər aparıb gətirmək işini yerinə yetirən varlıqlardır. Mələklər ruhani varlıqlar sayılır. Onlar gözəgörünməz, nəfisdən azad, şəhvət duyğularından uzaqdırlar. Bu baxımdan, mələklər Allahın yaratdığı pak, təmiz və daim Allaha ibadət edən, Allahın əmrlərini sorğu-sualsız yerinə yetirən varlıqlardır.

– (Ya Peyğəmbər!) Biz mələklərə – Adəmə səcdə edin! – dedikdə İblisdən başqa (hamısı) səcdə etdi [26, s.8].

Cahiliyyə zamanında mələklərə Allahın qızları deyilmişdir. Qurani-Kərimin “Ən-Nəhl (Bal arısı)” surəsinin 57-ci ayəsində bu barədə deyilir: – Onlar Allaha qızlar isnad edirlər. (mələklər Allahın qızlarıdır, deyirlər). Allah pakdır, müqəddəsdir (onun oğula, qıza ehtiyacı yoxdur). Özlərinə gəldikdə isə istədiklərini (oğlan uşaqlarını) aid edirlər [26, s.194]. Mələklərin cinslərə bölünməsi haqqında bilgiler yoxdur. Buna baxmayaraq, onlar üstün, təmiz, pak, ülvi yaradılanlardır. Davud peyğəmbərə nazil edilmiş Zəburda Allahın yaratdığı ən üstün varlıqlar ruh və mələklər adlandırılmışdır. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, təmizliyə, gözəlliyə, nurdan yaradılışına və qədim mifologiyalara əsasən mələklər metaforik olaraq gözəl qızlarla eyniləşdirilmişdir. İstər klassik, istərsə də müasir ədəbiyyatda qız – mələk, qız – ilahə, qadın – mələk, qadın – ilahə metaforları geniş yayılmışdır.

But for the old man, the sea was everything, the sea was his life; the old man looked at the sea as a goddess. What did this goddess not give her human son?! How

generous and gracious He is!– Lakin qoca üçün dəniz hər şey idi, dəniz onun həyatı idi; qoca dənizə ilahə kimi baxırdı. Bu ilahə bəşər oğluna nələr bəxş etmirdi?! O nə qədər səxavətli və lütfkardır! [160].

E.Heminquevin “Qoca və dəniz” hekayəsində qəhrəman dənizi ilahəyə, mələyə bənzədir, onun lütfkarlığını diqqət mərkəzinə çəkir. Dəniz – qadın, dəniz – ilahə, mələk metaforası dənizin insana verdiyi ruzi, onun qoynunda çox şeyləri yaşatması ilə motivləşir. Burada qadın – ilahə, qadın – mələk metaforalarının ilkinliyi də öz rolunu oynayır. Onu da qeyd edək ki, dəniz pəri obrazı ilə eyniləşdirilmir. Çünki dənizdə pərilərin də yaşaması haqında miflər, rəvayətlər vardır.

S.ŞIXIYEVA yazır: “*Divan ədəbiyyatındakı pəri obrazı nə “Avesta”dakı kimi şər mənbəyi, nə də nağıllarımızın çoxunda olduğu kimi, insan övladı ilə ünsiyyətə can atan, onların yolunu gözləyən vəfali sevgililərdir. Pəri qızlar divan ədəbiyyatında, demək olar ki, tamamilə transformasiyaya uğramış surətlərdir və öz zahiri görkəmləri ilə qorxu, vəhşət, şər mənbəyi olmaqdan, cin tayfasına mənsubluqdan çıxaraq, gözəllik və paklıq simvoluna çevrilmişlər*” [158, s.340].

İnsanın bu dünyadakı mövcudluğu dini baxımdan Allahın yaratdığı varlıq, onun həyatı isə Allahın ona bəxş etdiyi ömürdür. Deməli, Allah insanın yaradıcısı, onun müəllifidir. Hər bir insanın ömrü, Allahın yazdığı bir kitabdır. Bir çox dillərdə, o cümlədən, müasir ingilis dilində də book of life metaforu işlənir. İnsan həyatı – kitab, insan həyatı – hekayə, insan həyatı -əsər və s. metaforlar kimi əksini tapır. İnsan doğuluşu ilə səhnəyə çıxır, özünün bu dünyadakı rolunu oynayır. V.Şekspir yaradıcılığında, eləcə də digər ingilis şair və yazıçıların əsərlərində yuxarıda qeyd olunmuş metafor modelləri istifadə olunmuşdur.

*Life's but a walking shadow, a poor player
That struts and frets his hour upon the stage,
And then is heard no more. It is a tale
Told by an idiot, full of sound and fury,
Signifying nothing* [162].

İnsan həyatı – kitab, insan həyatı – mətn metaforu Bibliyadan gəlir. Bu kitabı və

ya mətni sona qədər oxumaq onun yaradıcısı – Allah üçün mümkündür. Bibliyada metaforların iki qismə bölünməsi qeyd olunur. Birinci qisim generik səviyyə, ikinci qisim isə spesifik səviyyə metaforları kimi qiymətləndirilir [142, s.128].

Maqbet əsərində işlədilmiş metafor kiçik səviyyə metaforudur və bir fərdin həyatı ilə əlaqələndirilir. Maqbetin nitqində *Life is a tale- Həyat bir nağıldır* ifadəsi işlənir ki, bu da həyat tamaşa, insan oyunçu/aktyor (*player – Life's but a walking shadow, a poor player- oyunçu - Həyat ancaq gözən kölgədir, kasıb oyunçu*). Bibliya ilə bağlı metaforda Allahın insana yol göstərdiyi kitab nəzərə alınır. İnsan həyatını Allahın göndərdiyi kitabda verilən qaydalara, təlimlərə müvafiq yaşanmalıdır. Lakin real həyatda insanlar heç də bu yolu tutmur, öz oyunlarını oynayırlar. Beləliklə, verilmiş nümunədə insan – aktyor, həyat – tamaşa mikrosəviyyə və həyat – kitab, həyat – mətn metaforları qeydə alınır [163].

Bibliyada ifadəsini tapan metaforik obrazlar çoxdur. Bu metaforlar sonradan ingilis ədəbiyyatında bu və ya başqa şəkildə yer almışdır.

Ümumiyyətlə, ingilis bədii ədəbiyyatında, xüsusən poeziyada dini-mifoloji varlıqların metaforlaşması geniş yayılmış hadisədir. Bundan əlavə, cənnət və cəhənnəm dini məkanını metafor kimi işləkliyi ilə seçilir.

NƏTİCƏ

Tədqiqatın sonunda aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1.Mədəniyyət, adət-ənənələr, həyat tərzi gerçəkliyə münasibətin tarixi təcrübə ilə əlaqələndirilməsi əsasında formalaşır, sabitləşir, dildə və dil materialında verballaşır, nitq məhsulunda yaşayır. Dil mədəniyyətlə daim qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı təsir və vəhdətdədir. Dil və mədəniyyət məsələsinə münasibətdə üç fikrin mövcudluğu diqqəti cəlb edir: 1) dil mədəniyyəti əks etdirir; 2) dil mədəniyyəti dəyişikliyə uğradır; 3) dil mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Bu üç yanaşma arasında qarşılıqlı əlaqə də vardır.

2.Dildə dini strukturlar dini leksika və terminologiya, dini frazeologizmlər, dini kontekst, dini mətn və dini diskurslarda ifadəsini tapır. Dini təfəkkür dinə aid təsəvvürləri, təlimləri, inanc və inamları, doktorinaları və başqa komponentləri özündə birləşdirir. Din insanın mənəvi özəyini, əsasını təşkil edir, özünü dərk etmə qabiliyyəti və psixoloji hadisə rolunu oynayır. Dini terminlərin ümumişlək leksik qata daxil olması onların ifadə etdikləri əsas mənanın konnotasiyadan asılı olaraq yeni konnotativ mənə almasına təkan verir. Dildəki sözlərin semantikasını əşya və predmetləri, real həyatda baş verən və ya baş verə biləcək hadisələri və insanların bu hadisələrə olan münasibətini əks etdirir. Konnotativ, köçürmə mənalar məcazlaşmadan irəli gəlir.

3.Metafor insan tərəfindən yaradılır və bu zaman insanın şüurunda müxtəlif bilik sahələri arasındakı münasibət və əlaqələr qarşılaşdırılır, bir sferadan digərinə keçid yaradılır. Metafor modellərinin yaradılmasında iki qütbədən istifadə edilir. Bu qütblərdən birində duran semantik sahənin vahidi özünün ilkin, yəni metaforlaşmamış mənasında olur, digər qütbədə metaforlaşmış mənə durur. Dini terminlər metaforlaşmada fəal iştirak edir.

4.Konseptuallaşma insanın idrak fəaliyyətinin vacib proseslərindən biri olub onun qəbul etdiyi informasiyanı dərk etməsini və konseptlərin, konseptual strukturların, eləcə də insan beynində konseptual sistemin yaranmasını əhatə edir. Dünyanın dil vasitəsilə konseptuallaşdırılması insanın bütün sahələrindəki fəaliyyətini əhatə edir. Bura əxlaqi, mənəvi, ruhi və beləliklə din sahəsi də daxil olur. Konseptuallaşma dünyanın dil mənzərəsi ilə sıx bağlıdır. Dünya mənzərəsi insan

təfəkküründə, düşüncə prosesində formalaşır. Bu mənzərənin yaranması müxtəlif situasiyaların insan şüurunda modelləşməsi nəticəsində baş verdiyinə görə, onun sona qədər ayrılması mümkün deyildir.

5. Konseptuallaşma proses və nəticə kimi verbal və qeyri-verbal ola bilər. Şübhəsiz ki, səs (qrafik) subsantiyalar konseptual proses və nəticələrin əsas tədqidməciləridir. Verbal konseptuallaşdırmanın altı tipini ayırmaq mümkündür: 1) integrativ qrammatik kateqorial konseptuallaşma; 2) qeyri-integrativ qrammatik kateqorial konseptuallaşma; 3) integrativ leksik kateqorial konseptuallaşma; 4) semantik kateqorial konseptuallaşma; 5) predmet-əlamət konseptuallaşması; 6) situativ konseptuallaşma.

6. Metaforun metafor-söz, metafor-söz birləşməsi, metafor-cümlə və metafor-mətn formaları fərqlənir, köçürmənin tipinə görə isə əsasən semasioloji və onomasioloji metaforları ayırmaq olur. Konseptual metafor nəzəriyyəsinə görə, metaforlaşmanın əsasında bilik strukturları (freym və ssenarilər) arasında qarşılıqlı əlaqələr durur. Bilik strukturları iki konseptual sahəni – mənbə sahəsinə (source domain – donor sahəsi) və hədəf sahəsinə (target domain – məqsəd sahəsinə) əhatə edir. Metaforik proyeksiya nəticəsində mənbə sahəsindən hədəf sahəsinə keçən metaforlaşdırıcı element az dərk olunan konseptual hədəf sahəsi əmələ gətirir.

7. Müasir dövrdə metaforun tədqiqinə kompleks yanaşma və metaforu dil sisteminin, eləcə də, mental sistemin vahidi kimi qəbul etmək geniş şəkildə tədqiqini tapır. Metaforun funksionallıq sahəsi get-gedə daralır. Bunun nəticəsində müxtəlif elm sahələrində metaforun təhlili sferası genişlənir. Metaforun heterogen mahiyyətinin əsasında onun izahındakı müxtəliflik durur. Metafor öz mahiyyətinə görə digər məcaz növlərinə, o cümlədən, metonimiyaya, perifraza və şəxsləndirməyə yaxındır. Metaforun eyni zamanda təccəsüm, alleqoriya, perifraz, hiperbola, litota və başqa məcaz növü olması haqqında fikirlər vardır.

8. Metafor adın oxşarlığa, metonimiya isə müştərəkliyə görə köçürülməsidir. Metafor dildə paradigmatik, metonimiya sintaktik münasibəti ifadə edir. Cümlədə metonimiya subyekt və cümlənin digər referent üzvlərinə yaxınlaşarsa, predikat kimi

istifadə oluna bilmirsə, metafor özünün əsas funksiyasına görə predikat mövqeyi ilə sıx bağlı olur. Metonimiya fərdiləşdirici xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir, adresat metonimiyanı eyniləşdirə bilir, onunla eyni zamanda müşahidə obyektini olan digər obyektlərdən onu ayırır. Metafor isə obyektin mahiyyətləri ilə bağlı xüsusiyyətləri açır.

9.Fəaliyyətdə olan nitq prosesini özündə birləşdirən, ekstralinqvistik təsirlər altında formalaşan diskurs kommunikativ prosesdir. Kommunikasiya müəyyən mövzunu və mövzuları əhatə edir. Tematika diskurs növlərinin differensiasiyasında aparıcı rol oynayır. Diskurslar iştirakçılar, ideoloji mənsubluq, kommunikativ məqsəd, kommunikativ rol və onun dəyişməsi, tonallıq və başqa kriteriyalar üzrə təsnif olunur.

10.Siyasi diskurs siyasi kommunikasiya prosesidir. Siyasi kommunikasiyanın əsas xüsusiyyətlərini kütləvilik, nitqin adresantdan kütləvi adresata yönəlib biristiqamətli olması, adresat tərkibinin dəyişkən və qeyri-sabitliyi təşkil edir. Siyasi metaforlar son dövrlərdə tədqiqata daha çox cəlb edilir. Siyasi kommunikasiyaya marağın artması, informasiya mübadiləsinin genişlənməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyət dairəsinin artması, əhalinin böyük bir qisminin ölkənin, eləcə də cəmiyyətin siyasi həyatına qoşulması ilə bağlıdır. Siyasi diskursda dini metaforlar geniş istifadə edilir. Din müqəddəslik, sakrallıq, saflıq, təmizlik, inam, etiqad yoludur. İnsanların azadlıq, Vətən uğrunda mübarizələri də müqəddəs hesab olunur. Müharibə və münaqişələr dövründə siyasi kommunikasiyada şəhid, günahsız insan, qazi kimi dini metaforların işləkliyi diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, siyasi diskurslarda inam, etiqad, həqiqət, təmizlik, saflıq kimi mücərrəd anlayışların istifadə olunması zamanı dini mənbələrə, əsaslara istinad edilir.

11.Diskursun müxtəlif tipləri arasında, bir çox hallarda, əsaslı demarkasiya xətti olmur. Bu cəhət media diskurslarda özünü aşkar şəkildə göstərir. Media diskursu səciyyələndirən kriteriyalardan biri onların kütləvi oxucuya, kütləvi tamaşaçıya, kütləvi dinləyiciyə ünvanlanmasıdır. Media diskursları tematik baxımdan siyasi, dini, tibbi, hüquqi, hərbi və s. mövzulara bölmək mümkündür. Media diskurslar müxtəlif diskurs tiplərini əhatə etdiyinə görə, onun metafor sahəsinin konkret diskurs tipinin metafor sahəsindən fərqlənməsini söyləmək olmaz. Media diskurslarda dünyanın sonu

obrazı çox istifadə olunur. Bu məqamda apokalipsis metaforunun işlədilməsi müşahidə edilir. Media diskurslarda inam, etiqad, günah, cənnət cəhənnəm, ruh, möcüzə, ürək, qəlb, qorxu, cəza, qəzəb, şeytan, mələk kimi dini terminlər və sözlər metaforların yaradılmasında geniş istifadə edilir. Bu dini leksik vahidlərin əksəriyyəti ilkin konsept kimi çıxış edərsə, qalan hissəsi ikinci konsept rolunu oynayır.

12. Bədii mətndə dini metaforların işlənməsi də adresatın bu mətni obrazlı dərk etməsinin spesifik açarını təşkil edir. Metaforik quruluşlar mahiyyətlərinə görə implikativ olub obyektlərin emosional-ekspressiv qavranmasının, eləcə də dil vahidlərinə yaradıcı yanaşmanın məhsuludur. Bədii yaradıcılıq yeni obrazlar təqdim etməyə meyillidir. Metafor insan biliklərinin, müşahidələrinin artmasına və nizama salınmasına kömək edir, gerçəklik obyektlərinin perseptiv təsəvvürü, həmçinin bu obyektlər arasındakı əlaqələrin yeni baxış bucağından tədqiqatını reallaşdırır. Bədii mətndə fərdi və dil metaforlarından istifadə olunur. Belə metaforlar həm funksionallıq, həm bədii mətnin fərqli janrlarında işlənmə, həm də müəllif metaforlarının kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması baxımından diqqəti cəlb edir.

13. Dini anlayışlar mənəviyyat sahəsinə aid olduğuna və sakral səciyyə daşdığına görə, onların adlandırılması, eləcə də mənalandırılmasında, verballaşdırılmasında çətinliklər ortaya çıxır. Konseptual metaforun aktuallaşması nəticəsində yaranan təkrar, predikatlar sahəsi qeyri-predmet mahiyyətli anlayışlara müşahidə olunan və dərk olunan xassələr şamil etməyə əsas verir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abasquliyev, T.Ə. İngilis dilindəki ərəb mənşəli sözlərdə baş vermiş fonetik dəyişikliklərin ümumi səciyyəsi və səbəbləri // – Bakı: Metodika və dilçilik, II b, ADU nəşri, – 1976. – s.12-19.
2. Abdullayev, Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs / Ə.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2011. – 272 s.
3. Abdullayev, K. Gizli Dədə Qorqud / K.Abdullayev. – Bakı: Yazıçı, – 1991. – 152 s.
4. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri / M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva – Bakı: Maarif, – 1989. – 364 s.
5. Axundov, A. Ümumi dilçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları) / A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1979. – 254 s.
6. Aşıq Ələsgər. Bütün əsərləri / Aşıq Ələsgər. – Bakı: “OL” MMC, – 2014. – 504 s.
7. Azərbaycan dastanları: [5 cilddə] – Bakı: Lider nəşriyyat, – c. 4. – 2005. – 464 s.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə] / tərt. ed. Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2006. – 792 s.
9. Bayramova, A.M. İsmi qrammatik kateqoriyaları mədəniyyətlərarası kontekstdə (müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında): / filologiya üzrə elmlər doktoru dis. / – Bakı: – 2017. – 303 s.
10. Brawn, D. Da Vinçi şifrəsi / D. Brawn. – Bakı: Qanun, – 2013. – 520 s.
11. Cahangirov, F. Dil və mədəniyyət / F.Cahangirov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 308 s.
12. Cəfərov, N. Dinlərin dilləri. // “Ədəbiyyat qəzeti”. – 2017, 9 sentyabr. – s. 2-3.
13. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962. – 268 s.

14. Dini terminlər lüğəti / tərt. ed.YOXDUR – Bakı: İpək Yolu,–2010. – 407 s.
15. Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı / T.Ə.Əfəndiyeva. – Bakı: Elm, – 1980. – 250 s.
16. Əliyev, H. Sınaqlardan çıxmış, böyük və şərəfli yol keçmiş Yeni Azərbaycan Partiyası cəmiyyətdə özünəməxsus aparıcı yer tutmuşdur // – Bakı: Dirçəliş XXI əsr, – 2001, № 45. – s. 46-71.
17. Hərbi texnika meydanda atılıb qalır // – Bakı: “Şərq” qəzeti, – 2020, 14 sentyabr. – s. 5.
18. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 306 s.
19. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 441 s.
20. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2014. – 444 s.
21. Xramçaylı, V. Şairin kitabı / V.Xramçaylı. – Bakı: Araz, – 2008. – 232 s.
22. İbrahimov, M. Ömür karvanı / M.İbrahimov. – Bakı: Azərnəşr, – 1967. – 136 s.
23. İrəvanın “sehirli çubuğu” belə sındırıldı // – Bakı: “Müsavat” qəzeti. – 2022, 13 avqust. – s. 8.
24. Kəsəmənli, N. Seçilmiş əsərləri / N.Kəsəmənli. – Bakı: Şərq-Qərb, –2004. – 256 s.
25. Qocayev, İ. Cavab bəllidir, qorxdular // – Bakı: “Şərq” qəzeti. – 2021, 4 sentyabr.
26. Qurani-Kərim / Ədəbi red. H.B.Nəbiyev. – Bakı: Nurlar NPM, – 2009, – s. 24 // kş.ü.s. 626 s.
27. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: [2 cilddə] / A.M.Qurbanov, – Bakı: Nurlan, – c. 1. – 2003. – 438 s.
28. Məmmədov, A. Dilçiliyin müasir problemləri / A.Məmmədov. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 2008. – 91 s.

29. Orucova, D.İ. Mədəni strukturların dildə metaforlaşması // – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2018. №4 (11), s. 124-127.
30. Orucova, D.İ. Dil və mədəniyyət əlaqələrinin dini kontekstdə təzahür xüsusiyyətləri // – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, –2019. №4 (15), s. 84-90.
31. Orucova, D.İ. Müxtəlif tipli diskurslarda metafor və metonimiyalar // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, –2020. №1 (102), s. 115-118.
32. Orucova, D.İ. Linqvistikada dil ilə mədəniyyətin əlaqələri məsələsinin təşəkkülü və inkişafı // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – Bakı, – 2020, №1-2, – s. 121-126.
33. Orucova, D.İ. Issue of Religious Structures in Language System // XXVI International Scientific Conference, European Scientific Conference, – Penza, Russia: – 7 June, 2021, – s. 183-185.
34. Orucova, D.İ. Dil sistemində dini konseptuallaşma // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, –2021. №1 (110), – s. 90-94.
35. Orucova, D.İ. Konseptuallaşma və metonimiya // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi. “Axtarışlar” jurnalı. – 2021. cild 15, №4, – s. 89-95.
36. Orucova, D.İ. Religious Metaphors in political texts // – ?????? (şəhər): Annalid’Italia Scientific Journal of Italy, –2022. №29, – s. 51-53.
37. Orucova, D.İ. Dildə konseptuallaşma məsələsi // – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri, – 2021. №4 (23), – s. 135-140.
38. Orucova, D.İ. Konseptuallaşma və metaforlar // – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri, – 2021. №3 (22), – s. 124-129.
39. Orucova, D.İ. Religious metaphor and metonymy in political discourse // Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного

- педагогічного університету імені Івана Франка, – Ukraine: Видавничий дім “Гельветика”, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, – 2022. Випуск 57, ТОМ 2, –р. 196-201.
40. Orucova, D.İ. Religious metaphors in artistic discourse // – Norway: The Norwegian journal of development of the international science, – 2023. №119, – s. 32-36, <https://zenodo.org/records/10055004>
41. Orucova, D.İ. A new uorphism approach to the problem of language and culture // – ?????? (şəhər) Özbəkistan: Web of semantic: Universal Journal on innovative education. – 2023, vol 2, issue 11, – s.40-43.
<https://univerpubl.com/index.php/semantic>
42. Orucova, D.İ. Dildə konseptuallaşma məsələsi // “Tərcüməşünaslığın müasir problemləri” mövzusunda Respublika Elmi konfransı,
[https://ndu.edu.az/wpcontent/uploads/Konfrans/Dil%20bacar%C4%B1qlar%C4%B1%20konfrans%20material%C4%B1%20\(1\)%20\(1\).pdf](https://ndu.edu.az/wpcontent/uploads/Konfrans/Dil%20bacar%C4%B1qlar%C4%B1%20konfrans%20material%C4%B1%20(1)%20(1).pdf) – 2023, s. 66-68.
43. Orucova, D.İ. Linqvokulturologiyada uorfizm yanaşma // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi. “Axtarışlar” jurnalı. – 2023. cild 17, №4 (47), – s. 73-77.
44. Orucova, D.İ. Konseptlərin linqvokulturologiyada tətbiqi // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, –2024. № 1 (126),– s. 24-28.
45. Orucova, D.İ. Media diskursda dini metaforlar // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi. “Axtarışlar” jurnalı. – 2023. cild ?? , №?, – s. 81-86.
46. Orucova, D.İ. Bədii diskursda dini metaforlar // – Bakı: Qədim diyar (Beynəlxalq onlayn elmi jurnal), Azərbaycan Elm Mərkəzi, – 2024. cild 6, №4, – s. 54-58.
47. Rəcəbov, Ə.Ə. Dilçilik tarixi / Ə.Ə.Rəcəbov. – Bakı: Maarif, –1987.–542 s.
48. Seyidəliyev, N. Dini terminlər lüğəti / N.Seyidəliyev. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2015. – 132 s.

Rus dilində

49. Анкерсмит, Ф. Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / Ф. Р. Анкерсмит. – Москва: Прогресс-Традиция, – 2003. – 496 с.
50. Античные теории языка и стиля / Под ред. Фрейденберг О.М. – Санкт-Петербург: *Алетейя*, – 1996. – 362 с.
51. Аристотель. Сочинения в четырех томах. / Перев. и ред. А.И. Доватура. – Москва: Мысль, – Том 4. – 1983. – 830 с.
52. Арнольд, И.В. Стилистика. Современный английский язык / И.В.Арнольд. – Москва, Флинта: Наука, – 2006. – 384 с.
53. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990. С. 5-32.
54. Балашова, Л.В. Метафора в диахронии: на материале русского языка XI-XX вв. / Л.В.Балашова. – Саратов: Изд-во СУ, – 1999. – 217 с.
55. Белютин, Р.В. Религиозная метафора в системе речевых коллективных практик немецких футбольных фанатов // – Орлов: Ученые записки Орловского государственного университета, – 2017. № 3 (76), – с. 80-84.
56. Белютин, Р.В. Религиозная семантика спортивного дискурса (на материале немецкого языка) // – Тамбов: Вопросы когнитивной лингвистики: Научно-теоретический журнал, – 2012. № 3, – с. 127-134.
57. Бенвенист, Э. Общая лингвистика/Э.Бенвенист, –Москва: Прогресс, – 1974. – 448 с.
58. Блумфилд, Л. Язык / Л.Блумфилд. – Москва: Прогресс, – 1964. – 606 с.
59. Блэк, М. Метафора // – Москва: Теория метафоры, – 1990. – с. 153-172.

60. Бобырева, Е.В. компоненты внутренней и внешней прецедентности религиозного дискурса // – Нижний Новгород: Грани познания, НИУ, – 2013. №6, – с. 108-117.
61. Болдырев, Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии / Н.Н.Болдырев. – Тамбов: Тамбовский государственный университет им. Г.Р. Державина, – 2000. – 163 с.
62. Болдырев, Н.Н. Когнитивные схемы языковой интерпретации // – Тамбов: Вопросы когнитивной лингвистики, – 2016. №4, – с. 10-20.
63. Буянова, Л.Ю. О концепте «душа» в лингвистической традиции // – Краснодар: Филология-Philologica, – 1998. №1, – с. 12-15.
64. Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание: / А.Вежбицкая. – Москва: Языки русской культуры, – 1999. – 416 с.
65. Воркачев, С.Г. Методологические основания лингвоконцептологии // – Воронеж: Теоретическая и прикладная лингвистика. Аспекты метакоммуникативной деятельности, – 2002. Вып. 3, – с. 79-95.
66. Власова, Ю.Н. Грамматическая метафора в индивидуальном стиле Ре-мона Кено // Известия Смоленского государственного университета, – 2009. №1, – с. 150-156.
67. Гальперин, Í.Р. Очерки по стилистике английского языка: Опыт систематизации выразительных средств / Í.Р.Гальперин. – Москва: Либроком, – 2016. – 376 с.
68. Голубева Н.А. Современный религиозный дискурс: структура, стратегии, трансформации / Н.А.Голубева, И.В.Матвеева, Е. В.Плисов – Нижний Новгород: – НИУ РАНХ, 2015. – 262 с.
69. Гумбольдт, В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // – Москва: Избранные труды по языкознанию, Прогресс, – 1984. – с. 37-297.
70. Гумбольдт, В.Ф. Язык и философия культуры / В.Ф.Гумбольдт. – Москва: Прогресс, – 1985. – 450 с.

71. Гуреев, В.А. Языковой эгоцентризм в новых парадигмах знания // – Москва: Вопросы языкознания, – 2004. №2, – с. 57-67.
72. Демьянков, В.З. Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической обработке текста // – Москва: Всесоюзный центр переводов ГКНТ и АН СССР, Тетради новых терминов, – 1982. – Вып. 2, – с. 90.
73. Жаркынбекова, Ш.К. Языковая концептуализация цвета в культуре и языках: / автореф. дис. д-ра филол. наук: / – Алматы, 2004. – 17 с.
74. Жеребило, Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр. и доп / Т.В.Жеребило. – Назрань: ООО “Пилигрим”, – 2010. – 486 с.
75. Зубкова О.С. Специфика функционирования медицинской метафоры и медицинской метафоры-термина в индивидуальном лексиконе. Вопросы когнитивной лингвистики. 2006; 3(8): 84-89.
76. Карасик, В.И. Религиозный дискурс // – Волгоград: Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики, – 1999. – с. 5-19.
77. Карасик В.И. Структура институционального дискурса // Проблемы речевой коммуникации. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2000. С.25–33.
78. Катермина, В.В. Религиозные метафоры в спортивном газетном дискурсе: функциональный аспект (на материале Британских газет) / В.В.Катермина, Н.С.Соловьева // Филология и человек, – 2021. № 3, – с. 130-144.
79. Кибрик, А. Е. Константы и переменные языка / А.Е. Кибрик. – Москва: Алетейя, – 2003. – 720 с.
80. Коваленко, Г.Ф. Когнитивно-матричный анализ репрезентации концепта frontier в романе И. Стоуна «The President’s Lady» // Вопросы когнитивной лингвистики, – 2010. №1 (022), – с. 80-87.

81. Колшанский, Г.В. Коммуникативная функция и структура языка / Г.В.Колшанский. – Москва: КомКнига, – 2005. – 173 с.
82. Концептуализация и смысл: сборник научных трудов / С. С. Гончаров [и др.] ; ред. : И. В. Поляков – Новосибирск: Наука, – 1990. – 237 с.
83. Красных, В.В. «Свой» среди чужих»: миф или реальность? / В.В.Красных. – Москва: ИТДГК «Гнозис», – 2003. – 375 с.
84. Кубрякова, Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина – Москва: МГУ, – 1996. – 245 с.
85. Кубрякова, Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения . Роль языка в познании мира / Е.С.Кубрякова. – Москва: Языки славянской культуры, – 2004. – 560 с.
86. Кульгавова, Л.В. Значение слова в индивидуальной картине мира // – Москва: Когнитивный анализ слова. Ленанд, – 2014. – с. 153–195.
87. Лакофф, Дж. Женщина, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж.Лакофф. – Москва: Гнозис, – 2011. – 512 с.
88. Литвиненко, Т.Е. Метафора в религиозном дискурсе // – Москва: Вестник МГЛУ. – 2015. Вып 5(716), – с. 79-89.
89. Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка // – Москва: Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. Под ред. проф. В. П. Нерознака. – 1997. – с. 28-37.
90. Лосев, А.Ф. Диалектика мифа / А.Ф.Лосев. – Москва: Мысль, – 2001. – 558 с.
91. Марницына, Е. Книга Притчей Соломоновых как зарождение жанра гомилетики (на материале английского перевода Библии) // – Санкт-

- Петербург: Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена, – 2008. №73-2, – с. 234-238.
92. Маслова, В.А. Лингвокультурология / В.А.Маслова. – Москва: Академия, – 2001. – 208 с.
93. Матвеева, И.В. Ролевые отношения коммуникаторов в современной немецкоязычной проповеди // – Нижегород: Вестник Нижегородского ГЛУ. НГЛУ, – 2013. – с. 51-58.
94. Найдыш, В.М. Философия мифология / В.М.Найдыш. – Москва: Альфа – М, – 2004. – 544 с.
95. Николаева, Т. М. Текст / Е.М. Николаева. // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н.Ярцева. – Москва: Советская Энциклопедия, – 1990. – 507 с.
96. Орлова, Е.Л. Метафорические образы России, Америки и Германии в политическом дискурсе немецких СМИ: / диссертация кандидата филологических наук. / – Иркутск, – 2012. – 190 с.
97. Орлова, Н.М. Универсализм и смысловая динамика концептов библейского истока // – Москва: Славянский альманах -2009, Индрик, – 2010. –с. 369-379.
98. Падучева, Е. В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью: Референциальные аспекты семантики местоимений / Е.В.Падучева. – Москва: Изд-во ЛКИ, – 2010. – 296 с.
99. Приходько, А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А.М.Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, – 2008. – 332 с.
100. Прохоров, Ю.Е. В поисках концепта / Ю.Е.Прохоров, – Москва: Флинта: Наука, – 2009. – 176 с.
101. Рыбникова, В.А. Языковая концептуализация социума: На материале английских дидактических текстов: / диссертации кандидат филологических наук. / – Москва, – 2001. – 260 с.

102. Ричардс, А. Философия риторики // – Москва: Теория метафоры, – 1990. – с. 44-67.
103. Садыкова, Н.А. Тактика самопрезентации в персональном и институциональном дискурсах: / автореф. дис. кандидат филологических наук. / – Ufa, – 2012. – 26 с.
104. Салахова, А.Г. Конфессиональная языковая личность: когнитивный аспект // – Челябинск: Вестник Челябинского Государственного Университета, – 2013. № 24(315), – с. 140-145.
105. Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э.Сепир. – Москва: Прогресс, – 1993. – 656 с.
106. Словари и лингвострановедение / – Москва: Наука, – 1962. – 667 с.
107. Степанов, Ю.С. Константы: Словарь русской культуры / Ю.С.Степанов. – Москва: Академический проект, – 2004. – 991 с.
108. Степанов, Ю.С. Константы: Словарь русской культуры / Ю.С.Степанов. – Москва: Языки русской культуры, – 1997. – 824 с.
109. Стернин, И.А. Теоретические и прикладные проблемы языкознания: избр. работы / И.А.Стернин. – Воронеж: Истоки, – 2008. – 595 с.
110. Теория метафоры: Сборник / Общ. ред. Н.Д.Арутюновой, М.А.Журиной – Москва: Прогресс, – 1990. – 512 с.
111. Телия, В.Н. Большой фразеологический словарь русского языка / В.Н.Телия. – Москва: АСТ-Пресс, – 2006. – 784 с.
112. Уорф Б.Л. Грамматические категории // – Москва: Принципы типологического анализа языков различного строя (сборник статей). Наука, – 1972. – с. 44-60.
113. Хантакова, В.М. Место метафоры в синонимическом ряду медицинских терминов / В.М.Хантакова, Е.А.Федина // Приоритетные исследования метафоры. Константы. Концепты. Категории, – Иркутск: – 2013. – с. 87–92.

114. Харченко, В. К. Функции метафоры / В.К.Харченко. – Воронеж: Изд-во ВГУ, – 1991. – 88 с.
115. Хахалова, С.А. Метафора в аспектах языка, мышления и культуры: монография. / С.А.Хахалова. – Иркутск: Иркутский государственный лингвистический университет, – 2011. – 292 с.
116. Хосе Ортега-и-Гассет. Эстетика. Философия культуры / Хосе Ортега-и-Гассет. – Москва: Искусство, – 1991. – 589 с.
117. Чернейко, Л. О. Асимметричный языковой знак в речи: к вопросу о взаимодействии смыслов в разных условиях их реализации // – Москва: Вестник МГУ. Сер. 9. Филология, – 2012. №2, – с. 7 – 40.
118. Чернейко, Л. О. Как рождается смысл. Смысловая структура художественного текста и лингвистические принципы ее модели / Л.О.Чернейко. – Москва: Гнозис, – 2017. – 208 с.
119. Чернявская, В.Е. Лингвистика текста. Лингвистика дискурса / В.Е.Чернявская. – Москва, Флинта: Наука, – 2013. – 208 с.
120. Чудинов, А.П. Когнитивная теория метафоры на современном этапе развития / А.П.Чудинов, Э.В.Будаев // Вопросы когнитивной лингвистики, Общероссийский академический научный журнал, – Москва: –2007. №4 (013), – с. 54-57.
121. Чудинов, А.П. Политическая лингвистика (общие проблемы, метафора): Учеб. Пособие / А.П.Чудинов. – Екатеринбург: Уральский гуманитарный институт, – 2003. – 194 с.
122. Чудинов, А.П. Россия в метафорическом зеркале: Когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000) / А.П.Чудинов. – Екатеринбург: УГПУ, – 2001. – 238 с.
123. Шарандин, А.Л. Динамическая природа концептуализации и категоризации как основа речевой деятельности человека // Вопросы когнитивной лингвистики, – 2013. №1 (034), – с. 75-81.

124. Шарманова, О.С. Метафора, метонимия, метафтонимия. Способы концептуализации грузино-российского конфликта: на примере немецкоязычных СМИ: / диссертации кандидата филологических наук. / Иркутск, – 2012. – 173 с.
125. Шейгал, Е.И. Семиотика политического дискурса / дис. доктор филологических наук / – Волгоград: Перемена, – 2000. – 368 с.
126. Шмид, В. Нарратология / В.Шмид. – Москва: Языки славянской культуры, – 2003. – 312 с.
127. Эко У. Теория семиотики// Метафора и метонимия. Барселона , 1995. С.390- 395.
128. Якобсон, Р. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений // Теория метафоры. Сборник: – Москва: Прогресс, – 1990. – с. 110-132.
129. Яковенко, Б.В. История русской философии / Б.В.Яковенко. – Москва: Директ-Медиа, – 2008. – 1248 с.

İngilis dilində

130. Alimuradov O.A., Miletova Ye. V., Shibkova O.S. CIP@PL. Thematic Issue: Modern Semiotic Space: the Linguistic Dinamics Approach, 2023, 1, с. 32-56
131. Barcelona, A. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor // – Berlin: Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective. Mouton de Gruyer, – 2003. – p. 31-58.
132. Blank, A. Co –presence and succesion: A cognitive typology of metonymy // – Amsterdam, Philadelphia: In Language and Thought. John Benjaimns, –1999. – p. 169-191.

133. Croft, W. The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies // *Cognitive linguistics*, – 1993, №4, – p. 335-370.
134. Deignan, A. The grammar of linguistic metaphors // – Berlin, New York: Corpus-based approaches to metaphor and metonymy. Mouton de Gruyter, – 2006. – p. 106–122.
135. Evans, V. *Cognitive linguistics: an introduction* / V.Evans, M.Green, – Edinburgh: Edinburgh University Press, – 2006. – 830 p.
136. Evans, V. *How words mean: lexical concepts, cognitive models, and meaning construction* / V.Evans. – N. Y.: Oxford University Press, – 2009. – 377 p.
137. Evans, V. Semantic representation in LCCM theory / V.Evans, S.Pourcel // *New Directions in Cognitive Linguistics*, – 2009. №24, – p. 27-56.
138. Fauconnier, G. *Conceptual Integration Networks* / G.Fauconnier, M.Turner // *Cognitive Science*, Ablex Publishing Corporation, – Greenwich, Connecticut: – 1998. Vol 22 (2), – p. 133–187.
139. Goossens, L. *Metaphonymy: the interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action* // – Berlin, New York: *Cognitive Linguistics* 1-3, Walter de Gruyter, – 1990. – p. 323–340.
140. Hänsler, M. *Metaphern unter dem Mikroskop Die epistemische Rolle von Metaphorik in den Wissenschaften und in Robert Kochs Bakteriologie* / M Hänsler. – Zürich: Chronos Verlag, – 2009. – 208 p.
141. Jackendoff, R.S. *Semantic and Cognition* // – Oxford, UK: *The Handbook of Contemporary Somantic Theory*. Blackwell, – 1996. – p. 539-559.
142. Kövecses, Z. *Metaphor: A Practical Introduction* / Z.Kövecses. – Oxford: Oxford University Press, – 2010. – 375 p.
143. Lakoff, G. *Metaphor and war. The metaphor system used to justify war in the Gulf* // – Berkeley: Linguistics Department, – 1991. – p. 1-17.

144. Lakoff, G. The invariance hypothesis is abstract reason based in image schemas? // *Cognitive Linguistics*, – 1990. Vol. 1, № 1. – p. 34-74.
145. Lakoff, G. *Women, Fire and Dangerous Things; What Categories Reveal about the mind* / G.Lakoff. – Chicago: University of Chicago Press, – 1987. – 632 p.
146. Langacker, R.W. *Cognitive grammar: a basic introduction* / R.W.Langacker. – Oxford: Oxford University Press, – 2008. – 562 p.
147. Langacker, R.W. *Foundations of Cognitive Grammar, V. 1: Theoretical Prerequisites* / R.W.Langacker. – Stanford: Stanford University Press, – 1987. – 516 p.
148. Punter, D. *Metaphor* / D.Punter. – London, New York: Routledge Taylor and Francis Group, – 2007. – 158 p.
149. Riesel, E. *Deutsche Stilistik (Stilistika nemeckogo jazyka, dt.)* / E.Riesel, E.Schendels – Moskau: Verlag Hochschule, – 1975. – 315 s.
150. Radden, G. *Towards a theory of metonymy* / G.Radden, Z.Koverces // *Metonymy in language and Thought*. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, – 1999. – p. 17-61.
151. Skrebnev, Y.M. *Fundamentals of English Stylistic* / Y.M.Skrebnev. – Moscow: Higher School, – 2000. – 124 p.
152. Smitt, G. *Musikalische Analyse und Wahrnehmung* / G.Smitt. – Osnabrück: Electronic Publishing, – 2010. – 417 p.
153. Steen, G. J. *Finding Metaphor in Grammar and Usage* / G.J.Steen. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, – 2007. – 431 p.
154. Stefanowitsch, A. *Corpus-based approaches to metaphor and metonymy* // – Berlin, New York: Mouton de Gruyter, – 2006. – p. 1-16.
155. Talmy L. *How language structures space* // – New York: Spatial orientation. Theory, Reserch, and Application, Plenum Press, – 1983. – p. 225-282.

156. Tendahl, M.A. Hybrid Theory of Metaphor / M.A.Tendahl. – New York: Palgrave Macmillan, – 2009. – 282 p.

Elektron resurslari

157. <https://cyberleninka.ru/article/n/problems-of-metaphor-research-in-german-studies>
158. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/288555>
159. <http://www.anl.az/el/Kitab/2014/Azf-277881.pdf>
160. www.vivo-book.com1_ERNEST_HEMINQUEY_QOCA_VƏ_DENİZ
161. https://la.utexas.edu/users/mciver/Honors/Fiction202013/Hemmingway_The_Old_Man-and_the_Sea_1952.pdf
162. <https://www.sparknotes.com/shakespeare/macbeth/quotes/page/5/>
163. https://www.openbible.info/topics/weather_in_the_last_days
164. https://simple.wikipedia.org/wiki/Day_of_judgment
165. <http://www.etymonline.com/index.php?search=down&>
166. <https://slovar-vocab.com/english/religious-terms-vocab.html>
167. <http://slovar-vocab.com/english/merriam-webster-dictionary.html>
168. <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>
169. https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/1192483/mod_resource/content/1/Ricoeur%2C%20P.%2C%20The%20Rule%20of%20Metaphor.pdf
170. <https://www.dissercat.com/content/metaforika-nauchno-publitsisticheskogo-media-teksta-online-formata-na-materiale-angliiskogo->
171. <https://www.nytimes.com/issue/todayspaper/2023/04/09/todays-new-york-times>
172. <file:///C:/Users/user/Downloads/philolavk,+63-70.pdf>
173. The American Journal of Biblical Theology. Available at: <https://biblicaltheology.com/>. Accessed February 17, 2023.

174. The Bible Magazine. Available at: <https://biblemagazine.com/>. Accessed February 17, 2023.
175. <https://dictionary.cambridge.org/>. Accessed February 17, 2023.
176. <https://biblicaltheology.com/>. Accessed February 17, 2023.